

HOLMI

XXVII. évfolyam 4. szám

2014. április

Alapító főszerkesztő: Réz Pál,
szerkeszti: Várady Szabolcs (megbízott főszerkesztő, vers), Radnóti Sándor (bírálat,
értekező próza), Závada Pál (széppróza), Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Kovács András Ferenc:* Ötvenkilences szonett • 383
A puszta színház • 383
- Takács Zsuzsa:* Érzések áradása • 385
A látogató feljegyzései • 386
- Szabó T. Anna:* Szemben • 387
Teremtés • 387
Mélyvíz • 388
Kis határsértő • 389
- Dragomán György:* Sohavissza (*Részlet a „Máglya” című regényből*) • 389
- Alexis de Tocqueville:* Milyen despotizmustól kell tartaniuk a demokratikus nemzeteknek (*Ádám Péter fordítása*) • 395
- Takó Ferenc:* Az amerikai demokrácia és a kínai despotizmus. Tocqueville Kína-képének alakulástörténetéről • 402
- Molnár Krisztina Rita:* Ahogyan más időkben • 420
- Vallasek Júlia:* Valaki romokban. Doris Lessing regényeiről • 421
- Tenigl-Takács László:* Hogyan kerüljük el a baziliszkusz tekintetét, I–II • 431
- Tatár Sándor:* Három dimenziókra • 442
itt, életem szélén • 443
- Bertók László:* Firkák a szalmaszállra 20 • 444
- Podmaniczky Szilárd:* Mi van a palacsintában? • 445

- Sumonyi Zoltán*: Száz év múlva • 452
A boa etetése • 452
Seregi Tamás: A triatlon filozófiája (I) • 453
Kőrözs Imre: Csirketemetés és asztallaplények • 467

FIGYELŐ

- Bazsányi Sándor–Darabos Enikő*: Két bírálat egy könyvről
(Tompá Andrea: Fejtől s lábtól.
Kettő orvos Erdélyben) • 469
Visy Beatrix: Bevezetés a nehézirodalomba
(Farkas Péter: Nehéz esők) • 478
Weiss János–Bagi Zsolt: Két bírálat egy könyvről (Kis János:
Az összetorlódott idő. Politikai írások,
1992–2013) • 482
György Péter–Radnóti Sándor: Kovács Ákos (1943–2014) • 501

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág,
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 4980, egy évre 9960 forint, külföldön 60, illetve 120 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADU PRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Kovács András Ferenc

ÖTVENKILENCES SZONETT

*„Ha nincsen új s mind volt már, ami van”
(Shakespeare: 59. SZONETT –
Szabó Lőrinc fordítása)*

Ha nincsen új, s mind volt már, ami van,
Ha visszavillan látvány, képszelet –
Vagyok sok őszám, apám s a fiam,
Két lányom, és mind, kit tág képzelet
Teremthetett, szült, s más formákba öntve
Alakították álmok, életévek –
S ha múlt írásként száll alá a könyvbe,
Ha lüktető szavakba fér a lélek –
Mindenki senki lesz, mert én lehettem
A legszenkibb, kaján, link, szervilis –
Hírnév fonákján sejlő névtelenben
Mindenki voltam, tán Will Shakespeare is,
Ki nem vagyok, s várom, hogy majd leintsen
Jelenvalóm – csak az van, ami nincsen.

A PUSZTA SZÍNHÁZ

*Apám emlékének és –
Minden égi-földi társulatnak –*

*„És én mutatok neked valami teljesen elüöt
Az árnyéktól, amely reggel mögötted lépked,
Vagy az árnyéktól, amely este fölsejlik előtted:
Az iszonyatot mutatom meg neked egy marék
porban.”*

*(T. S. Eliot: A PUSZTA ORSZÁG –
Szász János fordítása)*

Apám, a csend, a mély, szintiszta csend,
A hirtelen csend, mely továbbremeg
Rivaldafényben, hogyha távozott már
A színpadról egy-egy földült szereplő,
Váratlanul, még indulattól reszketőn,
Ha jelenése véget ért, ha nincs

Több szó, szöveg, szerep lejátszatott,
 S marad talán a meghajlás, a tapsrend –
 Sivár boldogság, nem tarthat soká,
 Aztán lesminkel, átöltözködik,
 Fáradt, üres tükörben egy mosolyt
 Próbálgat pusztá arccal... Mondd, apám,
 Akkor mi van, s mivé lesz mindenegy
 Magasztalt színész, hogyha mennybe ment,
 Ha festett égbolt kulisszái rejtik,
 Ha majd lehúzzák évek poklai
 A süllyesztőbe súlyos névtelenként,
 Ha semmi percbe száll alá nagy árnya,
 S habár túléli – híre pillanat csak!
 Hiába volt tündéri, szép, királyi
 Szellem, cseléd, rongy szajha, hős akárki,
 Ha sanda kor taszítja hallgatásba –
 Apám, mit ér a játék pusztá csöndje?

*„Oly izgatottan nézel rám, fiam,
 Mint aki megriadt. De légy nyugodt:
 A játék véget ért. – Mondtam, hogy így lesz. –
 Színészeim tündérek voltak és
 Köddé fozoltak újra, könnyü köddé...
 És mint e semmiből szótt látomás:
 A felhő-kámzsás tornyok, büszke várak,
 Szent templomok, s e roppant Glóbusz is,
 Tenger népével köddé fozlik egyszer –
 Akár az én illó színházam – elvész:
 Szilánkja sem marad. Egész valónk
 Csak álmok szövete; s kis életünk
 Egy álom koronázza meg. Fiam,
 Zilált vagyok ma... Vén velőm zavart...”*

Hogy értselek most, vagy ne értselek már,
 Apám? Zilált, zavart a láthatatlan
 Szélvész, s a fény is hull, ha átsüvít
 Sötét pupillán pillanat szilánkja,
 Tűnt szellemek közt, látás színpadán,
 S remegni kezd kitáguló szemekben,
 Mint pusztá térben megriadt színész,
 Ki szertepillant nagyra nyílt szemekkel,
 Ha minden végszót, minden szót felejtett,
 S elámulván, hogy ez megeshetett
 A légi díszletek közt épp vele –
 Nem vágyik többé szóra, szebb szövegre,
 Se más szerepre, csak csodálkozik, hogy
 Itt, szégyenszemre, múlt jelenvalókban

Mindez végképpen megtörténhetett! Most
 Hogy értsenek meg én, mit értek én, mondd,
 Apám, figyelsz? Miféle látomásból
 Szóltál ki még felém, s mily láthatatlan
 Látványok forgószínpadán bolyongsz, ha
 Hozzám szólsz, mintha nélkülem beszélnél,
 Nyelved bénán botorkál, nem forog –
 Ha engem hívsz, hiányommal beszélgetsz,
 S kihez szólsz akkor, hogyha én nem én
 Vagyok, csak egy hang, és te sem te vagy?
 Mint pusztá térbe némuló színész,
 Tűnt szellemekre táguló szemekkel
 Viharzol át a látás színpadán,
 S átrendeződik minden létidő,
 Varázslat, álom – ágyad lesz szigetté,
 Apám, ziláltan vergődő hajóként
 Viszed magaddal mélybe könyveid.

„Kérlek, bocsásd meg ezt a gyengeséget.”*

Takács Zsuzsa

ÉRZÉSEK ÁRADÁSA

Egy alagsori tanteremben találkoztam
 álmomban *Veled*, azaz: *Magával*, így kellett
 volna mondanom, hiszen ötven évvel ezelőtt
 még magázódtak egymással tanárnők és tanárok.
 Ugyanaz a dohyszag, mint hajdanán, a pince-
 ablakon beömlő homály, a falakon futó
 csöveken hideg verejtékcseppek. Nem
 változtál te (azaz: Maga) sem, kék Don Quijote-
 szemed vizenyősen tapadt rám, ahogyan
 a boldog időkben. *Milyen szép ma is!*
 Bózkodtól megnyugodtam, hogy valóban
 a régmúlt tenyerén ülünk, huszonnégy éves
 vagyok, egy Rusz (vagy Lucs) vetítógép
 zümmög a teremben, s a bevezető után
 kezdődik a nagyfilm. A fejünk fölött vergődő

* A dőlt betűvel szedett sorok Shakespeare-től valók (VIHAR, IV. 1.), Mészöly Dezső fordításában.

csőből azonban előtört a víz, egyesek máris
 fuldokoltak. Éreztem is, hogy az alagsor
 2/a-ban vagy hosszabb tusa esetén
 a Bródy Sándor utca felé kanyargó jeges
 áradatban halunk meg 1964-ben,
 s még örülhetünk, hogy agóniánk közben
 a *Lenin Párizsban* című szovjet filmet
 nézzük, bár nem tudjuk meg sosem,
 hogy a történet vége jó lesz-e avagy rossz.

A LÁTOGATÓ FELJEGYZÉSEI

*...Mivel az utóbbi időben önbecsülésem me-
 redéken zuhan, nekem írott verse elolvasása
 után a következő álmot láttam...
 (Részlet a Vörös Istvánnak küldött levélből)*

Titkos képességeim elrejtése céljából
 lemegyek a társasház alagsori tárolójába,
 de alig van szabad hely az üres papírdobozok,
 építéstitormelék-kupacok, lekopott autógumik
 között, ráadásul sokan lábatlankodnak ott.
 Nem csak a ház gyűjtögetői halmoznak
 zsákot zsákra, tologatják a megvetemedett
 bútorokat, tocsognak egy-egy kopott zománcú
 lavór hajdani vizében, vagy csodálják magukat
 a kopott foncsorú biedermeier tükörben
 – az ellenzék is ott serénykedik. Amit
 az egyik elrejt, előrángatja a másik,
 a féreg járta diót széthintí a cementpadlón,
 meghempergőzik egy-egy félig telt liszteszsákban,
 és harci indulót dobol a pelenka kifőzésére
 szolgáló ónfazék horpadt fenekén.
 Szép számmal kóborolnak köztünk titkos
 ügynökök is. Kérdezik, mit viszek
 a nyikorgó vesszőkosárban, de nem
 vallom be, hogy tucatszámnyi nyelvtudásomat,
 továbbá a test feltámadásáról szóló élmény-
 beszámoló első hetvenhét oldalát.
 Félek, hogy visszakergetnek az örök fénybe,
 ha megtudják, hogy rég halott vagyok,
 s csak nosztalgiaiából látogatok haza
 a töredékes tudás sárgolyóbisára.

Szabó T. Anna

SZEMBEN

1

Tükörbe nézz, ott van az ördög:
ez az arccsont, ez a szemöldök,
az üveges üres tekintet,
ami belülről figyel minket,

fészket rakott a koponyában,
tőle mozog a nyelv a szájban,
nélküle a test összetört rög:
tükörbe nézz, ott van az ördög.

2

Tükörbe nézel, ott van Isten:
pórusaidban, sejteidben,
csak működik benned nyugodtan,
nem bámulja magát, csak ott van,

nem kér, nem szólít, nem nevez meg,
nem mondja azt sem, hogy szeretlek,
mert nem vagy és a tükör sincsen:
tükörbe nézel, ott van Isten.

TEREMTÉS

*„Ki-be ugrál a két szemem,
úgy érzem”*

Tükör tükör tükör tükör
kinek vagyok a tükre
ki nézi bennem önmagát
ki forgat így örökre

Tükör tú kör kiszúr ki szúr
ki diszponál felettem
ki mozgat engem milyen úr
született hogy születtem

kívülről néz a két szemem
egymásba néz a két szem
tükörben kör tükörterem
kiforgatott egészen

MÉLYVÍZ

Bejön a mosdóba és mosolyog,
mint húsz éve. Ragyogó arcú gyereklány,
csak a haja lett selymesebb és szőkébb.

Fehér ruha van rajta, kék halakkal.
Evezve úszik át a csempés termen.
Tényleg ilyen, gondolom: víz-leány,

iszapos, mohó, meleg, parttalan.
Bele se pillant a talpig-tükörbe,
elmegy mellettem, rám néz, meg se ismer.

Vak, vág belém, vak. Látom: tapogatózik,
ahogy benyit a fülke ajtaján.
Megfordulok, rémülten otthagynom.

Ha felmerültél, te szép, régi lány,
miért hagytalak az álom vizében?
Miért nem nézek, most, ébren, utána,

hol élsz, ha élsz? Miért hunyok szemet
most is? Álomban féltém vak szemedbe
belemondani: milyen jó, hogy látlak.

KIS HATÁRSÉRTŐ

Inkább hús közt a kamionban:
ne háborúkba, börtönökbe.
Zajló folyón át lélekvesztőn,
vagy pányvával alvázra kötve.

Irénke néni szorgosan
távcsövezik a zöldhatáron:
a házam, hazám idegent
ne fogadjon, sőt ne is lásson.

Húsok között a kamionban.
Pányvával az alvázra kötve.
Éji folyón a lélekvesztőn.
És táborokba, börtönökbe.

Dragomán György

SOHAVISSZA

Részlet a „Máglya” című regényből*

A bokor alatt a föld tele van levelekkel, az ágakon fehéren süt át a telihold. Olyan világos van, hogy olvasni lehetne. Krisztina mászik elől, a föld hideg a kezem alatt, ahogy megyek utána. Elszáradt virágokra tenyerelek, zörögnek, ahogy átmászom fölöttük, halvány jázminillattal telik meg az orrom.

Krisztina maga alá húzza a kabátját, törökülésbe ül, cigarettát és gyufát vesz elő, ahogy megrázza a gyufásdobozt, a holdfénytől olyan az ágak árnyéka a kezén, mint a fekete csipke. Azt mondja, most már ez az ő helye egyedül, senki se tudja, hogy ide szokott járni, nyáron volt a legjobb, néha egész délután itt volt, olvasott, vagy a levelek között nézte az eget.

Gyufát gyújt, beletartja a cigaretta végét, beleszív. A cigaretta felparázslík, olyan vörös, hogy egy pillanatra eltűnik mögötte a sötétben az arca, aztán lassan újra felbukkan, sötétvörös maszk a bőre, felém fújja a füstöt, azt kérdezi, emlékszem-e arra, hogy mikor láttam utoljára anyámat és apámat.

Megrázom a fejem, nem, nem akarok emlékezni, de persze emlékszem, olyan sokszor gondoltam rá, hogy nem tudok nem emlékezni, ott vagyok megint a szobámban, az

* A könyv idén jelenik meg a Magvető Kiadónál. Egy másik részletét januári számunkban közöltük.

ágyamon ülök felhúzott térdrel, olvasni próbálok, de egyáltalán nem tudok odafigyelni a könyvre, mert hallom, hogy veszekszenek, ahogy mostanában majdnem mindig indulás előtt. Anya megint lassan öltözött, megint elfelejtette kivásalni apa egyetlen mandzssettás ingét, fojtott hangon, suttogva csinálják, hogy ne halljam, de én akkor is hallom, Anya azt mondja, nem akar menni, itthon marad, és azt is megmondja, miért, azért, mert tudja, hogy Éva is ott lesz, és nem akarja látni, hogy Éva hogy nézi Apát, és azt se akarja látni, hogy Apa hogy néz vissza Évára, azzal az álszent féloldalas mosolygásával, nem akarja látni, mert tudja nagyon jól, hogy ez a nézés mit jelent, hogy mit szokott jelenteni. A fülemre nyomom a tenyerem, de úgy is hallom, ahogy Apa sziszegve szívemezi Anyát, képzelődsz csak, szívem, képzelődsz csak, szerelmem, tudod, hogy csak téged, egyedül csak téged, erősen a fülemre szorítom a kezem, nem akarom halani, mert tudom, hogy igaz, és azt is tudom, hogy Anya nem hiszi el, el akarja hinni, de nem hiszi el, ha ott lennék, akkor látnám az arcán azt a hideg mosolyt, amivel visszasziszegi, hogy persze-persze, és akkor Apa azt mondja, hogy neked pedig nem kellene szürcsölve innod a fehérbort egész este, egyik pohárral a másik után, nem kellene mindig tajtrészegre innod magad, már nem suttog, és tudom, hogy mindjárt kiabálni fog, Anya se suttog már, hangosan mondja, hogy nem is bor az, hanem ecet, savanyú és keserű ecet, és ha kétszer annyit innék, mint amennyit iszom, akkor se tudnám megérteni, hogy vagy képes flörtölni velem, pont velem, amikor tudod, hogy egy utolsó bűdös besúgó kurva, minden szavadról jelentést fog írni, és akkor Apa azt kiáltja, hogy éppen azért, éppen azért, mert rá legalább nem kell gyanakodni, ha ezt nem érted, akkor semmit sem értesz, Apa káromkodik, valami csörömpöl, tudom, mi az, Apa a falhoz vágta a réz hamutartót, ismerem a mozdulatot, láttam már, szanaszét szállnak a csikkek, ahogy a hamutartó a falhoz csapódik, és a földre esik, hamufelhő marad a helyén a levegőben, ott lebeg a fal előtt, kavarogva, lassan foszlik szerte, a papírt nézem, a könyv lapján a betűket, a hamura gondolok, arra, hogy mindent belep, nem hallom többet, hogy kiabálnak, csak azt hallom meg, amikor a nevem kiáltják, hogy jöjjenek, adjak egy puszit, mert indulnak, mert mennek. Kimegyek az előszobába, ott állnak egymásba karolva, elegánsan és illatosan, sziasztok, mondom, érezteek jól magatokat, Anya azt mondja, hogy ha nem veszik el a villanyt, akkor fél tizenegyig olvashatok, ők biztos későn jönnek, ne maradjak fent, ne várjam meg őket semmiképp, lehajol hozzám, és megpusztil, az arca púderszagú, és még mindig forró a veszekedéstől, Apát is megpusztilom, hiába van kékre borotválva, mégis érdes és szúrós a bőre, amikor az arcomhoz ér, mindig az jut eszembe, hogy egyszer azt mondta, neki olyan erős a szakálla, hogy a borotva is alig fogja. Elfordulnak, és elmennek, át az ajtón, le a lépcsőn, suhog a ruhájuk, visszhangosan kopog a lépcsőházban a cipőjük, becsukom az ajtót, becsukom, és bezárom, nem megyek velük, a könyvemhez megyek vissza, a szobába. Ekkor. Ekkor láttam őket utoljára.

Krisztina cigarettája felparázslík, még mindig várja, hogy megszólaljak.

Hallgatok.

Krisztina akkor kifújja a füstöt, beszélni kezd, azt mondja, ő végig ott volt Réka mellett, egy kicsit most is ott van, kint a Főtéren, egymás mellett állnak a tömegben, egymásba kapaszkodnak, úgy énekelnek a többiekkel, azt éneklík, hogy meghalt a hazugság, éljen az igazság, meghalt a szolgaság, éljen a szabadság, meghalt a gonoszság, éljen a boldogság, hurrá, ezt éneklík az egész tömeg, mindenki, sokáig, nagyon sokáig, egész, amíg meg nem jönnek a katonák, egész, amíg fel nem vonulnak a tankjaikkal és a teherautóikkal a Főtér felső végébe, akkor nekik kezdenek énekelni, a katonáknak, azt

énekel nekik, hogy nyissák ki, nyissák ki, a szívüket nyissák ki, nyissák ki, nyissák ki, a börtönöket nyissák ki, nyissák ki, nyissák ki, a szemüket nyissák ki, hurrá. Állnak a téren, és énekelnek, hideg van, de ők nem fáznak, összekapaszkodnak, énekelnek, fáj már a torkuk, fáj már a tüdejük is, de akkor se hagyják abba, ők se és senki más se, állnak és énekelnek, és közben ő végig a félelemre gondol, arra, hogy félnie kellene, hogy ezt nemhogy énekelni nem volna szabad, hanem kimondani se, hangosan se, halkán se, sehogy se, nemcsak kimondani, hanem még gondolni se, erre gondol, és közben tudja, hogy a többiek is mind ugyanerre gondolnak, Réka is és mindenki más is, és ettől még hangosabban énekel, olyan hangosan, hogy olyan hangosan már nem is lehet énekelni, úgy fáj a torka, hogy egészen hátra kell hajtsa tőle a fejét, mintha az eget nézné, az eget és a nagy fehér hófelhőket, nyissák ki, nyissák ki, a szemüket nyissák ki, nyissák ki, nyissák ki, a börtönöket nyissák ki, és aztán egyszer csak rándulást érez lent, a hasában, a gyomrában, de nem csak ő, mindenki más is, az egész tömeg egyszerre rándul össze, valaki felsikolt, aztán még valaki, és még valaki más is, a sikoltások hangja élesebb mindennél, kihallatszik az énekből, soha nem fogja elfelejteni, előbb a sikoltásokat hallotta meg, csak azután a dördülést, egy nagy robbanás dübörögve belevág a tömegbe, olyan, mintha az ég dörögne, de tudja, hogy nem az ég dörög, mert fent a felhők állnak, és nem mozdulnak, innen már csak Rékára emlékszik, arra, hogy tiszta erejéből szorítja a karját, és Réka is tiszta erejéből szorítja az övét, egy villanásnyi ideig minden mozdulatlan, minden és mindenki, a tér fölött ott visszhangoznak még egymásba gabalyodva a dördülések és a sikolyok, és akkor ő arra gondol, hogy vége, az egésznek vége, az éneklésnek, mindennek, most már megint hallgatni kell, most már rohanni kell, el innen, haza, el a térről, és ahogy erre gondol, rögtön el is szégyelli magát, a szégyentől még erősebben szorítja a testvére karját, előttük akkor elesik valaki, egy idős bácsi, a nyakát találja el a lövés, féloldalasan oldalra dobja a golyó ereje, lerepül a fejéről a kalapja, ömlik a nyakából a vér, nézi, úgy látja, hogy sötét, egészen sötét, majdnem fekete, fekete és sűrű, mint az olaj, nem akarja látni, de nem tudja nem nézni, és közben tudja, hogy Réka is csak azt nézi, a fekete vért, és közben azt is tudja, hogy süvitenek körülöttük a golyók, de nem hallja egyáltalán, semmit se hall, mintha megsüketült volna, vagy valaki befogta volna a fülét. Állnak, és egymásba kapaszkodnak, mindenki rohan körülöttük, de ők nem tudnak megmozdulni, szorítják és ölelik egymást, és akkor egyszer csak azt érzi, hogy Rékát hirtelen kirántja a karjából valami, kirántja, felemeli, elhajítja, és a következő pillanatban Réka már ott fekszik a kockaköveken, tiszta vér a füsskabátja, tiszta vér az arca, tiszta vér a haja, sötétvörös, majdnem fekete, ő ott áll a testvére fölött, két kézzel a két csuklóját fogja, húzza, rángatja, fel akarja emelni, fel akarja rántani a földről, hogy jöjjön, keljen fel, álljon fel, éljen, de hiába, Réka nem mozdul, körülöttük mindenki kiabál, rángatják, lökik és tolják, viszik magukkal, el, ki a térről, Réka csuklója kicsúszik az ujjai közül, nem akarja elengedni, úgy szorítja, hogy tíz ujjal végigkarmolja a bőrét, de akkor se tudja felhúzni, akkor se tudja megmozdítani, akkor se tudja megtartani, elengedi, nem látja többet.

Krisztina elhallgat, a cigaretta vörös fénybe vonja az arcát, ahogy beleszív, azt mondja, azóta mind csak arra gondol, hogy nem is úgy van, nem is úgy történt, fordítva történt, minden fordítva van, ő fekszik a macskakövön, az ő torkán tépett sebet a golyó, belőle folyik ki a vér és az élet, Réka áll fölötte, nem ő fogja Réka csuklóját, hanem Réka az övét, nem Réka bőre lesz csonthideg, hanem az övé, nem Réka hal meg, hanem ő hal meg, és mindent, ami azóta történt, csak képzel, engem is, a bokrokat is, a földet is, az eget is, az egész világot, mindent, mert igazából még mindig ott fekszik a macs-

kakövön, és a fölé hajoló testvérét látja, és a testvére szemében a rémületet, és a testvére feje fölött az eget és a szürke felhőket.

A cigaretta felparázslík, Krisztina azt mondja, nézzem meg, ha nem hiszem, akkor nézzem meg, felgyúri az alkarját a pulóverét, kikapja a szájából a cigarettát, a bal csuklójára nyomja a parazsat, hallom, hogy sistereg a bőre, közben engem néz, azt mondja, nem érez semmit, értsem meg, hogy egyáltalán nem érzi a fájdalmat, onnan tudja, hogy igazából nem is él, értsem meg, hogy nem is él, felemeli a cigarettát a bőréről, aztán megint rányomja, megint és megint, érzem a sistergő bőr égett szagát, rákiáltok, hogy ne csinálja, hagyja abba, meghülyült, de Krisztina nem hagyja abba, újra és újra a bőrére nyomja a parazsat.

Odanyúlok, el akarom lökni a kezét, ki akarom venni az ujjai közül a cigarettát, de elkapja a kezem, az ujjai a csuklóm köré kulcsolódnak, megszorítja, de nem fáj, azt mondja, te sem élsz, aztán a szájához emeli a cigarettát, beleszív, tudom, mit fog csinálni, azt is tudom, hogy a másik kezemmel kiüthetném a kezéből, de nem, inkább hagyom, hogy a bőrömrre nyomja a parazsat.

Megint Apára és Anyára gondolok, ott állnak az előszobában, én is ott vagyok velük, nem a kopott, csupa folt melegítő van rajtam, hanem a farmerszoknyám és a bőrcsizmám és a fűzöld pulóverem, Apa azt mondja, milyen szépen felöltöztem, tiszta nagylány vagyok, Anya azt mondja, velük mehetek, visznek engem is, együtt megyünk ki a lakásból, együtt megyünk le a lépcsőn, együtt ülünk be Egon bácsi Trabantjába, Apa ül előre, mi Anyával hátra, sötét van, átmegyünk a városon, Egon bácsi valami régi viccet mesél Apának, de nem hallom rendesen, pedig előrehajolok, mert én is nevetni akarok, aztán a szerpentinhez érünk, ahogy az első kanyart bevesszük, Apa még mindig nevet a viccen, látom, hogy a kanyaron túl jön felfele a szerpentin egy nagy teherautó, ahogy fordul, a reflektorának a fénye a bokrok közé pásztáz, nem sárga, hanem fehér, épp, mint a holdfény, aztán már ott van szemben velünk, a lámpája a szemembe világít, nem hunyorgok, nem is csukom be a szemem, látom, hogy áttér a mi oldalunkra, Egon bácsi megpróbálja félrerántani a kormányt, Apa kiált valamit, Anya belém kapaszkodik, egészen elvakít a fehér fény, sokkal erősebb a holdnál, sokkal erősebb a napnál, fehér, fehér, tudom, hogy meghalunk, mind meg fogunk halni, nem félek, ott a fülemben Apa hangja, megértem, hogy mit kiált, a nevemet, az én nevemet és nem Anyáét, egyszerre örülök és szégyellem magam, érzem, hogy Anya erősen magához szorít, én is oldalra akarok nyúlni, hogy én is megszorítsam, de már késő, már nem érem el.

A cigaretta parazsa ott a bőrömrön, Krisztina rányomja, sistereg, tényleg nem érzem, Krisztina felemeli a bőrömről, tudom, hogy mindjárt megint rá fogja nyomni, megint azt fogja mondani, hogy nem élünk, sem ő, sem én, se senki, azt fogja mondani, és akkor én át fogom őt ölelni, és én is ezt fogom mondani, amit ő, mert igaz lesz, és akkor Krisztina tényleg megint a bőrömrre nyomja a parazsat, és azt suttogja, hogy nem érdekelnék meg, hogy éljünk, és ahogy ezt meghallom, egyszerre csak megérezem a karomon a fájdalmat, fehéren izzó szeg, forrón és élesen fúrja át magát a karomon, át a bőrömrön és a húson, át a csontok között, sing és orsó, ez jut eszembe, ez a két szó, Apa tanított meg rájuk, felkiáltok, hagyjál békén!, a torkom megtelik a nedves föld és a száraz jázmin szagával, olyan hirtelen rántom el a karom, hogy Krisztina kezéből kirepül a cigaretta, fényes csíkot húz maga után, piros hamufelhőben alszik el.

A számhoz kapom a csuklóm, az égés hólyagjaira nyomom a nyelvem, keserűnek és érdesnek és forrónak érzem a bőrömr, még mindig nagyon fáj, annyira, hogy megtelik könnyel a szemem.

Krisztina azt mondja, hogy akkor is mi vagyunk a hibásak, tudjam meg, hogy miattunk haltak meg, minden rossz miattunk történt, egyedül csak miattunk, hiába gondolom, hogy nem tehetek semmiről, mert igenis tehetek, tudjam meg, hogy tehetek, minden miattam történt, egyedül csak miattam, én vagyok a hibás.

Megharapom a bőröm, az égés hólyagja sósan és fájdalmasan fakad bele a számba, a földre köpöm, közben már mozdul is a karom, pofon vágom Krisztinát, nagyot csattan az arcán a tenyerem, rákiáltok, hogy hagyja abba, fogja be a száját, érti, fogja be, nem mi vagyunk a hibásak, nem mi tehetünk róla, sem arról, hogy ők meghaltak, sem arról, hogy mi túléltek, így lett, és kész, most már nincs mit csinálni, az élet megy tovább.

Ezt nagyon hangosan kiáltom, mert azt akarom, hogy igaz legyen.

Krisztina az arcára szorítja a tenyerét, azt mondja, hazudjak csak magamnak, ha akarok, de ő nem hazudik tovább, elég volt, most már itt az ideje, hogy elmondja az igazat.

Előrehajol, két kézzel kaparni kezdi a földet, gyorsan és vadul, úgy, mint egy róka, úgy, mint egy kutya, közben lihegve, fújtatva mesél, azt mondja, hogy amikor Rékával kicsik voltak, mindig hercegnőset játszottak, és mindig összevesztek azon, hogy melyikük az elsőszülött, mert ezt az apjuk soha nem mondta el nekik, akárhogy kérdezték, mindig csak azt válaszolta, hogy még a kérdés is számárság, ne törődjenek vele, két perc volt az egész, két perc az semmit sem számít, vegyék úgy, hogy egyszerre születtek – Krisztina elhallgat, abbahagyja az ásást, megfogott valamit, két kézzel húzza kifelé a földből, egy görbe fekete gyökér az, nem, egy fekete nejlonzacskó, lerázza róla a rátapadt földdarabokat, aztán leteszi elé, úgy beszél tovább –, azt mondja, a hetedik születésnapjuk reggelén arra ébredt, hogy egy baba fekszik a párnáján, úgy volt odatéve, hogy az legyen az első, amit meglát, egy hercegnő volt, de olyan, hogy először el se hitte, hogy igaz, és nemcsak álmodja, hanem tényleg igazából ott van, olyan nagyon gyönyörű volt, fodros ezüstruhában és kicsi ezüstcipőben, és koronája is volt, és csipkekesztyűje is, és nyaklánc, és karkötője, és öve, és fülbevalója, mind csupa-csupa ezüstsínű csillogó műanyagból, még a haja is ezüsből volt, a legeslegszebb baba volt, amit csak életében látott, percekig csak nézte, de úgy, hogy még megmozdulni se mert, még pislogni se, mert attól félt, nehogy eltűnjön, aztán megfogta, és felültette, és a baba szeme felpattant, és kék üvegszeme volt, egész addig nem jutott eszébe, hogy Réka vajon mit kapott, csak akkor, amikor látta felpattanni a baba szemét, de akkor igen, akkor rögtön tudni akarta, úgyhogy felkönyökölt az ágyon, és odanézett Réka ágyára, Réka még aludt, és az ő feje mellett, a párnán is ott feküdt egy baba, éppen olyan volt, mint az övé, csak még sokkal szebb, mert nem ezüstruhája volt, hanem aranyruhája, és nem ezüsthaja volt, hanem aranyhaja, és nem ezüstcipője volt, hanem aranycipője, és akkor ő ebből tudta, hogy Réka az első, és ő a második, mindig is az volt, mindig is az lesz. És akkor kikelt az ágyból, halkán, hogy senki ne hallja meg, és odament Réka ágyához, és kicserélte a két babát, az ezüstöt az aranyra, az aranyat az ezüstre, cserebere, fogadom, soha vissza nem adom, és aztán visszafeküdt az ágyába, és úgy csinált, mint aki alszik, egész addig, amíg Réka fel nem ébredt.

Krisztina benyúl a zacskóba, egy babát húz ki belőle a hajánál fogva, a koronája oldalra csúszott és eltörött, de azért csillog a holdfényben, a koronája és a ruhája is, nem tudom eldönteni, hogy ez az ezüsbaba vagy az aranybaba, csak azt látom, hogy nagyon szép, igazi alvóbaba, eszembe jut, hogy mennyire szerettem volna én is egy ilyet, de Anya soha nem tudott szerezni nekem.

Krisztina azt mondja, Réka soha nem tudta meg, hogy ő kicserélte a babákat, sose irigykedett, úgy csinált, mintha teljesen egyformának látta volna mind a kettőt, mintha nem is számított volna az egész egyáltalán, pedig számított, nagyon is számított, mert most már tudja, hogy ő ott és akkor elcserélte a sorsát a Rékával, ő a hibás minden rosszért, és hiába akarta megbüntetni magát, soha nem sikerült, ahogy ezt mondja, a hajánál fogva megrázta a babát, a baba szeme kinyílik, lecsukódik, megint kinyílik, megint lecsukódik, és Krisztina másik kezében egy nagy üvegfecskendő van, a végén hosszú injekciós tű, nem láttam, mikor vette elő, és azt se, hogy honnan, megismerem, ez ugyanaz a fülmosó fecskendő, mint amelyikkel majdnem szemem szúrta azt a hetedikes fiút, amelyik bevízipisztolyozott a szoknyája alá.

Krisztina marokra fogja a fecskendőt, beledöfi a baba hasába, kirántja, megint beledöfi, a babát a lábánál fogva tartja közben, úgy szurkálja, közben azt morogja, hogy hiába, ez semmit sem ér, semmit, egyáltalán semmit. Fájdalom nyilall a hasamba, tudom, hogy csak képezem, de akkor is fáj, rászólok Krisztinára, hogy hagyja abba, odakapok, el akarom kapni a csuklóját, ki akarom csavarni kezéből a fecskendőt.

A baba a földre esik, Krisztina ujjait feszegetem, a csuklómat karmolja, én is az övét, tépjük és rángatjuk egymás kezét, valahogy megfogom a fecskendőt, megrántom, de az csak a belseje, kihúzódik, a fecskendő megtelik levegővel.

Egy mással szemben térdelünk a bokor alatt, fél kézzel mind a ketten a széthúzott fecskendő két felét fogjuk, a másikkal meg egymás fecskendőt fogó kezének a csuklóját, lihegünk, Krisztina elkezd magá felé húzni a fecskendőt, azt mondja, segítek, segítenem kell, értsem meg, hogy egyedül nem tudja megtenni, nem elég bátor hozzá, de ha én segítek, akkor sikerülni fog, akkor megkapja végre, amit érdemel. A tű már majdnem ott a nyakánál, a hegye mindjárt a bőréhez ér, azt mondja, együtt beleszúrjuk, és benyomjuk a verőérbe a levegőt, és onnan már kész, onnan már vége, olvasta az orvosi lexikonban. Azt akarja, hogy tegyem meg, azt akarja, hogy segítek.

Krisztina behunja a szemét, oldalra hajtja a fejét, a nyaka fehéren megfeszül a holdfényben, meglátom rajta a tű árnyékát, fekete vonal a fehér bőrön, tudom, hogy valahol ott alatta kéken fut az ér, ott kell lennie, ott van akkor is, ha nem látom. Krisztina erősebb nálam, most érzem, hogy az, csak egy kicsivel, de ez épp elég, meg fogja tenni, meg fogjuk tenni, meg fogom tenni. Az arcát nézem, ahogy lehunyt szemmel a holdfénybe tartja, ilyenek még soha nem láttam, ijedt és elszánt és haragos és nagyon szép, tudom, hogy ezt ki kéne mondani, két szó csak, szép vagy, ha úgy tudnám elmondani neki, ahogy Péter mondta el énnekem, akkor elengedné a kezem, nem tudok megszólalni, lihegve megfeszítem a karom, hiába, a tű hegye már a bőréhez ér, mindjárt bele fog szúrni, ahogy erre gondolok, mégiscsak kinyílik a szám, de nem beszélek, hanem énekelni kezdek, azt éneklek, hogy meghalt a hazugság, éljen az igazság, meghalt a szolgaság, éljen a szabadság, és így tovább végig az egészet, nem is éneklek, hanem csak halkán dúdolom, úgy, mintha altatódal lenne.

Krisztina nem mozdul, nem nyitja ki a szemét, nem mond semmit, de látom, hogy folynak a könnyek az arcán, de érzem, hogy lassan elernyed a keze.

Mire leengedjük a fecskendőt, már hangosan rázza a zokogás, tudom, hogy én is sírni fogok, összekapaszkodva fogjuk siratni Anyát és Apát, és Rékát és Bertukát, a többi halottat, és saját magunkat, és az egész világot, Apa jut eszembe, ahogy azt mondta, hogy a sírás semmire se jó, semmit sem ér, de nem érdekel, eddig bírtam, kész, vége, hagyom, hogy Krisztina átöleljen, visszaölelem, tartom, szorítom, éppen olyan hangosan sírok, mint ahogy ő, nem, hangosabban, összekapaszkodva oldalra dőlünk, a száraz leveleken fekszünk, folynak a könnyeink, élünk.

Alexis de Tocqueville

MILYEN DESPOTIZMUSTÓL KELL TARTANIUK A DEMOKRATIKUS NEMZETEKNEK

Ádám Péter fordítása

Jóllehet AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA a XIX. századi francia politikaelmélet máig legjelentősebb klasszikusa, Tocqueville fő művét vajmi kevesen olvassák Magyarországon. Ezt a demokrácia működésének és lehetséges alakváltozatainak megértéséhez nélkülözhetetlen alkotást nálunk nemcsak hogy nem nagyon emlegetik, de még a szakfolyóiratok lapalji jegyzeteiben is legfeljebb szökőévenként hivatkoznak rá. Minderre korántsem csak a francia kultúra visszaszorulása vagy az elméleti igénytelenség a magyarázat, sokkal inkább az a tény, hogy a könyv magyarul rendkívül zavaros és nehezen olvasható, ha ugyan nem teljesen érthetetlen. Van abban valami nagyon jelképes, és van talán figyelmeztető előjel is, hogy ez a nagy mű annak idején ilyen mostoha sorsra jutott...

E balul sikerült fordítás története a nyolcvanas évek elejére nyúlik vissza. Akkortájt vetődött fel a Gondolatnál, hogy a műből közreadjanak egy ideológiailag gondosan megrostált szemelvényes válogatást a kiadó Berend T. Iván, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc és Tókei Ferenc által szerkesztett és mellelleg korántsem színvonalatlan Társadalomtudományi Könyvtár sorozatában. A válogatást az utószót jegyző Kulcsár Kálmán végezte, a fordítást pedig a szegedi bölcsészkar francia tan-székének akkori docensére, a fordítóként

is ismert Nagy Gézára bízta. Nagy Géza azonban – miért, miért sem – nem egyedül, hanem egyik kollégájával és néhány tapasztalatlan tanítványával látott munkához. A válogatás A DEMOKRÁCIA AMERIKÁBAN címen 1983-ban jelent meg a Gondolat Kiadónál.¹

Amikor az Európa Kiadó tíz évvel később – ha nem tévedek, Ludassy Mária kezdeményezésére – elhatározta a teljes szöveg közreadását, az látszott a legegyszerűbb és legtakarékosabb megoldásnak, ha ezt a szemelvényes kiadást veszik alapul, és ehhez fordítják hozzá – két új fordító felkérésével – a hiányzó részeket. Az elkészült teljes szöveget azonban látnivalóan senki sem gondozta, senki sem vetette össze az eredetivel. Senki sem foglalkozott azzal, hogy a hét fordító egymástól eléggé eltérő színvonalú és hajlékonyságú szövegeit – akár csak a szakszavak szintjén is – egymáshoz igazítsa. Nem csoda, hogy az 1993-as teljes kiadásban² olyan sok a melléfogás, félrefordítás és téves értelmezés, és hogy a pontatlan, igénytelen és inkohérens szöveg stilisztikai szempontból is erősen kifogásolható.

Nem hálás feladat mások lelkesen végzett munkájáról ledorongolóan nyilatkozni. De ha csak az alábbiakban újr fordított fejezetet nézem, itt is egy sor olyan tévedés éktelenkedik a szövegben, amit lelkiismer-

¹ A DEMOKRÁCIA AMERIKÁBAN (Válogatás). Gondolat, 1983. Válogatás és utószó Kulcsár Kálmán. Fordította Frémer Juszitina, Martonyi Éva, Miklós Lívía, Nagy Géza, Schulteisz Gyula és Szijgyártó László.

² Alexis de Tocqueville: AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA. Európa Könyvkiadó, 1993. Fordította Frémer Juszitina, Kiss Zsuzsa, Martonyi Éva, Miklós Lívía, Nagy Géza, Schulteisz Gyula és Szabolcs Katalin.

retes kontrollszerkesztő nagyon is kigyomláthatott volna. Hogy csak a legkirívóbb példákat említsem: a *puissant* nem „tekinthetetlen” (970.), hanem ’nagy hatalmú’; a *pouvoir secondaire* nem „közbülső hatalmak” (uo.), hanem ’másodlagos hatalmi centrumok’ (l. 5. jegyzet); a *les moeurs* nem „erkölcsök” (971.), hanem ’életmód/életforma’; a *sans contrepoids* nem „megfellebbezhetetlen”, hanem ’ellensúly nélküli’; a *fortunes* nem „sikerek” (uo.), hanem ’vagyonok’; a *passager* nem „mulandó” (972.), hanem ’átmeneti’; a *mollesse des moeurs* nem „elpuhult erkölcsök” (uo.), hanem ’elkényelmesedett életmód/életforma’; a *le libre arbitre* nem „nyílt önkény” (973.), hanem ’a szabad akarat’, a *citoyen* nem „állampolgár” (uo.), hanem ’honpolgár’; az *irresponsable* nem „felelőtlen” (974.), hanem ’politikai felelősséggel nem tartozó’, és a sort folytathatnám.

A szójelentést illetően a fordítók beérik a szótár legelső jelentésével, fel sem ötlük bennük a kérdés, hogy a szerző az adott főnevet vajon mire vonatkoztathatta. Igaz, a szójelentés elcsúszásait valahogy még ki lehet igazítani. Az eredetihez szorososan tapadó és – muszáj kimondanom – az eredeti szabatoságához stilsztikailag is méltatlan szecskaízü mondatokkal és nagyobb szövegegységekkel már a mégoly lelkiis-

meretes kontrollszerkesztő se tudott volna mit kezdeni. A fordítók, makacs következetességgel, jelzőt jelzővel, főnevet főnévvel, igét igével és határozót határozóval feleltetnek meg, aminek következményeként a magyar változatban teljesen elhomályosulnak a fogalmaknak, mondatoknak és nagyobb szövegegységeknek az eredetiben világosan kirajzolódó körvonalai. Holott a fordítás nem a jól-rosszul visszaadott szavak és kifejezések egymáshoz „passzí-tása”, hanem az eredeti szövegnek egy másik nyelven való jelentéshű írói újraalkotása. Márpedig az 1993-as Tocqueville nemcsak a szó- és mondatjelentés, de az írói újraalkotás tekintetében is nagyon, de nagyon messze áll a francia eredetitől.

Minderről maga az olvasó is könnyen meggyőződhet, ha az 1993-ban az Európa Kiadónál megjelent fordításból találomra kiválasztott és lábjegyzetben közölt néhány szövegmintát összeveti az itt közreadott új fordítás megfelelő részével. Az alábbi fordításkísérlet azzal a céllal készült, hogy megpróbálja Alexis de Tocqueville nagy művének egyik – ma különösen időszerű – fejezetét eleven mai nyelven, a lehető legpontosabban, a szerzőhöz méltón és már első olvasásra is jól érthetően magyarul megszólaltatni.³

Á. P.

Az Egyesült Államokban megfigyeltem, milyen különleges lehetőségeket kínál az amerikaihoz közel álló demokratikus társadalmi rend a despotizmus kiépítésére, és hazajövet az is feltűnt, milyen nagy mértékben használta már fel eddig is a legtöbb európai uralkodó a demokratikus társadalmi rend szülte eszméket, szükségleteket és indulatokat hatalma kiterjesztésére.

³ A fordításhoz az alábbi kiadást használtam: *DE LA DÉMOCRATIE EN AMÉRIQUE*, par Alexis de Tocqueville, seizième édition, I–III, Michel Lévy frères, éditeurs, 1874. A negyedik rész VI. fejezetének eredeti címe: *QUELLE ESPÈCE DE DESPOTISME LES NATIONS DÉMOCRATIQUES ONT À CRAINDRE*. A fejezethez Tocqueville két lapalji jegyzetet is írt, ezeket az egyszerűség kedvéért szögletes zárójelben beillesztettem a szövegbe. Itt mondok köszönetet Jean-Louis Benoît francia Tocqueville-szakértőnek, amiért készségesen segített néhány nehezebben érthető passzus értelmezésében. A jegyzetek tőlem valók.

Annak idején mindebből arra a felismerésre jutottam, nagyon is megvan az esélye, hogy előbb-utóbb a keresztény nemzetek is ahhoz hasonló elnyomás alá kerüljenek, amilyen nem egy ókori népnek jutott osztályrészül.

Azóta alaposabban áttanulmányoztam a kérdést, és elmondhatom, az utóbbi évek töprengései csökkenteni nem csökkentették a félelmemet, mindössze annyi történt, hogy ma már egészen mástól félek, nem attól, amitől öt esztendővel ezelőtt.⁴

Az elmúlt évszázadokban soha egyetlen korlátlan hatalommal rendelkező uralkodó sem próbálkozott azzal, hogy másodlagos hatalmi centrumok⁵ igénybevétele nélkül egymaga irányítsa kiterjedt birodalma minden országrészét; aminthogy azzal sem, hogy minden megkülönböztetés nélkül valamennyi alattvalóját alávesse egy mindenki-re egyformán érvényes törvény minden rendelkezésének, és hogy, leereszkedve alattvalói közé, közvetlenül utasítsa vagy irányítsa őket. Ilyesmi egyetlen uralkodónak sem jutott soha eszébe, vagy ha mégis eszébe jutott, a civilizáció fejletlensége, a kezdetleges közigazgatás és főleg az életkörülmények különbözőségéből fakadó természetes akadályok miatt aligha jutott volna messzire e nagyralátó terv kivitelezésében.

Tudvalevő, hogy a Római Birodalom területén élő népek még a császárság fénykorában is meg tudták őrizni szokásaikat és hagyományos életmódjukat. Jóllehet a provinciák ugyanannak az uralkodónak voltak alávetve, általában külön-külön igazgatták őket; ráadásul a provinciákban igen nagy volt a szorgos és gazdag települések száma; bár a birodalom kormányzása kizárólag a császár kezében összpontosult, és ha úgy hozta a szükség, minden ügyben ő mondta ki a döntő szót, ellenőrzését még ő sem tudta a társadalom meg az egyén életének minden apró mozzanatára kiterjeszteni.

Mivel óriási hatalmuknak nem volt semmilyen ellensúlya, a római császárok szabadon átadhatták magukat minden szeszélyüknek, és az állam minden erőforrását felhasználhatták bizarr hajlamaik kielégítésére. Az is sűrűn előfordult, hogy hatalmukkal visszaélve egy-egy római polgárt önkényesen megfosztottak javaitól vagy akár az életétől is; e zsarnoki hatalom azonban mindössze néhány emberre nehezedett teljes súlyával, a sokaságot megkímélte. Csak néhány fontosabb célt tartott szem előtt, a többinek nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Erőszakosnak erőszakos volt, de szűk körre korlátozódott.⁶

Ha viszont a demokráciában élő nemzetek napjainkban kerülnének despotikus uralom alá, e despotizmusnak feltételezésem szerint egészen más lenne a megjelenési formája: nagyobb volna a kiterjedése, és könnyebb volna elviselni is; lezülleszteni lezüllesztené az embereket, szenvedést azonban nem hozna rájuk.

⁴ Tocqueville az 1835-től 1840-ig terjedő öt évte céloz (AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA első kötetét 1835-ben adta közre, a másodikat öt évvel később, 1840-ben).

⁵ A *pouvoirs secondaires* kifejezésen, amely ötször fordul elő AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA második kötetének IV. részében (kétszer a második és a hatodik fejezetben és egyszer az ötödikben), Tocqueville nem csak a helyi közigazgatást érti, nem csak azt, amit Montesquieu A TÖRVÉNYEK SZELLEME című művében „*pouvoirs intermédiaires*”-nek, azaz „köztes hatóság”-nak nevez, értve ezen a nemesség meg a papság hatalmát és előjogait (l. Montesquieu: DE L'ESPRIT DES LOIS, I, GF-Flammarion, Paris, 1979. 139–141.), de a központi akaratot közvetítő-érvényesítő vallási és világi törvényszékek, sőt a szokásjog intézményei is beletartoznak a fogalom jelentéskörébe.

⁶ Vö. „*Igaz, a császárok hatalma végtelen és megfélelbezhetetlen volt, így hát megtehették, hogy szabadon kövessék külön hajlamaikat, s hogy az állam nyújtotta összes lehetőségeket ezek kielégítésére használják fel; gyakran megesett, hogy viszálltak hatalmukkal, csak hogy önkényesen megfosszanak egy polgárt javaitól vagy életétől: zsarnokságukat kevesekre korlátozták, s csak néhány dologra irányították, a többit elhanyagolva; e zsarnokság féktelen volt és határok közé szorított.*” Alexis de Tocqueville: AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA. Európa, 1993. 971.

Biztos vagyok benne, hogy a felvilágosultság meg az egyenlőség évszázadaiban – mint amilyen a miénk is – az uralkodók különösen hajlamosak arra, hogy minden közhatalmat egy kézben összpontosítsanak, amint hogy arra is, hogy még az ókori uralkodóknál is gyakrabban és mélyebben hatoljanak be a magánérdekek szférájába. De ha az egyenlőség kedvez is a despotizmus kiépítésének, egyszersmind meg is könnyíti az elviselését. Láttuk, minél egyformábbak és minél inkább egyenlők az emberek, az életfeltételek is annál humánusabbak, annál elviselhetőbbek; ha egyik honpolgárnak sincs sem különlegesen nagy hatalma, sem túlságosan nagy vagyona, akkor a zsarnoki beavatkozásnak is sokkal kevesebb a tere és lehetőségége. Mivel kiugróan nagy vagyonok nincsenek, a vágyak már ösztönösen is visszafogottak, az igények szerények, a szórakozási lehetőségek egyszerűek. Az általános mértékletesség az uralkodót is visszatartja, korlátokat szabva mohó vágyainak.

Ezeket a demokratikus társadalmi rend jellegével kapcsolatos érveket sok más – e könyv témakörén kívül eső – érvel is kiegészíthetném, én azonban szeretnék megmaradni az általam felállított keretek között.

A demokratikus kormányok a jelentősebb elégedetlenségi hullámok vagy a nagyobb válságok bizonyos pillanataiban durvák és kegyetlenek is lehetnek, ezek a válságok azonban ritkák lesznek,⁷ és nem fognak sokáig tartani.

[Sokszor eszembe jut, ugyan mi történne, hogy ha ebben az elkényelmesedett demokratikus életformában a hadsereg bizalmatlansága folytán valamelyik országban egyszer csak katonakormány kerülne hatalomra.⁸ Véleményem szerint még az ilyen kormány sem távolodna el mindattól, amit e fejezetben felvázoltam, és sohasem ragadtatná magát a katonai oligarchia vad kegyetlenkedéseire. Biztos vagyok benne, hogy ebben az esetben a köztisztviselő habitusa teljesen összeolvadna a katonáival, mégpedig oly módon, hogy a közigazgatás is átvenne valamit a katonás fegyelemből, meg a katonák is átvennének egyet-mást a civil ügyintézés módszereiből. Mindennek eredményeként olyan kiszámítható, világosan és egyértelműen szabályozott és ellentmondást nem tűrő parancsuralom jönne létre, amelyben a népből hadsereg lenne, a társadalomból kaszárnya.]

Ha a mai ember kisszerű vágyaira, elkényelmesedett életmódjára, széles körű tudására, őszinte vallásos hitére, kiegyensúlyozott erkölcsiségére, dolgos és rendszerető szokásaira gondolok, illetve arra, hogy a romlottságban ugyanolyan visszafogott, mint az erényben, akkor úgy látom, nem is attól kell tartani, hogy zsarnokok lesznek a vezetői, sokkal nagyobb az esélye annak, hogy vezetői gyámkodni fognak felette.

Mindennek alapján az a véleményem, hogy a demokratikus népeket fenyegető elnyomás egyetlen olyan elnyomásra sem fog hasonlítani, amely a történelemben megelőzte; amiért is a kortársaink hiába is próbálnának valami ehhez hasonlót keresni emlékezetükben. Mint ahogyan én magam is hiába keresek olyan új szót, amely pontosan és csorbíthatatlanul fejezi ki azt a képet, amelyet kialakítottam róla. Erre ugyanis is a 'despotizmus' is meg a 'zsarnokság' is teljesen alkalmatlan. Merőben új dologról lévén szó, próbáljuk inkább körülírni, ha egyszer megnevezni lehetetlen.

⁷ Az 1848-as februári forradalom után Tocqueville úgy gondolta, jóslata túlságosan is derűlátónak bizonyult.

⁸ Vö. „Gyakran elgondolkodtam, vajon mi történne, ha a demokratikus erkölcsök lazasága s következképp a hadsereg nyughatatlan szelleme közepette valamely népnél egyszer csak katonai kormány alakulna.” Alexis de Tocqueville: i. m. 1034.

Próbálok elképzelni, milyen is lehet majd a despotizmus új megjelenési formája: a csaknem teljesen egyforma és egymással egyenlő emberek hatalmas tömegét látom magam előtt, és ez a rengeteg ember fáradhatatlanul rója önmaga körül a köröket, miközben egyre hajszolja az apró és közönséges örömöket. Mindegyik elzárkózva éli életét, közönyösen a többiek sorsa iránt: mindegyiknek gyermekei és legközelebbi barátai jelentik az egész emberiséget; ami a többi honpolgárt illeti, jöllehet közvetlen közelükben él, még csak nem is látja őket. De még ha hozzájuk ér is, akkor sem érez semmit. Mindegyik önmagába zárva éli életét, és csakis önmagáért, és ha a családja megmaradt is, bizvást mondhatjuk, hazája már nincsen.⁹

Gigászi hatalom helyezi gyámság alá ezt a tömeget, igyekszik biztosítani szórakozását, örködik éberem a sorsa felett. Ez a hatalom korlátlan, a legapróbb részletre is kiterjedő, szabályozott, előrelátó és jámbor. Azt is mondhatnánk, hogy az atyai hatalomhoz hasonló, ha az volna a célja, hogy a felnőttkorra készítse fel a férfiakat, és nem arra törekedne, hogy – épp ellenkezőleg – örök gyermekkorban tartsa őket. Ezt a hatalmat egyáltalán nem zavarja a honpolgárok szórakozása, feltéve, hogy semmi mással nem foglalkoznak szórakozáson kívül. Ez a hatalom készségesen munkálkodik a boldogulásukért, feltéve, hogy ő az egyedüli biztosító és egyetlen döntőbírója jólétüknek. Emellett biztonságukkal is törődik, jó előre gondoskodik szükségleteikről, biztosítja szórakozásukat, vezeti üzleti ügyeiket, irányítja ipari tevékenységüket, szabályozza örökösödésüket, felosztja örökölt javaikat; miért is nem akarja mindjárt a gondolkodás terhétől, mi több, az élet minden gondjától-fáradalmától is megszabadítani őket?

Így lesz a despotizmus hatására nap nap után egyre hiábavalóbb és egyre ritkább a szabad akarat érvényesülése; így szorítja vissza a despotizmus egyre szűkebb térre az egyén akaratát, és kárhóztat minden egyes honpolgárt a lehető legnagyobb passzivitásra. Annál is inkább, mivel az egyenlőség mindegyikre már fel is készítette az embereket; mert egyenlőség nélkül aligha lett volna lehetséges mindezt elviselni vagy mindebben valóságos jótéteményt látni.¹⁰

Miután egyenként vaskezebe vett és saját elképzelése szerint teljesen átformált minden egyént, az uralkodó az egész társadalmat akarja fennhatósága alá vonni, mégpedig úgy, hogy az egész társadalomra ráteríti a minden apró részletre kiterjedő bonyolult kicsinyes és egyforma szabályok sűrű szövetségű hálóját,¹¹ amelyet még azok az eredeti és erőteljes személyiségek sem tudnak áttörni, akiknek pedig minden adottságuk megvan ahhoz, hogy kiemelkedjenek a tömegből; megtörni nem töri meg, csak felpuhítja az akaratokat, hogy engedelmességre szorítsa és irányíthassa őket. Ritkán kényszerít cselekvésre, ehelyett elzárja a cselekvés útját; nem lerombol, csak nem enged napvilágra jönni; nem zsarnokoskodik, csak gúzsba köt, megfojt, elsorvaszt, kiolt, el-

⁹ Vö. „Megpróbálok elképzelni, milyen új jellegzetességei lehetnének a zsarnokságnak a világban: olyan egymáshoz hasonló és egyenlő emberek tömegét látom, akik szüntelenül önmaguk körül forognak, hogy kicsinyes és közönséges örömöket szerezzenek maguknak, s ez betölti lelküket. Mindnyájan magányosak, a többiek sorsához szinte semmi közülük: számukra az egész emberiséget gyermekeik és közeli barátaik jelentik; ami pedig honfitársaikat illeti, mellettük élnek, de nem látják őket; megérintik, de egyáltalán nem érzékelik őket; csak önmagukban és önmagukért léteznek, s ha a család még megmaradt is számukra, hazájuk már nincs többé.” Uo. 972.

¹⁰ Vö. „Így teszi egyre feleslegesebbé és egyre ritkábbá a nyílt önkény alkalmazását; így kényszeríti mind szűkebb területen mozogni az akaratot, s apránként még saját szokásaiktól is megfosztja az állampolgárokat. Az egyenlőség mindegyikre már felkészítette az embereket: ránevelte őket, hogy eltűnjék, sőt olykor még áldásnak is tekintsék e dolgokat.” Uo. 973.

¹¹ Célzás a „közigazgatás-tudománynak” a központosítás hatására meginduló páratlan fejlődésére.

tompít, hogy végül minden nemzetet dolgos és engedelmes nyájává züllesszen, olyan nyájává, amelynek a mindenkori kormány a pásztorja.

Mindig is az volt a meggyőződés, hogy ez a jogilag szabályozott, békés és könnyen elviselhető szolgátság, amelyről az előbbieken igyekeztem képet adni, nagyon is jól megfér a szabadság látszatának egyes formáival, és hogy – mert ez sem teljesen lehetetlen – még a népszuverenitás árnyékában is létrejöhet.

Ebben a mi korunkban két egymással ellentétes vágy dolgozik állandóan az emberekben: az az igény, hogy vezessék őket, és az, hogy szabadok legyenek. Mivel az emberek e két ösztönös igény egyikéről sem tudnak lemondani, nagy igyekezettel próbálják egyszerre kielégíteni mind a kettőt. A hatalom, amelyet elképzelnek maguknak, egységes és korlátlanul gyámkodó, de mégiscsak a honpolgárok demokratikus választásának eredménye. Ekként próbálják összeilleszteni a centralizációt a népszuverenitással. Mindez megnyugvással tölti el őket. Azzal vigasztalják magukat: ha gyámkodnak is felettük, legalább ők maguk választhatják meg a gyámjaikat. Az egyén zokszó nélkül tűri, hogy béklyóba verjék, feltéve, hogy a lánc végét nem egyetlen ember, nem is egyetlen társadalmi osztály, hanem maga a nép tartja kezében.

Ebben a rendszerben a honpolgárok csak azért vetik le időnként a rabigát, hogy megválasszák, ki uralkodjék rajtuk, majd ezután ismét rabigába hajtják fejüket.

Napjainkban igen nagy azoknak az embereknek a száma, akik könnyen beletörődnek az államigazgatási despotizmus és népszuverenitás közti kompromisszumba, és akik a legkevésbé sem féltik az egyén szabadságát, ha ennek a szabadságnak a nemzet nevében gyakorolt hatalom a biztosítéka. Nekem ez a biztosíték korántsem elégséges. Az én szememben nem az a lényeg, hogy kicsoda a hatalom birtokosa, hanem az, hogy van-e szabadság vagy nincs.

Azt viszont nem tagadhatom, hogy még az efféle társadalomszervezet is sokkal, de sokkal jobb annál, amelyik egy ember vagy egy politikai felelősséggel nem tartozó testület kezébe ad minden hatalmat.¹² A demokratikus despotizmus igen különböző formákat ölthet, de ezek közül alighanem ez utóbbi lenne a legrosszabb.

Amikor az uralkodó¹³ vagy szabadon választható, vagy a szabadon választható és független törvényhozó hatalom ellenőrzése alatt áll, előfordul, hogy még nagyobb elnyomás nehezedik az egyénre;¹⁴ ez az elnyomás azonban mégsem annyira megalázó, mert bár igaz, hogy gúzsba köti vagy tehetetlenségre kárhoztatja a honpolgárt, emez viszont felfoghatja úgy is a dolgot, hogy engedelmességével végül is önnönmagának rendeli alá magát, és csak arról van szó, hogy az egyik akaratáért áldozza fel az összes többi.

Nemkülönben azt is belátom, hogy amikor az uralkodó az egész nemzet képviselője, és függ is tőle, akkor a honpolgár testi ereje és jogfosztottsága nemcsak az államfőnek, de magának az államnak is javára válik, és így valamennyire minden egyes honpolgár hasznát látja, ha a köz javára lemond függetlenségéről.

Mindez annyit jelent, hogy egy túlközpontosított országban a nemzeti népképviselő létrehozása nem szüntetheti meg, legfeljebb enyhítheti a szélsőséges központosítás negatív következményeit.

¹² Célzás Napóleonra meg a jakobinus diktatúrára.

¹³ A *souverain* szót lehet 'uralkodónak' és lehet 'a szuverenitás letéteményesének' is fordítani.

¹⁴ A demokratikusan választható uralkodót az egyetemes választójog ruházza fel még nagyobb legitimitással.

Látom én jól, hogy ilyenformán az egyén megőrizheti magának az országos ügyekbe való beavatkozás lehetőségét; ez azonban mit sem változtat azon, hogy a vele kapcsolatos kisebb ügyekben immár nem lesz semmi beleszólása. Márpedig gyakran elfelejtik: az a legveszedelmesebb, amikor apró dolgokban vetik szolgaságra az embereket. Legszívesebben azt mondanám, a szabadság sokkal, de sokkal fontosabb a kisebb dolgokban, mint a nagyokban, ha nem tudnám, hogy ha egyiknek híjával vagyunk, akkor biztosra vehetjük, hogy a másik sem miénk.

A kis dolgokban való függőség minden egyes nap konfrontálja a honpolgárokat mindenkivel egyformán sújtó kiszolgáltatottságukkal. Igaz, sohasem érzik kétségbeejtőnek ezt a függőséget; de így is visszaveti őket, és leszoktatja arról, hogy érvényt szerezzenek akarataiknak. E függőség fokozatosan megbénítja a gondolkodást, eltompítja a lelket, és mivel kizárólag a legkritikusabb helyzetekben, vagyis igen ritkán várnak tőlük engedelmességet, mindez csak időnként és csak kivételesen szembesíti őket a teljes súlyával mindössze néhány emberre nehezedő szolgasággal. Ha egyszer a központi hatalom ekkora függőségbe vetette a honpolgárokat, később hiába írja elő nekik, hogy időről időre megválasszák e hatalom képviselőit; az a jelentőségteljes tény, hogy hébe-hóba azért mégiscsak érvényesíthetik, bár mindig csak rövid ideig, szabad akarataikat, önmagában még korántsem tudja megakadályozni gondolkodási, helyzetértékelési és cselekvési képességük fokozatos elsoványodását, amiként azt sem, hogy lassanként emberi mi-voltuk szintje alá ne süllyedjenek.

Ha ez így megy tovább, hamarosan arra is képtelenek lesznek, hogy ezt az egyetlen megmaradt és korántsem lebecsülendő előjogukat gyakorolják. Azok a demokratikus népek, amelyek úgy vezették be a szabadságot a politika szférájába, hogy közben növelték a despotizmust a közigazgatásában, furcsa helyzetbe kerültek. Amikor kisebb ügyek intézéséről van szó, amelyekhez a pusztán józan ész is bőven elegendő, alkalmatlannak tartják honpolgáraikat a feladatra, amikor pedig az egész állam irányítása a tét, óriási előjogokkal ruházzák fel őket; ilyenformán a demokratikus népek, felváltva, hol a népszuverenitás, hol a vezetők játékszerévé degradálják a honpolgárokat, hol királyoknál is hatalmasabbnak, hol embernél is kevesebbnek tartva őket. Miután az összes elképzelhető választási rendszert kipróbálták, csodálkozva állapítják meg, hogy ezek közül egyik sem felel meg nekik, és folytatják a keresést; mintha bizony az általuk érzékelt baj csak a választói testületek összetételének, nem pedig – sokkal inkább – az ország politikai érettségének volna a következménye.¹⁵

Mert, valljuk be, nem könnyű felélni ésszel, hogyan is tudnának maguknak jó vezetőket választani olyan emberek, akik már jó ideje arról is lemondtak, hogy legalább tulajdon életüket önmaguk irányítsák; és csak áztatja magát, aki azt hiszi, hogy valaha is kikerekedhet szabadelvű, bölcs és energikusan cselekvő kormány szolgasághoz szokott nép szavazatából.

Az olyan Alkotmányt, amelynek „csúcsa” republikánus, az összes többi része viszont ultramarchikus, részemről mindig is rövid életű torzszülöttnek tartottam. Az ilyen berendezkedés a vezetők bűnös fogyatékoságai meg a vezetettek ostobasága folytán aligha lesz hosszú életű; a nép pedig, ha egyszer torkig lesz képviselőivel, és elege lesz önmagából is, vagy szabadabb intézményeket hoz létre, vagy visszahátrálva az úton, ismét egyetlen úr lába elé veti magát.

¹⁵ Vö. „...mintha az általuk észlelt hiba nem az ország alkotmányán, hanem inkább a választási testület milyenségén múlna.” Alexis de Tocqueville: i. m. 976.

[Nem értek egyet azzal a határozott állítással, amely szerint a káosz vagy önkény, az anarchia vagy despotizmus korunk legnagyobb veszedelme. Bár készségesen elismerem: mindkettőtől van félnivalónk, annál is inkább, mivel mindkettő ugyanarra az okra vezethető vissza, arra az általános apátiára, amely a szélsőséges individualizmus következménye. Csakis ennek az apátiának tudható be, hogy bármily csekély erőt sorakoztat is fel maga mellett a végrehajtó hatalom, úgy is könnyűszerrel rá tudja erőszakolni akaratát a társadalomra, amiként az is, hogy ezek után elég egy pártnak mindössze harminc embert csatasorba állítani, máris ölébe pottyan a hatalom. Időtálló hatalmat, persze, sem egyik, sem másik nem tud kiépíteni: épp az fosztja meg őket a tartós sikertől, amitől olyan könnyű sikerre vinni hatalmi törekvéseiket. Csak azért tudják megragadni a hatalmat, mert nem ütköznek semmi ellenállásba, és azért buknak el, mert híjával vannak minden támogatottságnak.¹⁶

Mindebből az következik, hogy nem is annyira az anarchia vagy a despotizmus ellen kell harcolni, mint inkább az ellen az apátia ellen, amely egyformán oka mindkettő kialakulásának.]

Takó Ferenc

AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA ÉS A KÍNAI DESPOTIZMUS

Tocqueville Kína-képének alakulástörténetéről

„Egy-egy birodalmat önmagában vagy másokhoz viszonyítva értékelhetünk; Európának mindkét mércére szükösége van; az ázsiai birodalmaknak csak az egyikre.”

(J. G. Herder: ESMÉK AZ EMBERISÉG
TÖRTÉNETÉNEK FILOZÓFIÁJÁRÓL)¹

A következő eszmetörténeti körúton Alexis de Tocqueville (1805–1859) Kína-képének állomásait járom végig előzményeivel és különös utóéletével együtt. Emellett azonban remélem, hogy ez az út, amennyiben Európa Kína-képének változásait és „változatlanságait” is átfogni igyekszik, néhány olyan helyre is elvezet, amely más irányból közelítve perifériára esnek.

Több tényező indokolja, hogy e gondolkodástörténeti régiók feltérképezéséhez Tocqueville-t hívjam kalauzul. A tárgy jelképes aktualitását adja számunkra, hogy az elmúlt esztendővel éppen százhetven éve, 1843-ban fejeződött be *„Tocqueville Elek, párizsi királyi törvényszéki ügyvéd”*² A’ DEMOCRATIA AMERIKÁBAN című művének első kiadása magyar nyelven. Amellett, hogy mi ilyen korán értettük meg fontosságát, mások éppen ma hívják fel rá a figyelmet: az American Enterprise Institute alig négy évvel ezelőtt

¹⁶ Vö. „*Letűnnek, mert semmi sem támogatja őket.*” Uo. 1035.

indított el egy programot azzal a céllal, hogy a mai Kína demokratizációs törekvéseit a Tocqueville-i politika- és társadalomelméleti keretben elemezze. Talán nem is olyan meglepő az egybeesés, hogy Tocqueville második főműve, *A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM* a 2010-es években nagy ismertségre tett szert éppen Kínában, amiből a kormányhatalom és a filozófia ambivalens viszonyáról sokat tapasztalt nyugati szemlélő hajlamos messzemenő következtetéseket levonni. A vizsgálatot végül az is adekváttá teszi, hogy az elmondottak ellenére Tocqueville még mindig azon kevés XVIII–XIX. századi politikai-történeti gondolkodó közé tartozik, akinek a Kína-képét alig érinti a szakirodalom, holott fontos adalékot szolgáltat mind a szerző politikai szociológiája, mind az európai Kína-interpretációk története szempontjából.

Először az európai Kína-recepció kezdeteiről lesz szó, majd Tocqueville elődei, Voltaire, Montesquieu és Condorcet, illetve a kritikája tárgyává lett fiziokraták Kína-képéről. Így jutunk el a sarkponthoz, Tocqueville Kína-interpretációjához, amely után e nézet és a marxi Kína-értelmezés viszonyára is kitérek. Ezt követi végezetül Tocqueville és Kína „mai kapcsolatának” kérdése.

I

„Egy földünk barátja, és az ég kedvesse,
Napnyúgot csodálja, kelet Szokratesse,
Confucius, – kinek nemes munkáiba
Eltűnik egy vagy két aprólékos hiba;
Ki csak annyit mondott, mennyit érzett s tudott,
Ki világosított, de még sem hazudott;
Aki egy legnagyobb s legrégebb nemzetet
Törvényre, erkölcsre s jó rendre vezetett.”

(Csokonai Vitéz Mihály:

HALOTTI VERSEK... – részlet)³

Miként „Tocqueville rendkívüli eredetisége abban rejlik, hogy ő fedezte fel Amerikát a politikai gondolkodás történetében”,⁴ Matteo Ricci és a jezsuita misszió Kínát adja ugyanígy a morálbölcseletnek.⁵ Ricci nemcsak nyelvzseni volt, de átlátta a kínai társadalom szerkezetét sajátosságait is, s főként az ő erőfeszítéseinek köszönhető, hogy a kínai udvar szó szerint és átvitt értelemben is *megnyitotta kapuit* a misszió előtt. A hivatalnokokat elsősorban a jezsuiták matematikai, csillagászati, térképészeti ismeretei érdekelték – ők pedig hozzáfoghattak a kinyilatkoztatott vallás terjesztéséhez. Ricci és társai az „akkomodáció” vagy „inkulturáció” stratégiáját alkalmazták: a keresztény tanítás elemeit úgy interpretálták, hogy nemcsak nyelvi, de szociokulturális értelemben is „lefordították” őket. Ez sok tekintetben hasonlít a kínai bölcselet egyik jellegzetes hagyományára, jelesül, hogy az újat a már tekintéllyel bíró szövegek kommentárjain keresztül, szinte észrevétlenül vezeti be. E folyamatban komoly szerepe van a piktografikus-ideografikus írásjegyeknek, melyek formájukban évezredek óta (szinte) változatlanok, így a tradíció tekintélyét hordozzák, ugyanakkor, jelentésmezőjüket tekintve, igen szabadon alkalmazhatók – ezt a misszionáriusok is kiaknázták. Az akkomodáció módszerét azonban Róma kezdettől fogva aggódva figyelte, ellenezvén mind a terminusok (például a *Deus* és a *tian* [tien, ’ég’]),⁶ mind a keresztény szertartások és a kínai rítusok egyeztetését. Ennek

következménye a XVII. században induló rítusvita, amelyet 1742-ben XIV. Benedek EX QUO SINGULARI bullája zár majd le, betiltva a jezsuita térítómunkát Kínában.

Számunkra most elsősorban nem a kereszténység keleti, hanem a kínai bölcsélet európai befogadása bír jelentőséggel. Ennek fényében nemcsak a misszió tagjai említendők, hanem a német jezsuita tudós, Athanasius Kircher is, aki ugyan soha nem járt Kínában, de valóságos munkacsoportot működtetve dolgozott azon, hogy a világ hagyományait, így a kínait is, egy közvetlenül Istentől származó ősi bölcsességre vezesse vissza.⁷ Ez az elmélet szolgáltatta egyfelől a térítómunka ideológiai hátterét, hiszen Kína úgy jelenhetett meg, mint „*a tékozló fiú, akit vissza kell téríteni a közös atya házába*”,⁸ s ez ad alapot egyes gondolkodóknak arra, hogy Kínát a *praestabilita harmonia* (Leibniz) vagy a filozófuskirályok által kormányzott állam (Wolff) mintájaként mutassák fel. Így született meg a „sinofil” filozófus – később jócskán sztereotipizált és karikírozott – típusa, amely Voltaire-ben teljesebben ki.

Voltaire, akinek dolgozószobájában Konfuciusz ábrázolása lógott a falon,⁹ közvetlenül a jezsuitáktól szerezte ismereteit Kínáról. „Első kézből”, mondanánk, de ne feledjük, ezek a kezek igen finomak voltak. A rend tagjai nemcsak az európai tanítást igazították a konfuciánus tradícióhoz: *visszafelé* is így jártak el, s a birodalom, amely – mint ők hitték – egyedül a konfuciánus morálbölcséleten nyugodott, egyre inkább missziós és politikai elveik illusztrációjává vált. Hasonlóképp az erény egyetemességét hirdető deista Voltaire esetében, aki a kínai patriarchális despotizmust csak patriarchálisnak látja, s „*azért ismeri fel felvilágosodottként [...] hogy az abszolutizmust tegye felvilágosodottá*”.¹⁰ Ezen elfogódottság közepette Konfuciusz, „*a Kelet Szókratésze*”, a korabeli keresztény egyházszervezet ellenében válik a keresztény tanítás hirdetőjévé. „*Élj olyan életet, amilyet halálod pillanatában szeretnél magad mögött tudni; bánj úgy felebarátoddal, ahogyan tőle várod, hogy bánjon veled*” – idézi Ce-sze „*Konfuce szabályát*” Voltaire KÍNAI KATEKIZMUS-ában.¹¹ Noha a konfuciánus szövegekben találunk olyan helyet, amely látszólag (és jezsuita fordításban) egybeesik ezzel, a jezsuiták által vélt – és létrehozott – hasonlóság helyett ügyeljünk most a különbségre: egy tanítvány azt mondta: „*Amiről nem akarom, hogy az emberek megtegyék nekem, azt én sem akarom megtenni az embereknek.*” A mester válasza: „*Si, te még nem jutottál el ideig.*”¹² A kötelmek e rendszerében nyoma sincs a felebaráti szeretetnek. Ha említés esik „hasonlóról”, nem amennyiben más elveket felülír – hanem amennyiben más elvek felülírják.

E különbséget Montesquieu emeli ki a legmarkánsabban. A keresztény vallás, mondja, „*azt kívánja, hogy mindenki egyesüljön; a kínai szertartások azt rendelik, hogy minden ember elkülönüljön a másiktól*”. Ez az elkülönülés pedig „*az önkényuralom szellemével jár együtt*”.¹³ Montesquieu persze túloz: a konfuciánus tanításban nem az a fő, hogy ki milyen mértékben „*különül el*” a többiektől, hanem hogy a *megfelelő* viszonyban áll-e velük. A kínai önkényuralom azonban e túlzás segítségével sem illik egészen a montesquieu-i felosztásba, vezérelve ugyanis nem a félelem, hanem hogy törvényhozói „*egybefoglalták a vallást, a jogot, az erkölcsöt és az illemt: náluk mindez erkölcsnek, erénynek számított. E négy tárgyra vonatkozó tanításokat szertartásrendnek nevezték*”. E szertartásokban „*nem volt semmi szellemiség, hanem egyszerűen gyakorlati szabályok voltak*”¹⁴ – „*népszerű morál*”, mondja majd Hegel.¹⁵ Montesquieu tehát más forrásokat használt volna, mint Voltaire? Nem – éppenséggel ugyanazokat használta: az imént idézett szakasz egyik jegyzetében például azt a Jean-Baptiste Du Halde atyát említi, akinek DESCRIPTION DE L'EMPIRE DE LA CHINE-je Voltaire-t s később a fiziokratákat is inspirálta. Látható, mennyire flexibilis a

philosophe-ok korának Kína-képe: szinte nincs, aki ne juthatna belőle legalább egy olyan következtetésre, amely idomul elképzeléseihez. „*Ha sem a miniszterek felvilágosultsága, sem a törvények állítólagos bölcsessége [...] nem tudta megóvni Kínát a tudatlan és faragatlan tatárok igájától, mire szolgáltak akkor a tudósai?*” – kérdezi Rousseau, a genfi polgár 1749-ben;¹⁶ „*hódítások esetén vagy a győztesnek, vagy a legyőzöttek meg kell változnia, Kínában mindig a győztesnek kell ezt tennie*”, mert „*nem lehet mindent egyszerre megváltoztatni*” – írja Montesquieu bárója szinte ugyanekkor.¹⁷

Bármennyire különbözzön is Rousseau moralista társadalomkritikájának és Montesquieu konstitucionalista hatalomelméletének Kína-képe egymástól vagy Voltaire deista-univerzalista sinofiliájától, egészében véve mind a Kína-értelmezés egy fő nézetét vallják, amely szerint az évezredek óta zavartalanul működő Kínai Birodalmat egy alapvetően nem szakrális természetű kormányzat vezeti, a konfuciánus tanításon alapuló tisztán morális kötelemszisztéma segítségével, precízen szervezett, stabil társadalmi hierarchiában. Ebből a szempontból pedig mellékes, hogy Leibniz, Wolff és Voltaire Kína *philosophia practica*-ját importálná Európába, Montesquieu viszont összetartó, de a centralizált despotizmust szimbolizáló jellegét kifogásolja.

Ahogy Franciaország gazdasági helyzete XV. Lajos uralkodása alatt egyre súlyosbodott, Kína gazdasága is egyre nagyobb érdeklődést váltott ki. Maga Rousseau is elismerően szól a kínai adórendszerről már 1755-ben,¹⁸ s a francia körülmények csak az egy évvel később kezdődő héteves háború után válnak igazán súlyossá. A fiziokraták, akik a szabad kereskedelem és a közteherviselés mellett elsősorban is a mezőgazdaság döntő szerepét hangsúlyozták, Pierre Poivre-től nyertek igazolást tézisükhöz, aki Ázsiából hazatérve a Lyons-i Akadémián arról számolt be, hogy a stabil kínai gazdaság az agráriumon nyugszik. A „közgazdászok” vezéralakja, „*Európa Konfuciusa*”, François Quesnay 1767-ben adja ki LE DESPOTISME DE LA CHINE című művét, amelyben továbbra is (huszonöt évvel a jezsuita térítőmunkát betiltó pápai rendelet után!) a jezsuiták beszámolóí alapján magasztalja a kínai gazdasági berendezkedést és oktatási rendszert.¹⁹ Christian Wolff-fal szemben, akinek „*a kínaiak gyakorlati filozófiájáról*” tartott beszéde miatt még el kellett hagynia hallei katedráját 1723-ban, Quesnay nagy sikert ér el művével. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Kína mezőgazdasági karaktere egyik szimbólumának európai karrierje. „*Ebben a hónapban az ég fia [a császár] az első napon jó évrért imádkozik Shangdihoz [Sangtihoz, az istenséghez]*”, majd „*kivezeti három hercegi miniszterét, kilenc főminiszterét, a földesurakat és a főhivatalnokokat, hogy saját kezükkel szántsák az isteni földet. [...] Az ég fia három barázdát szánt végig*” – írja a hagyomány szerint Konfucius által összeállított SZERTARTÁSOK KÖNYVE az i. e. első évezred derekán.²⁰ Az uralkodó e szertartását Quesnay népszerűségének csúcán, 1768-ban XV. Lajos fia egy jelképes kicsinyített ekével végzi el, majd 1769 augusztusában – egy valódi ekével – a felvilágosult abszolutista uralkodó, II. József is.²¹ Alig találhatunk ennél érvényesebb bizonyítékot arra, mennyire nagy hatása volt a francia forradalom előtti Európában a kínai mintának. Valamivel szkeptikusabb, mégis igen érdeklődő Kína irányában Jacques Turgot, aki szimpatizált a fiziokraták legtöbb nézetével. Hogy utánajárjon, hogyan is működik a sokat dicsért kínai gazdaság, két kínai fiút képezett ki és küldött hazájukba egy ötvenkét kérdésből álló listával, melynek segítségével gazdasági adatokról kívánt tudakozódni.²² Turgot reformjai azonban, melyeket pénzügyi főellenőri ideje alatt (1774–76) igyekszik foganatosítani, elbuknak. Jelképesen e pontra tehető a sinofília másfél évszázados virágzásának vége. Ennek egyik első megjelenése Condorcet AZ EMBERI SZELLEM FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS

TÖRTÉNETE című művében található, amely a történelmet kilenc, az emberi nem tökéletesedését hozó tizedik felé haladó korszakra osztja.

„*Rövid álomunk volt, de szép*” – írja Condorcet Turgot leváltása után, 1776-ban éppen Voltaire-nek,²³ aki 1758-ban megjelent *ESSAI SUR LES MOEURS ET L'ESPRIT DES NATIONS* című történeti-történetfilozófiai művében a kínai kultúra bővületében helyezte a birodalmat a tárgyalás elejére. Condorcet szemében azonban, akinek írásait már nem a morális univerzalizmus, hanem az optimista haladáseszmeny hatja át, Kína „*mintha minden más népet csak azért előzött volna meg a tudományokban és a mesterségekben, hogy aztán sorban mindegyiket elsorvassza*”,²⁴ így jellegzetes példájává vált egy letűnt (a condorcet-i felosztásban a harmadik) korszaknak. Ez a Kína tündökléséről és bukásáról szóló klisé, amelyet közkeletűen a „*kínai stagnáció*” elméletének szokás nevezni, és amely a XIX. század (gazdaság-, eszme-, társadalom- és általában vett) történeti gondolkodását Kína tekintetében meghatározza, szinte egyszerre fogalmazódik meg Herdernél és Condorcet-nél. Félreértés ne essék, Kínát sokan tartották *alacsonyabb rendűnek* Európánál korábban is: Kircher és köre például az ősi bölcsesség *torzulását* látta benne – de sem ők, sem a sinofília kritikusai nem beszéltek Kína *fejlődésben* való megrekedéséről ebben a formában. Ez Adam Smithnél és a haladáselméletek keretében kerül előtérbe, s Hegel Kína-képében emelkedik egy egyetemes filozófiai rendszer elemévé. E rendszerben a történelem a Szellem fejlődésének korszakaiból áll, s az „*első korszakot [...], amelyben a szellemet vizsgáljuk, a gyermek szellemével lehet összehasonlítani. Itt úgyszólván a szellemnek a természettel való egysége uralkodik; ezt a keleti világban találjuk*”.²⁵ E kezdeti állapotban az egyén még nem létezhet szabad individuumként, a „*szellem emez azonosságában a természettel nem lehetséges az igazi szabadság. Az ember itt még nem juthat személyisége tudatához [...]* – sem az indiaiaknál, sem a kínaiaknál”.²⁶ Míg azonban a hegeli rendszer Kínája meg sem haladhatja ezt a fokot – ahogyan a Szellem fejlődésének történetében egyetlen alakulat sem léphet túl a maga szintjén –, Condorcet fejlődéskoncepciójában Kína (és vele az „*ázsiai birodalmak*”) a lehetőségeit elherdáló, biztonságos despotizmusba süppedt önkényuralom szimbóluma, ahol bár csak a tudomány révén lehetett magas pozícióhoz jutni, „*értelmetlen előítéletek szolgálatában ez a tudomány örökös középszerűsége van útelve*”; ahol „*a tudatlanságnak és az előítéleteknek kiszolgáltatott emberi szellem szégyenletes mozdulatlanságra lett kárhóztatva*”; és amelynek népei, annak ellenére, hogy továbbléphettek volna, „*mintha még ma is az emberi nem gyermekkoriának idejét élnék*”.²⁷ Herder, akinek a kultúrák egyenértékűségét elismerő történelemértelmezése épp a Condorcet által is képviselt lineáris haladásgondolat ellen irányult, szinte szó szerint *ugyanígy* fogalmaz – „*e népnek a fejlődése a Föld annyi más népéhez hasonlóan, úgyszólván a gyermekkorban lakadt*”²⁸ –, szinte ugyanakkor fogalmaz így, amikor Condorcet, és ugyanazt a szellemet, a „*gyermeki engedelmséget*” látja mindennek hátterében, amelyet Condorcet-nél azok a „*kaszatok*” plántálnak az ázsiai emberbe, amelyek „*a nevelés ügyét is kezükbe kaparintották, azért, hogy az általuk idomított ember türelmesebben viselje az úgyszólván a létevel azonosított láncait*”.²⁹ Condorcet, aki számára már az az állammal szembeni „*kritikátlan engedelmség*” is tűrhetetlen, amelyre a szabad kereskedelmet betiltó törvények szoktatnak, aki számára a tolerancia sem váltja ki a szabadságot, hiszen implikálja az esetleges *intolerancia* lehetőségét, de aki szerint még az *intoleranciával* szemben is kötelező a tolerancia³⁰ – Condorcet számára az „*ázsiai despotizmus*” több, mint elfogadhatatlan. Ha az angol és a francia szabadságfelfogást az angol kert és a francia kert allegóriájával jellemezzük, a Montesquieu-nél már meglévő, Condorcet-nél kiteljesedő elutasításban Kínának semmiféle kertje nincs. Condorcet

ítélete azt is megmutatja, mennyire nagy hatása volt a kínai mintának a francia forradalom Európájában is – de épp mint a liberális eszmény ellenpontja, a megrontó bagona és az elméket eltompító despotizmus szimbólumának. *„Egyetlen nép tudja csak kivonni magát e kettős befolyás alól. A gyermekkor kötelekeitől megszabadult emberi szellem szilárd léptekkel halad az igazság felé e boldog földről, ahol a szabadság csak az imént gyűjtötte meg a lángelme fáklyáját.”*³¹ Pontosan innen, Condorcet optimista szabadságeszményéből léphetünk tovább Tocqueville antideterminista liberalizmusához.

II

„Kína esete intő példa lehet számunkra. [...] mozdulatlanmá vált s mozdulatlan maradt több ezer évig, s ha valaha még előrelép, külföldiek fogják ebben segíteni.”
(J. S. Mill: A SZABADSÁGRÓL)³²

Tocqueville olyan generáció képviselője, amelyben bár még nagyon is él a felvilágosodás politikai gondolkodása, Montesquieu és Voltaire brit mintára elgondolt szabadságeszménye,³³ a francia forradalomnak már visszas következményeit, tragikus önfelszámolását tapasztalta „a saját bőrén”. Arisztokrata család gyermekeként született kevéssel az után, hogy a forradalom által szétzilált Franciaország megmentőjeként üdvözölt Napóleon császárrá koronáztatta magát, és a kormány lett *„a családtól, a céhektől, az emberektől elragadott összes előjogok örököse: maroknyi állampolgár néha elnyomó, gyakran konzervatív hatalma helyébe a mindenkire egyaránt jellemző gyengeség lépett”*.³⁴ Tocqueville azonban nem válik az arisztokrácia apologétájává: származása legfeljebb abban segítette, hogy elfogulatlan vizsgálat tárgyává tegye a demokrácia kialakulásának útjait, eredményeit és esetleges hátulütőit. Hogy mintát láthasson egy *megvalósult* demokrácia működésére, 1830-ban nem Angliába indul, ahogyan eredetileg tervezte,³⁵ hanem az Egyesült Államokba, az egyetlen olyan országba, ahol a demokráciát kiteljesedett formában véli megfigyelhetni.

Tocqueville-nek meggyőződése, *„hogy a politikai társadalmakat nem törvényeik alakítják ki, hanem inkább az, hogy milyen érzelmek, hitek, eszmék, szívbeli szokások és szellemiség jellemzi tagjaikat és azokat, akik előkészítik e törvényeket, valamint hogy milyenné formálta őket a természet és neveltetésük”*.³⁶ Ahogyan munkája egészében is eltávolodik az montesquieu-i deskriptív politika- és társadalomelmélettől, e szemléletmód szintén távol áll Montesquieu földrajzi determinizmusától. Tocqueville ugyanis szabadon cselekvő egyének társadalmáról ír, hiszen egy ilyen társadalom létrejöttét szeretné látni Európában is, s e közönség vezetőinek *„sürgető feladata”* a demokrácia *„kormányzatát az idő meg a hely követelményeihez alkalmazni, s a körülményeknek és az embereknek megfelelően változtatni”*.³⁷ Kína azonban bizonyos értelemben kivételt jelent: Tocqueville, akárcsak később Marx, nem lát lehetőséget a birodalom *belső* átalakulására. Annál nagyobb érdeklődéssel figyeli – szintén Marxhoz hasonlóan – a Kína *külső* megnyitására tett nyugati kísérleteket, az ópiumháborúk menetét. *„Ha angol lennék – írja 1840-ben Henry Reeve angol publicistának –, nem tudnám aggodalom nélkül nézni az expedíciót, amely Kína ellen készül. Mint jót akaró, de nem érintett szemlélő, nem érzek mást, mint nagy örömet arra gondolván, hogy egy európai hadsereg lerohanja a Mennyei Birodalmat. Az európai mozgékonyaság, íme, összecsap a kínai*

mozdulatlansággal! Nagy esemény ez, főként, ha arra gondolunk, hogy ez csak a folytatás, az utolsó elem a hasonló események sorában, amelyek fokozatosan arra sarkallják az európai fajt, hogy otthonát elhagyva egymás után uralma vagy befolyása alá hajtssa az összes többi fajt.”³⁸ Tocqueville azonban csak a kínai eseményekben „nem érintett szemlélő” – nagyon is érintett azonban abban, ami kora Európájában történik, amely ekkor már fél évszázada dolgozik azon, hogy kiszabadítsa magát az egyeduralom jármából, és amelynek gondolkodói már nem felvilágosodottá akarják tenni az abszolutizmust, ahogyan Voltaire, hanem *semmissé* – így lesz a kínai despotizmus is felvilágosodottból „mozdulatlanná”, s e gondolkodók írásaiban jelenik meg „az európai faj” szupremáciája is.

AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA első szöveghelyén, amely a tocqueville-i Kína-kép szempontjából releváns (ez az Észak-Amerika „külső alakzatát” tárgyaló legelső fejezet), Kína neve még fel sem merül, mégsem szabad átsiklanunk a gondolaton, mely szerint az Amerikát benépesítő őslakosok bizonyos tekintetben hasonlítottak egymásra, de „különböztek valamennyi ismert fajtától; nem voltak se fehérek, mint az európaiak, se sárgák, mint az ázsiaiak többsége, se feketék, mint a négerek [...]”.³⁹ Az „ázsiaiak többségének” sárgaként való megjelölése ugyanis korántsem evidens – helyesebben: *korábban* nem volt az. Kézenfekvő kérdés tehát: „hogyan lettek sárgák a kínaiak?”⁴⁰

Bár a Kínát lakó számos etnikum különbözőségéből adódóan a leírások nem egységesek, egészen a XVIII. század végéig a kínaiak – ahogy a többször említett Du Halde atya fogalmaz – „fehérek [...], akárcsak az európaiak”.⁴¹ Persze miként majd a fajbeli különbségeket a „fehérek” szellemi-kulturális elsőbbségével összekapcsoló elméletek a XIX. században, ez az „egyformának látás” sem volt mentes az ideológiai háttértől: a jezsuita misszió képviselői is kiváltságosnak tartották Európát, de nem mint a *haladás* képviselőjét, hanem mint az isteni egység *újra*teremtőjét, ebben az univerzalizmusban pedig nem a különbségek, hanem a hasonlóságok fontosak. Buffon 1749-ben kiadott HISTOIRE NATURELLE, GÉNÉRALE ET PARTICULIÈRE című munkája az első *antropológiai* írás, amely a bőrszín sötétségének mértékét a civilizátlanságával egyenesen arányos relációban látja-láttatja. Az első azonban, aki egy rasszelmélet keretében a kínaiakat ténylegesen „sárgának” nevezi, nem antropológus volt, hanem filozófus, maga Immanuel Kant (1775-ös VON DEN VERSCHIEDENEN RACEN DER MENSCHEN című munkájában). A XIX. században egyre terjedő rasszteóriák egyik legszélsőségesebb képviselője pedig Tocqueville közeli barátja, Arthur de Gobineau. Az ESSAI SUR L'INÉGALITÉ DES RACES HUMAINES szerint az eredetileg Amerikából származó „sárga rassz” képviselői „teljes mértékben híján vannak a képzelőerőnek, egyedülálló hajlamuk van arra, hogy beérjék természetes szükségleteik kielégítésével, [...] alig vagy egyáltalán nincs bennük mozgékonyság, szellemi kíváncsiság”.⁴² Gobineau nem a történeti haladás reményében figyelte Európa keleti tevékenységét: látván, „mekkora érdeklődést vált ki Kína megnyitása, s ezekkel a régi [...] népekkel való keveredés”, aggodalommal tölti el, hogy „ezen új bajtársiasság lehetséges következményei miatt nem képezik komolyabb vizsgálat tárgyát [...]”.⁴³

Természetesen a kínai despotizmussal szembeni kritika önmagában nem implicálja az ázsiai ember lenézését – még a „sárga” megjelölés sem jelenti, hogy az adott gondolkodó ezzel az egyes individuumok mentális szintjét minősítené. Hogy mennyire nem, arra éppen Tocqueville sorai a legszebb bizonyíték: „[Ön] folyton fajokról beszél; ezek a fajok vagy megújodnak, vagy elkorcsosulnak, és ha más vérrel keverednek, olyan társadalmi képességeket vesznek fel vagy vesztenek el, amelyek eredetileg nem voltak meg bennük [...]. Ez a fajta predesztináció [...] a szememben igen közel áll a szintiszta materializmushoz” – írja Gobineau-nak, majd hozzáteszi: „én a könyve elolvasása előtt is és utána is élesen szemben álltam ezekkel

*a tanokkal, és elhibázottnak, sőt, ártalmasnak tartottam őket.*⁴⁴ Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a Kína iránti rajongás viszonylag gyors eltűnése, sokszor sinofóbiába való átfordulása igen szoros párhuzamban áll a rasszteóriák megjelenésével, megerősödésével. Ebben eszmétörténeti szempontból az a Kantnál markánsan jelen lévő gondolat is fontos szerepet játszik, hogy „*az emberiség a fehér rasszban teljesedik ki a legnagyobb mértékben*”.⁴⁵ Hiba volna mindezt a mai fogalmaink szerinti „rasszizmusnak” nevezni (a nyilvánvaló történeti kapcsolat ellenére), s különösképp hiba volna meghatározó faktorként kezelni Tocqueville esetében – nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk az európai Kína-recepció szélesebb perspektívájú vizsgálatában. Tény, hogy szerzőnk barátja ellenében foglal állást a rasszkérdésben, AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA rabszolgaságot és az indiánok helyzetét érintő fejezetében pedig elítélően szól az európai emberről, aki a „*más fajkhoz*” tartozókat „*saját hasznára szolgálóvá teszi, és ha nem tudja megtörni, elpusztítja őket*”.⁴⁶ A rabszolgaság, mondja később, „*amely éles ellentétben áll korunk demokratikus szabadságával és felvilágosult gondolkodásával, nem lehet tartós intézmény*”.⁴⁷

Tocqueville azonban nem e kérdések felől közelít Kínához: a tárgy, amely kapcsán az ország explicit módon is többször megjelenik AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIÁ-ban, a közigazgatási decentralizáció. Ennek Amerikában látható eredményeit, illetve ezeket megvilágítandó, a centralizáció hátrányait sorolja Tocqueville hosszasan abban a fejezetben, ahol Kína első ilyen említését találjuk. A központosítás, mondja, „*megtartja a társadalmat egy olyan status quo keretei között, amely valójában sem hanyatlásnak, sem haladásnak nem mondható*”, s ott működik igazán hatékonyan, ahol a nép nem felvilágosult. Mindennek szimbóluma lesz Kína: Tocqueville Amerika ellenpólusát, a keleti birodalmat látja „*a legtökéletesebb példának arra a társadalmi jólétre, amelyet egy nagymértékben centralizált közigazgatás nyújthat a passzív népnek. Az utazók arról számolnak be, hogy a kínaiaknál van nyugalom, de boldogság nélkül, van ipar, de haladás nélkül, van stabilitás, de erő nélkül, van materiális rend, de közmoral nélkül. Náluk a társadalom mindig eléggé jól működik, de sohasem nagyon jól*”. Bár itt még az ópiumháborúk és a Tajping-felkelés előtt járunk, a zárógondolatban mégis felmerül Kína megnyitásának kérdése: „*Azt képzelem, ha majd Kína megnyitja kapuit az európaiak előtt, ott fogjuk megtalálni a világon valaha is létező legszebb példát a közigazgatás központosítására*”.⁴⁸ Tocqueville Kínája nemcsak itt, de akkor is, konzekvensen a centralizált despotizmus archetípusa marad, amikor nem az egyeduralomról, hanem a többség zsarnokságáról szólván hangsúlyozza: ha „*egy demokratikus köztársaság [...] valaha is létrejönne egy olyan országban, ahol az egyeduralom már megvalósította, szokássá tette, törvénybe iktatta a közigazgatási centralizációt, akkor [...] a zsarnokság elviselhetetlenebbé válnék, mint Európa bármelyik abszolút monarchiájában. Ázsiába kellene mennünk, hogy valami hasonlóra bukkanjunk*”.⁴⁹

Lehetetlen biztos választ adni a kérdésre, honnan szerezte Kínára vonatkozó értesüléseit Tocqueville. Egy 1843-as levele szerint az év nyarán beutazta Indiát, s így fogalmaz: „*azzal hízelgek magamnak, hogy immár mestere vagyok a tárgynak, s abban a helyzetben vagyok, hogy megértsem nemcsak ezt az országot, de egész Ázsiát*”.⁵⁰ Olvasmányai tekintetében annyi bizonyos, hogy – mint A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM kapcsán alább látni fogjuk – pontosan tisztában volt a fiziokraták Kínát érintő nézeteivel, és nyilvánvaló, hogy legalábbis idézetek, említések révén ismerte számos jezsuiták által írott vagy kompilált mű tartalmát és hangvételét. Ennyi bőven elég számunkra ahhoz, hogy belássuk, Tocqueville – ahogyan korábban Condorcet és Herder is – a forrásokéval alapvetően ellenkező konklúzióra jutott Kínát illetően, s a birodalom szerkezeti sajátosságainak negatív oldalát kidomborítva saját téziseit támasztotta alá – ahogyan elődei. Miután bemutattam,

hogyan működött ugyanez az eljárás Kína bálványozóinál, most Tocqueville példáján láthatjuk, hogyan működik tovább azok körében, akik a „kínai stagnáció” téziséét vallották. E felfogás egyik legjózanabb, leginkább realiztikus megközelítése az övé. Mikor az első misszionáriusok, illetve utazók Kínába érkeztek – írja immár AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA 1840-ben megjelent III. kötetében –, „*ott szinte minden mesterséget a tökély bizonyos fokán találtak, és elcsodálkoztak, hogy a kínaiak nem haladtak előbbre, miután ilyen szintre értek. [...] A nemzet iparúzó volt; a tudományos módszerek nagyobb része fennmaradt, de maga a tudomány nem létezett többé náluk. Ez magyarázta az európaiak számára azt a különös mozdulatlan-ságot, melyben e nép szellemét találták*”. Tocqueville számára azonban ez másodrendű kérdés – konklúziója ugyanis nem Kínára vonatkozik: „*egyáltalán nem kell elbizakodnunk arra gondolva, hogy a barbárok még messze vannak tőlünk; mert vannak népek, melyek túri-rik, hogy kiragadják kezükből a tudást, s vannak mások, melyek rátaposnak, hogy elfojtsák*”.⁵¹ Amikor tehát Kína mozdulatlan-ságáról beszél, nem a gőzgép feltalálásának hiányára vagy a sajátos írásrendszer megtartására gondol – ezek csak szimptomák. Ami mindennek háttérben áll, az a kínos szabálykövetés, a szolgai alkalmazkodás a fennálló – despotikus – rendhez. „*Kínában, ahol a létfeltételek egyenlősége nagymértékű és nagyon hosszú múltra tekinthet vissza, egy ember csak úgy vállalhat el közhivatalt egy másik betöltése után, ha előbb versenyvizsgát tesz*.” Ez annyira rögzült szokás, „*hogy egy kínai regényben is azt olvashattam, a hős sok-sok vizsgatagság után végül jó vizsgaeredménnyel hódítja meg hölgye szívét*”.⁵² Ilyen légkörben fuldokolnak a nagy ambíciók”.⁵³ Ez teszi Kínát Tocqueville számára az anti-demokratikus berendezkedés szimbólumává. A demokrácia valódi veszélye ugyanis – amint J. S. Mill 1840-ben Tocqueville-nek írja –, „*a valódi gonosz, mely ellen harcolni kell, [...] nem az anarchia vagy a változás iránti vágy, hanem a kínai stagnáció és mozdulatlan-ság*”.⁵⁴

Nemcsak a XVIII. századi sinofília és e nézet között található azonban különbség, de Tocqueville írásain belül is megfigyelhető Kína további „leértékelődése”. Montesquieu-t ugyan nem említve, de talán a tőle származó fent idézett – és nála is Kína példáján illusztrált! – gondolat nyomán Tocqueville is szót ejt a „barbár népek” civilizálódásáról (még a második, 1835-ben megjelent kötetben, tehát a brit–kínai konfliktus előtt). Ez alapvetően az adott népcsoport önjerejéből történik, mondja, ha azonban a civilizációt egy másik közösségtől veszik át, ez soha nem olyan nép, amellyel szemben háborúban alulmaradtak, hanem olyan, amelyet ők hódítottak meg.⁵⁵ Az önmagában még nem megfelelő, hogy Kína mongolok általi leigázása, mint korábban Montesquieu-nél, Tocqueville e gondolatmenetében is példaként szolgál. Ha azonban egy pillanatra előregrunk az időben, és figyelembe vesszük, hogy Kína A RÉGI REND egy bekezdésében „*gyengeelméjű és barbár kormányzat*”-ként jelenik meg,⁵⁶ különösnek tűnhet, hogy 1835-ben még a „civilizált” népet képviseli. Vajon itt a „civilizálódás” és az ennél minőségileg magasabbra helyezett „moralizálódás” kanti különbsége jelenne meg? Esetleg A RÉGI REND kínai fordítójának az említett szöveghelyhez adott lábjegyzete talál, amely szerint Tocqueville a „gyengeelméjű és barbár” jelzővel „*az ópiumháborúk utáni Qing (Csing) kormányzatra céloz*”?⁵⁷ Részben talán mindkettő áll, de egyik sem a döntő szempont.

Ami AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA vizsgálódásait alapvetően megkülönbözteti A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM-tól, az utóbbi borús hangvétele. Míg AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA-ban Tocqueville „*a távolabbi jövőre*” akarta szegezni tekintetét,⁵⁸ A RÉGI REND a múltba tekint, hogy felfedje azokat a mozzanatokat, melyek nyomán nemcsak a francia forradalom, de az azóta eltelt fél évszázad is ellentmondások sorozatává vált. A forradalom „*igazi természete*” pedig – írja a III. fejezetben – nem a filozófusok, hanem a fiziokraták műveiből ismerhető meg, akik számára a múlt minden intézményével együtt „*mélyseges megvetés*

tárgya”, akik „igen kedvezően nyilatkoztak [...] az iparban és a kereskedelemben érvényesülő laissez faire, laissez passer elvéről, a szűk értelemben vett politikai szabadságjogokról azonban még csak nem is álmodtak”, s Quesnay-vel az élen „végzetes eszmének” tartották a kormányzati ellensúlyok rendszerét. Az általuk elképzelt, a királyi kormányzat mintájára elgondolt hatalom „teljesen személytelen, nem királynak nevezik már, hanem államnak; nem lehet egy család öröksége; a nemzet egészéből ered, ezt képviseli, és minden egyénnek meg kell hajolnia a közakarat előtt”.⁵⁹ E leírás után Tocqueville azzal teszi mintegy még nevetségessé is a fiziokratákat, hogy kifigurázza Kína iránti rajongásukat. „Nem túlzok, amikor azt állítom, hogy egy sincs közöttük, aki ne iktatott volna be valamelyik írásába fellengzős dicshimnuszokat Kínáról. [...] E gyengeelméjű és barbár kormányzat, melyet egy maréknyi európai kénye-kedve szerint irányíthat, ez tűnt számukra a legtökéletesebb mintaképnek, amelyet a világ összes nemzetének követnie kell. [...] Elnémultak az elragadtatástól egy olyan ország láttán, ahol az abszolút, de előítéletektől mentes uralkodó évente egyszer saját kezűleg műveli a földet, hogy kifejezze az alkalmazott tudományok iránti tiszteletét; ahol a hivatalokat irodalmi vizsgákkal lehet elnyerni; ahol a vallás csupán filozófia, az arisztokrácia pedig az írástudókból áll.”⁶⁰

Fent már szó esett az itt említett pontokról, melyeket Tocqueville szarkasztikusan fordít szembe a fiziokratákkal – de miért válik a Kína iránti érdeklődés a bírálóat egyik alapjává? A válasz egyszerűen az, hogy amitől Tocqueville tizenhat évvel korábban még csak tartott, ekkorra beigazolódní látszik, így Kína egy még sötétebb lehetőség jelképévé s ezzel stagnálóból „gyengeelméjűvé” vált. E különbség feszül az itt idézett sorok és AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA Kínáról szóló gondolatai között. Tocqueville sosem vonja kétségbe, hogy Kína a maga módján képes a fennmaradásra ebben az állapotában – a fő kérdés azonban az: miként lehet kimozdítani belőle. „Sajnálom kell úgy meghalni, hogy nem láttam Kínát megnyílni Európa szemének – és karjainak. Ön hisz a legyőzésükben?” – kérdezi Tocqueville N. W. Seniort 1857-ben. „Ha igen, mikor?”⁶¹ Tocqueville számára a kor kínai harcainak tétje, hogy fel lehet-e olvasztani a megfagyott despotizmust. E kérdés, mint minden korábbi Kínára vonatkozó gondolat, Európa szempontjából döntő jelentőségű. Mint Mill írja, Európa sajátos sokféleségének „köszönheti progresszív és sokoldalú fejlődését. De már kezdi elveszíteni ezt az előnyt. Határozottan halad az emberek egyformává tételének kínai ideálja felé”. E gondolatot követi Tocqueville egyetlen explicit említése az ON LIBERTY-ben: „De Tocqueville jegyzi meg [...], hogy a mai franciák sokkal jobban hasonlítanak egymásra, mint akár az egy generációval korábbiak.”⁶² Maga Tocqueville azonban 1859-ben bekövetkezett korai halála miatt sem ezen állapot, sem a kínai események alakulását nem kísérhette tovább.

III

Zhou Enlait (Csou Enlai), a Kínai Népköztársaság első miniszterelnökét megkérdezték, mit gondol a francia forradalomról. „Korai volna megmondani” – felelte Zhou.

(Kínai anekdota)

Bár a sinológia már a XIX. század elején az önálló tudomány szintjére emelkedett, Kína soha nem tűnt el a filozófia és a belőle megszülető tudományágak érdeklődéséből. E tanulmány keretei között még vázlatosan sem érdemes felsorolni azokat a sinológiai előképzettséggel nem rendelkező gondolkodókat, akiknek interpretációja kisebb vagy

nagyobb mértékben alakította Európa Kína-képét és a sinológia tudományát is. Nincs módomban bővebben szólni a XVIII–XIX. század német gondolkodóinak Kína-értelmezéséről, így például Hegelről sem. Feltétlenül ki kell azonban térnem Marx Kína-képére, aki mind Hegel hatásának „közvetítése”, mind Kína-interpretációjának a Tocqueville-ivel való párhuzama kapcsán fontos a jelen gondolatmenetben.

„Talán igen furcsának és paradoxnak tűnik fel az az állítás, hogy az európai népeknek republikánus szabadságért és gazdaságos kormányrendszerért meginduló újabb felkelése, újabb megmozdulása valószínűleg sokkal inkább függhet attól, ami most a Mennyei Birodalomban – Európának épp az ellenpólusában – történik, mint bármely más most ható politikai októl [...]” – írja Marx 1853-ban FORRADALOM KÍNÁBAN ÉS EURÓPÁBAN című cikkében, „a végletek érintkezésének” hegeli tételével nyitván sorait.⁶³ Noha Tocqueville inkább leveleiben, mintsem publikálásra szánt munkáiban ad hangot a tárgyra vonatkozó nézeteinek, szembetűnő a párhuzam a két gondolkodó Kína „megnyitása” iránti érdeklődése és ennek motivációi között: mindketten feszülten figyelték az ázsiai eseményeket, mert saját történetképiük keretében azoknak óriási jelentősége volt. Ám miközben mindkettejük számára komoly kérdést jelentett, hogy rést lehet-e ütni „azon a falon, mely barbár módon hermetikusan elszigetelte Kínát a civilizált világtól”,⁶⁴ Tocqueville inkább remélte, Marx azonban elkerülhetetlennek látta, hogy a „tespedő” Kínai Birodalom építménye előbb vagy utóbb szörnyű robajjal, de a történeti fejlődés új szintjére lépve omoljon össze.

Marx az egyik legvilágosabb megfogalmazója a paradoxonnak, amely a keleti társadalom zárt egységei végérvényes megsemmisítésének tragikumára és a történeti változás – a korábbi viszonyrendszer elemei közti feszültségből adódó – szükségszerűsége között fennáll. Egyfelől azt írja, „Angliát a hindusztáni társadalmi forradalom előidézésében csak a leghitványabb érdekek fűtötték, és [...] ostoba módon juttatta érvényre ezeket az érdekeket”,⁶⁵ ezt azonban nála sokkal élesebben is megfogalmazták már. „Világreszünk” – mondja Herder „a népek kölcsönhatásáról” szólván – „nem a bölcs, hanem az arcátlan, erőszakos, szipolyozó része a Földnek; nem kultúrát teremtett, hanem elpusztította a népek saját kultúrájának csíráit [...]” – ezért Qianlong (Csienlung) császár bölcsen és igazságosan járt el, amikor kiutasította országából az idegeneket. És – kérdezi valamivel később – „ha némely újdonság [...] az emberiség egész történetét úgy tünteti fel, mintha a nemzetek üdve és vigasza csak ezen az úton volna elérhető, nincs-e okunk a legmélyebb szánalomra egész nemünk iránt?”⁶⁶ Marx egyes Kínára vonatkozó megjegyzései, mondhatni, igenlő választ adnak erre a kérdésre. Egész nemünk iránti szánalommal beszél ugyanis arról a groteszk paradoxonról, hogy a prekapitalista társadalmak e zárvénya, ez a mesterséges izolációban rekedt közösség, melynek tagjai továbbra sem váltak individuummokká, és akiknek földesura még mindig az állam, „az elaggott világ e képviselője erkölcsi indítékokból látszik cselekedni, míg a fölényben lévő modern társadalom képviselője” – aki eddig az emberi nem felvilágosítójaként lépett fel (gondoljunk Condorcet korszakolására, amelyben a sajátját már csak egy, az emberi nem tökéletesedését elhozó kor követi) – „azért a kiváltságért harcol, hogy a legolcsóbb piacokon vásároljon és a legdrágábbakon adjon el – ez csakugyan olyan tragikus strófa, hogy nincs az a költő, aki valaha is furcsábbat mert volna elképzelni”.⁶⁷ Marx számára azonban mégsem és soha nem ez a fő. „A kérdés az – folytatja az indiai brit uralomról írván –, hogy az emberiség teljesítheti-e rendeltetését anélkül, hogy alapvető forradalom következne be az ázsiai társadalmi állapotban? Ha nem, akkor Anglia [...] e forradalom felidézésével a történelem öntudatlan eszközéül szolgált.”⁶⁸

Természetesen a Szellem fejlődése Hegelnél hasonló méretű feszültségek közepette, a réginek az újban való „megszüntetve megőrzésén” keresztül megy végbe. E feszültségek

azonban más *minőségűek*. Hegel nemcsak azért nem tulajdonít jelentőséget a „Kína megnyitása” kérdésnek, mert ez az ő életében még kevésbé aktuális (igaz, tényleg kevésbé aktuális), mint Tocqueville vagy Marx idején, hanem mert számára a kínai stagnáció és a görög világ közötti feszültség *már feloldódott*, Kína már régen meghaladott volt. Nem így a marxi történelemszemléletben: itt a feszültség mindaddig növekszik, amíg elemei közül a korábbi forma *ténylegesen* el nem pusztul. Ez annál tragikusabb, minél később következik be, mégsem kerülhető meg a kommunizmus *világtörténelmi* létrejötte felé vezető úton – márpedig a proletariátus „*akciója, a kommunizmus csak mint »világtörténelmi« létezés lehet meg*”.⁶⁹

De vajon beszélhetünk-e alternatívákról? Lehetséges-e, hogy Marx az „*ázsiai termelési módot*”, a keleti népek elsősorban a földmagántulajdon hiányával jellemzett társadalmi termelési módját *nem* a formációelmélet keretében *általában* tárgyalt korszakok egyik altípusának vagy megfelelőjének, hanem jellegében sajátos alakulatnak tekintette? Nem szükséges e rendkívül szerteágazó kérdésekbe belemennünk, hogy belássuk, miként Kína a XIX. század második felében Marxnál, a XX. század első felében Marx nyomán, a marxizmuson belül kibontakozó vitában sem önértékén, hanem egy kontinens sorsáról való gondolkodás *példázataként* válik kiemelkedő jelentőségűvé.

Nem e viták aktív résztvevőjeként, de szinte folyamatosan a marxi történelem- és társadalomelméletre reflektál Max Weber is. Ahelyett, hogy itt kitérnék KONFUCIANIZMUS ÉS TAOIZMUS című monumentális tanulmányának vizsgálatára, ismét csak azt hangsúlyozom, a kínai „*patrimoniális bürokrácia*” elemzése számára is egy meghatározott aspektusból bírt jelentőséggel, mégpedig „*annyira, amennyire a továbbra is elemzendő nyugati fejlődés összehasonlítási pontjainak megtalálásához szükséges. Csakis így lehet ugyanis hozzáfogni ahhoz*”, hogy magyarázatot adjunk a modern Nyugat sajátos gazdasági érzületének létrejöttére.⁷⁰ A Kína-tanulmány, amennyiben Kínát az Európával való összevetésben egy elmélet próbakövévé teszi, hasonlóságot mutat Weber számos elődjének munkájával. Az azonban csak kevesekre igaz, hogy a komparatív vizsgálatok szerepét és fontosságát ilyen módon tették volna explicitté – ebből a szempontból azonban épp Tocqueville-t tekinthetjük Weber egyik elődjének. „*Az itt következők jobb megértése érdekében – írja A RÉGI REND negyedik fejezetében – szükséges volt gyors pillantást vetni mindarra, ami Franciaországon kívül történt, mert aki Franciaországon kívül semmit sem tanulmányozott, az [...] sohasem fogja megérteni a francia forradalmat.*”⁷¹ A RÉGI REND megelőző szakasza valóban csak „*gyors pillantásnak*” nevezhető – Tocqueville azonban már tizenöt évvel ezelőtt befejezte *háromkötetes* kitekintését, AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIÁ-t, amelynek megfigyelései, módszertani kerete és konzekvenciái *a mai napig* sem veszítették érvényüket.

Kína modern kori története során változó intenzitással ugyan, de továbbra is ébren tartja a történettudomány, a szociológia, illetve a politikatudomány, a legközelebbi múltban pedig egyre inkább a közgazdaságtan érdeklődését. Nem csak múltja, de – a XIX. század második feléhez hasonlóan – *jövője* is komoly figyelmet kap. Míg azonban akkoriban a fő kérdés az volt, milyen változás idézhető elő Kínában *kívülről*, ma az, megváltoztatható-e (és ha igen, milyen irányban) Kína hatalmi-társadalmi struktúrája *beliülről*, s milyen változást fog ez előidézni a világ más országaiban. Vajon a berendezkedésből, amely az *egyenlőséget* szigorúan centralizált autoritárius rendszerével kívánja biztosítani, létrehozható-e a *szabadságot* garantáló demokrácia? Ha igen, Kína efelé halad? Mely folyamat mely fázisában jár? – Többek között e kérdéseket teszi fel a *transition studies*, melynek számos művelője az American Enterprise Institute (AEI) szárnyai alatt

2010-ben a TOCQUEVILLE ON CHINA projekt keretében kezdett Kína átalakulási folyamatának szerzőnk munkáin alapuló elemzésébe.

„Az emberek – írja Tocqueville – kétféleképpen lehetnek egyenlők. Vagy mind ugyanazokkal a jogokkal rendelkeznek, vagy egyaránt meg vannak fosztva jogaiktól.”⁷² Az 1949 óta fennálló Kínai Népköztársaság, amely „lépésről lépésre” igyekszik megvalósítani a szocialista társadalmat, az elmúlt időszakban egyre inkább adott „demokratizáló” törekvéseinek. A tocqueville-i keretet adekváttá tevő alapelgondolás szerint e „*kormányzat, amely egy gyors ütemben modernizálódó társadalmat vezet demokratikus társadalmi állapotába lépve, hasonló gyengeségeket hordoz, mint a kései monarchia*” – vagyis az *ancien régime* második fele,⁷³ ennek alapján pedig az AEI munkatársai – és mint látni fogjuk, nem egyedül ők – arra a tézisre jutottak, hogy a mai Kína az 1789 előtti Franciaországhoz hasonló helyzetben van. „*Tocqueville két kategóriáját alkalmazva, Kína ma leginkább úgy jellemezhető, mint egy, a demokratikus társadalmi állapotba lépett nemzet, amelyet egy autoritárius kormányzat vezet.*”⁷⁴

Csak röviden utalok az ezzel kapcsolatban felvetődő problémákra. A legkézenfekvőbb, hogy a mai Kínát olyan nemzetnek nevezni, amely „*a demokratikus társadalmi állapotba lépett*”, különösképp „*Tocqueville kategóriájával*”, legalábbis túlzás. Számos demokrácia felé mutató gyakorlat bevezetése mellett a „*mai Kína politikai rendszerét a versengő pártok és nyílt választások értelmében vett demokratikus intézmények hiánya jellemzi. [...] A komoly szembenállás tilos, a gyakorlatban pedig nem léteznek csatornák a koordinált opposzció megfogalmazására*”.⁷⁵ A második probléma egy furcsa paradoxon. „*Tocqueville kategóriájának*” keretében maradva ugyanis, ha Kína tényleg demokratizálódik, akkor – emlékezzünk fent idézett gondolatára – olyan országgá válik, „*ahol az egyeduralom már megvalósította, szokássá tette, törvénybe iktatta a közigazgatási centralizációt*”, mielőtt demokratikus köztársaság jött volna létre, az ilyen országban pedig „*a zsarnokság elviselhetlenebbé válnék, mint Európa bármelyik abszolút monarchiájában. Ázsiába kellene mennünk, hogy valami hasonlóra bukkanjunk*”⁷⁶ – de hiszen Ázsiában vagyunk! Vagyis: a XX. századi despotikus Kína demokratizálódása, *ténylegesen* tocqueville-i fogalmakkal élve, olyanná tenné Kínát, amilyen a XIX. században volt. Ez fogalmi tisztázatlanságot tükröz – nem Tocqueville részéről. Harmadszor: igaz ugyan, hogy Tocqueville általános kategóriákat alkalmaz, vagyis nem pusztán „amerikai demokráciáról” beszél, hanem *a* demokráciáról, melynek egyik lehetséges megnyilvánulási formája az amerikai⁷⁷ (ezt az interpretációt úgy foghatjuk fel, mint Tocqueville komparatív szociológiájának a weberi ideáltipikus fogalmak koncepciója felőli olvasatát), de éppen ezért komoly különbséget tesz a demokrácia létrejöttének formái között – s az általa elemzett esetek nem fedik a fölülről szervezett és koordinált liberalizációt. Nem ez azonban a fő. Azt kell megkérdeznünk, mi munkál Kína elemzése mögött, a válasz pedig: ismét a Nyugat múlt- és elsősorban jövőbeli lehetőségeinek vizsgálata. A tranzitológiai kutatások kérdésfeltevése ugyanis kettős: egyfelől, az átmeneti állapotban (*state-of-transition*) vagy a stabil állapotban (*stable-state*) van-e Kína jelenleg? Másfelől, ha az előbbi (átmeneti) állapot áll fenn, sikerre vihető-e a demokratizáció másképp, mint egy kormányhatalom megdöntésével?

Kína mindent megtesz azért, hogy az utóbbi kérdésre adott igenlő választ igazolja. E törekvése nem új keletű, miként az a mód sem, ahogyan az utóbbi időben e törekvést kinyilvánítja, felhasználván a konfuciusi tradíciót. A kínai eszmetörténet jelentős korszakváltásaihoz hasonlóan a marxizmus-leninizmus „társadalmi szerepének” megszilárdításában is szerepet játszott a hagyomány, a konfucianus bölcsélet; az új ideológia

interpretátorai számos lehetőséget megragadtak, hogy a két tanítást minél szorosabban és minél inkább egyértelműen összekössék.⁷⁸ Később a nagy ugrás és a kulturális forradalom szigorú hagyományellenessége hosszú és kegyetlen üldöztetésre ítélte a tradicionális tanítást, hogy aztán az elmúlt évtizedben egy újabb ellentmondásos ideológiai fordulat s ezzel a konfucianizmus (legújabb) reneszánsza következzen – természetesen, ahogyan *mindig*, most is a korra alkalmazott interpretációban. Egyetlen érzékletes példát említek arra, hogyan jelenhet meg korunk Kínájában az évezredes tanítás. 2006 októberében a *Nanfang Zhoumo* (*Nanfang Csoumo*), Kína egyik jelentős intellektuális hetilapja, cikket közölt a „*harmonikus társadalom*”-ról.⁷⁹ A konfuciusi BESZÉLGETÉSEK ÉS MONDÁSOK egy passzusát idézve, amely szerint a konfucianus ideálkép, a nemes ember „*a harmóniát keresi és nem az egyformaságot*”,⁸⁰ a szerző a „*harmónia*” jelentésű írásjegyet elemzi két részre bontva (a kínai írásjegyek zöme több elemből áll, melyeknek önálló jelentése is van) – mintha csak Millt akarná cáfolni az „*emberek egyformává tételének kínai ideálja*” kapcsán.⁸¹ Az írásjegy első fele, mondja, az „*élelemül szolgáló gabonára*” utal (eredeti jelentése egyébként 'gabona'), vagyis az embereket és a szociális biztonságot jelenti, a második pedig „*mindent, ami mondható*” (ez 'száj'-at jelent eredetileg), ezzel a demokráciát és a szólásszabadságot implikálva. Noha a *Nanfang Zhoumo*, mint az elmúlt év elején nagy nyugati sajtóvisszhangot is kiváltó cenzúraügy mutatja,⁸² nem feltétlenül képviseli a kínai vezetés álláspontját, e példából világosan látszik: ami a XI. században legitimálja a konfucianizmus megújítóit, legitimáló erejű a XXI. században is – az egyik legerősebb ilyen eszköz a hagyomány interpretációja, így például az írásjegyeké. A *modern Kína* azonban már nemcsak az antik *Kínára* hivatkozik, hanem a *modern Nyugatra* is.

2012-ben kapott szárnyra a hír a nyugati sajtóban, hogy Tocqueville munkája, A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM Kínában az eladási listák élére került. A történet Hua Sheng (Hua Seng), egy kínai közgazdász blogbejegyzésével kezdődött. Hua meglátogatta Wang Qishant (Vang Csisan), a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottságának tagját, a Központi Fegyelmi Bizottság elnökét, aki azt tanácsolta neki, olvassa Tocqueville A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM-ját. „*Úgy véli – írja Hua –, egy akkora ország, mint Kína, amely ennyire fontos szerepet játszik a világban, akár a történelem felől nézzük, akár mai környezete szempontjából, nem modernizálódhat olyan könnyedén. Az ár, amelyet a kínaiak eddig fizettek, még mindig nem elég.*”⁸³ Igaz, hogy e sorok nyomán népszerűvé válik A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM, s több kínai gondolkodó is megszólal a kérdés kapcsán: „*Wang Qishan javaslata – mondja Gu Su (Gu Szu), a Nankingi Egyetem Tocqueville-kutatója – a kínai vezetés krízisértétét tükrözi, mivel a könyv realista szemléletmódot nyújt a mai kínai helyzet elemzéséhez, noha nem feltétlenül ad segítséget abban, hogy megoldást találjunk problémáira [...].*”⁸⁴ Messze nem ez azonban az első mű, amelyet Kínában hasonló céllal tanulmányoznak, és nem is ez lesz az utolsó. Annál szembetűnőbb, hogy a jelenség ilyen méretű visszhangot váltott ki a nyugati publicisták körében, és hogy egyesek odáig mennek, hogy Tocqueville neve Kínában már-már Konfuciuséval és Mao Ce-tungéval említendő együtt.⁸⁵ Többek szerint A RÉGI REND kínai népszerűsítése a kommunista párt részéről konzervatív propaganda – ahol a francia arisztokrácia Tocqueville által még képviselt megfontoltsága felelne meg a párt (és persze az egész kínai gondolkodástörténet) folytonossággeszményének.⁸⁶ Mások egyenesen arról beszélnek, hogy a kínai vezetés nemcsak megfontoltságra figyelmeztet, de egy valódi forradalom előtti szituációban érezve magát, mindent megtesz, hogy hatalmát fenntartsa.⁸⁷ Hosszan sorolhatnám a hangzatos címeket, melyek alatt az elmúlt két évben, hol kisebb, hol nagyobb intenzitással, a „Tocqueville Kínában”

téma megjelent a világ legkülönbözőbb nyomtatott és internetes sajtótermékeiben, egyetemi professzorok népszerű blogjaitól a gazdasági magazinokig. Bármelyik oldalra álltak is a szerzők, mindegyikük kihasználta a hír „intellektuális szenzációértékét”. Tocqueville XXI. századi „kínai útja” ugyanis jelképes jelentéssel bír: nemcsak egy európai gondolkodó keleti ismertségéről szólt, hanem egy olyan ismeretlen változsról is, amelynek ugyan még jellegét sem látják, de azt mindenképpen tudni vélik róla, hogy komoly hatása lesz.

IV

„Egy nyíláson át érzéki a légen,
az éjéből a Tiananmen téren.
Abból, ahogyan érzem,
ez nem igazi mégsem,
vagy igazi, de nincsen itt egészen.”
(Leonard Cohen: DEMOCRACY IS
COMING TO THE USA – részlet)

A modern Kína elemzőinek feladata, hogy az ott uralkodó politikai célokat feltérképezzék. Számomra itt az volt a fontos, hogy rámutassak, milyen hátborzongató módon térnek vissza hozzánk évszázadok leforgása után újra és újra a valamikor már feltett – és sok esetben megválaszoltnak hitt – kérdéseink, például: hogyan határozhatja meg és hogyan befolyásolhatja egymást Kína és a Nyugat? E kérdés pedig nem formájában, hanem értelmezési dimenziójában változik korról korra.

Athanasius Kircher számára Kína úgy „határozza meg” Európát, hogy az ősi bölcsesség letéteményesének bizonyulva-bizonyítva igazolja az európai hagyomány „*egyenes ági leszármazását*”. Voltaire-nél ez a gondolat a deizmus tükrében módosul: az egyetemes érvényű igazságok *kezdetben* is egyetemesek voltak, és *most is* azok: az ősi bölcsességet Kína hatékonyan alkalmazta, nem pedig eltorzította. Montesquieu és Kína számos kritikusa épp az ellenkező irányból közelít: számukra Európa olyasmi *felé* törekszik, amit Kína nem képes létrehozni. A fiziokratáknál ismét ennek mintegy a fordítottja jelenik meg: a gazdasági-matematikai előregondolás nyer *eszmei* háttérrel, éppen Kínától. Condorcet esete azért fontos, mert nála ugyanez a matematizáló hajlam egy ultraliberális haladásmóddal fonódik össze, így pedig Kína ismét a haladás jelképének – Európának – lesz az *ellenpéldája*. Ugyanakkor az ázsiai birodalom Hegel rendszerében azt a kezdetet jelenti, amely bizonyos értelemben még nem is része a folyamatnak, ahol minden egy *előzetes* szinten áll, és ahol az egyén szabadsága még nem is értelmezhető. A XIX. századi francia liberális politikai gondolkodás egyik legjelentősebb alakja, Tocqueville számára Kína a történeti dimenzióknak nem csak a múlt felőli oldalán jelenik meg. Mivel történelemképe – több kortársával szemben – *nem* a szükségszerű fejlődés eszméjén alapszik, Kína alakjában a forradalom tévútjait közvetlen közelből végigkísérő liberális gondolkodó félelmei ölthetnek testet. Társadalomelméletük gyökeres különbségei ellenére Kína hasonló szerepet kap Marxnál is: az ország „megnyitása” és Ázsia modernizálása az egész emberi nem továbblépésének egyik feltétele lesz. A XX. század elején válik el Kína tudományos vizsgálata a filozófiai és ideológiai értelmezésektől. A marxi „ázsiai termelési mód” fogalma révén Kína a marxizmus-leninizmus elméleti kísérleteinek tárgya, majd ezen ideológia (gyökeresen átalakított változatának) kezdetben

egyik, majd *a* legnagyobb hatású „megvalósítója” lesz. Nem egyszerűen átvesz egy adott ideológiát, de átítatja azt több ezer éves hagyományának jellegzetességeivel, szívósságával, gyakorlatorientáltságával, hierarchiaelvével, könyörtelenségével. Eközben azonban a világ (csalakerent?) minden országánál erősebb gazdasági nagyhatalommá válik úgy, hogy a politikai rendszert és hatalmi struktúrát, amely Európa országaiban sorra megdőlt, számos belső nehézség árán, de továbbra is fenntartja.

Természetesen nem állítom, hogy e kérdések mindenkori kutatói ne érdeklődtek volna vagy ne érdeklődnének ma is *Kína* működése és változása iránt. Fontos azonban, hogy ezek a kérdések korántsem pusztán Kína jövőjére vonatkoznak: legalább ilyen mértékben érintik Európa és vele a nyugati világ múltját, jelenét és persze jövőjét. Kína ugyanis mára nem csak a Nyugat morális elsőbbségére, nem csak a Nyugat és a nyugati eszmék történelmi jelentőségére, de *ezek mellett* a Nyugat jövőjére nézve is a szó szoros értelmében *meghatározó* jelentőséggel bír. Nem csodálkozhatunk tehát, ha vizsgálata akkor nyer ismét egyre nagyobb jelentőséget, amikor a toqueville-i demokráciaeszmény megtestesítőjeként bemutatott Amerikai Egyesült Államok morális téren is veszíteni látszik fölényéből; amikor a világ számos liberális demokráciája gazdasági hátrányba kerül Kínával szemben; és amikor egyes országokban olyan szociális viszonyok alakulnak ki, amelyek közepette a demokrácia intézménye is veszélybe kerül.

Jegyzetek

1. J. G. Herder: ESZMÉK AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETÉNEK FILOZÓFIÁJÁRÓL. = UÓ: ESZMÉK AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETÉNEK FILOZÓFIÁJÁRÓL ÉS MÁS ÍRÁSOK. Gondolat, 1978. 41–454. 210. Imre Katalin és Rozsnyai Ervin fordítása.
2. „A’ francia eredetiből fordította Fábrián Gábor[,] a’ Magyar Academia vendes tagja. Budán, A’ Magyar Királyi Egyetem Betűivel, 1843.”
3. Csokonai Vitéz Mihály: HALOTTI VERSEK NÉHAI MÉLT. KOHÁNYI KÁTSÁNDI TERÉZIA ASSZONY, CSÁSZ. ÉS KIR. ARANYKULCSOS KISRHÉDEI RHÉDEI LAJOS HÁZASTÁRSÁNAK ELTEMETTETÉSEKOR (IV). = CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY MINDEN MUNKÁJA. VERSEK. 3. átdolgozott kiadás. Gyűjt., gond., jegyz. Vargha Balázs. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. 671.
4. François Furet: AMERIKA FELFEDEZÉSE. = Alexis de Tocqueville: AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA. Európa, 1993. 5–20. 5.
5. Ricci és a misszió tevékenységéről magyarul I. Várnai András: MATTEO RICCI ÉS A KORAI JEZSUITA KÍNA-MISSZIÓ. = Patsch Ferenc SJ. (szerk.): MISSZIÓ, GLOBALIZÁCIÓ, ETIKA. MATTEO RICCI SZELLEM IÖRÖKSÉGE. JTMR Faludi Ferenc Akadémia–L’Harmattan, 2011. 51–68. A nyugati szakirodalomból Walter W. Davis: CHINA, THE CONFUCIAN IDEAL, AND THE EUROPEAN AGE OF ENLIGHTENMENT. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 44, No. 4, 1983. 523–548.
6. A kínai szavak és tulajdonnevek esetében a nemzetközileg használatos *pinyin* átírást adom meg, zárójelben pedig az ún. „népszerű magyar átírást”.
7. L. Anthony Grafton: A LÁBJEGYZET. L’Harmattan–Német–Magyar Filozófiai Társaság. 129. sikk.
8. Umberto Eco: SERENDIPITIES. LANGUAGE AND LUNACY. New York, Columbia University Press, 1998. 68.
9. Arnold H. Rowbotham: VOLTAIRE, SINOPHILE. *PMLA*, 47/4, 1932. 1050–1065. 1057.
10. Várnai András: A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS TÖRTÉNETSZEMLELETÉRŐL, A FILOZÓFIA IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI, 57. Művelődési Minisztérium, 1983. 25.
11. Voltaire: FILOZÓFIAI ÁBÉCÉ. Európa, 1983. 265. k. Réz Pál fordítása.
12. BESZÉLGETÉSEK ÉS MONDÁSOK (LUNYU), V/11. (Tőkei Ferenc fordítása nyomán – I. Tőkei Ferenc: KÍNAI FILOZÓFIA. ÖRÖR, 1. kötet. Magisz-

- ter Társadalomtudományi Alapítvány, 2005. 76.)
- 13.** Montesquieu: A TÖRVÉNYEK SZELLEMRŐL. Osi-ris–Attraktor, 2003. XIX/18. 460. Sebestyén Pál fordítása.
- 14.** Uo. XIX/17. 458–459.
- 15.** G. W. F. Hegel: ELŐADÁSOK A FILOZÓFIA TÖR-TÉNETÉRŐL, I. Akadémiai Kiadó, 1977. 107.
- 16.** Jean-Jacques Rousseau: JAVÍTOTT-E AZ ERKÖL-CŐKÖN A TUDOMÁNYOK ÉS A MŰVÉSZETEK ÚJRAÉLEDÉ-SE? = UÓ: ÉRTEKEZÉSEK ÉS FILOZÓFIAI LEVELEK. Ma-gyar Helikon–Európa, 1978. 5–38. 16. k. Kis János fordítása.
- 17.** Montesquieu: i. m. XIX/18. 459.
- 18.** A következőkhöz I. Davis: i. m. 538. kk.
- 19.** L. a következőkhöz Derk Bodde: CHINESE IDEAS IN THE WEST. Columbia University, Asia for Educators, 2004. afe.easia.columbia.edu/chinawh/web/s10/ideas.pdf. Minden internetes hivatkozást 2014. 03. 30-án ellenőriztem.
- 20.** SZERTARTÁSOK KÖNYVE (LIJI), VI. 5. – James Legge fordítása nyomán.
- 21.** Bodde: i. m. 7. – Az eseményt megörökítő grafika elérhető a Bildarchiv Preußischer Kul-turbesitz képtárárában „Joseph II pflügt” keresőszavakkal a <http://bpkgate.picturemaxx.com/> címen.
- 22.** Davis: i. m. 539. k.
- 23.** Idézi Ludassy Mária: NÉGY ARCKÉP. Szépiro-dalmi Könyvkiadó, 1989. 142.
- 24.** Marie Jean Antoine Nicolas de Condorcet: AZ EMBERI SZELLEM FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNE-TE. Gondolat, 1986. 96. Pődör László fordítása.
- 25.** G. W. F. Hegel: ELŐADÁSOK A VILÁGTÖRTÉNET FILOZÓFIÁJÁRÓL. Akadémiai Kiadó, 1979. 117. Szemere Samu fordítása.
- 26.** G. W. F. Hegel: A FILOZÓFIAI TUDOMÁNYOK ENCIKLOPÉDIÁJÁNAK ALAPVONALAI. A SZELLEM FILOZÓ-FIÁJA. Akadémiai Kiadó, 1968. 62. Szemere Samu fordítása.
- 27.** Uo. 97.
- 28.** Herder: i. m. 185.
- 29.** Condorcet: i. m. 96.
- 30.** Ludassy: i. m. 141–151.
- 31.** Condorcet: i. m. 188.
- 32.** John Stuart Mill: A SZABADSÁGRÓL. Századvég Kiadó–Readers International, 1994. 82. Pap Mária fordítása.
- 33.** L. ehhez Horkay Hörcher Ferenc: BURKE ÉS TOCQUEVILLE. = John Lukács (szerk.): SZABADSÁG ÉS/VAGY EGYENLŐSÉG: TOCQUEVILLE-TANULMÁNYOK. Politikai Filozófiai Közhasznú Alapítvány, 2006. 20–37. 30.
- 34.** Tocqueville: AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIA. Európa, 1993. Bevezetés, 32. Martonyi Éva fordítása.
- 35.** Furet: i. m. 12.
- 36.** Levél Claude-François de Corcelle-hez, 1853. szeptember 17. Idézi, ford.: Horkay Hörcher: i. m. 32.
- 37.** Tocqueville: i. m. Bevezetés, 28.
- 38.** Levél Henry Reeve-hez, 1840. április 12. = OEUUVRES COMPLÈTES D’ALEXIS DE TOCQUEVILLE, VI. Publ. par Mme de Tocqueville–Gustave de Beaumont. Michel Lévy frères, libraires édi-teurs. Paris, 1864–66. 96.
- 39.** Tocqueville: i. m. I/1. 47. Szabolcs Katalin fordítása.
- 40.** Walter Demel 1992-es tanulmányában át-fogó történeti alapossággal keresi a választ erre a kérdésre: Walter Demel: WIE DIE CHINESEN GELB WURDEN? *Historische Zeitschrift*, 225. 625–666. L. főként 625–645.
- 41.** Demel: i. m. 629.
- 42.** Idézi Demel: i. m. 660. k.
- 43.** Gobineau levele Tocqueville-hez, 1856. január 15. = John Lukács (szerk.): THE EURO-PEAN REVOLUTION & CORRESPONDANCE WITH GO-BINEAU. New York, Doubleday Anchor Books, 1959. 271.
- 44.** Tocqueville levele Gobineau-hoz, 1853. no-venber 17. *Holmi*, 2011/8. Ádám Péter fordí-tása.
- 45.** Immanuel Kant: PHYSISCHE GEOGRAPHIE. = GESAMMELTE SCHRIFTEN/ AKADEMIEAUSGABE, I, WER-KE, 9. (LOGIK; PHYSISCHE GEOGRAPHIE; PÄDAGOGIK.) 1962. 151–436. 316.
- 46.** Tocqueville: i. m. II/10. 452. Sziógyártó László fordítása.
- 47.** Uo. 519. Szabolcs Katalin fordítása.
- 48.** Uo. I/5. 138–139. Martonyi Éva fordítása.
- 49.** Uo. II/8. 376. Nagy Géza fordítása.
- 50.** Tocqueville levele De Corcelle-hez, 1843. november 15. = OEUUVRES COMPLÈTES..., 121.
- 51.** Tocqueville: i. m. III/I/10. 646. Frémer Jusztina fordítása.
- 52.** A regény minden bizonnyal a LES DEUX COU-SINES, a korban a szalonok egyik kedvence. A for-dító Jean-Pierre Abel-Rémusat, aki három évvel a regény megjelenése előtt, 1823-ban megalapítja Európa első sinológia tanszékét.
- 53.** Tocqueville: i. m. III/III/19. 886. Kiss Zsuzsa fordítása.

54. Mill levele Tocqueville-hez, 1840. május 11. = Francis E. Mineka (szerk.): THE COLLECTED WORKS OF JOHN STUART MILL, 13. kötet. THE EARLIER LETTERS OF JOHN STUART MILL, 1812–1848, 2. rész. Toronto, University of Toronto Press – London, Routledge and Kegan Paul, 1963. 287. levél. <http://oll.libertyfund.org/title/250>.
55. Tocqueville: i. m. II/10. 471. Szíjgyártó László fordítása.
56. Tocqueville: A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM. Atlantisz, 1994. 192. Hahner Péter fordítása.
57. 阿历克西 德 托克维尔 (Alexis de Tocqueville): 旧制度与大革命 (JIUZHI DU YU DAGEMING). Beijing, 中央编译出版社 (Central Compilation & Translation Press), 2013. 162. Ford., jegyz. 陈玮 (Chen Wei). Hálásan köszönöm Almády Bertalannak, hogy segítségemre volt a kínai szöveg vizsgálatában.
58. Tocqueville: Az AMERIKAI... Bevezetés, 40.
59. Tocqueville: A RÉGI REND..., 187–192.
60. Uo. 192.
61. Levél Seniorhoz, 1957. március 8. = M. C. M. Simpson (szerk.): CORRESPONDANCE & CONVERSATIONS OF ALEXIS DE TOCQUEVILLE WITH NASSAU WILLIAM SENIOR FROM 1834 TO 1859, 2. kötet. London, Henry S. King & Co., 1872. 156.
62. Mill: i. m. 83.
63. Karl Marx: FORRADALOM KÍNÁBAN ÉS EURÓPÁBAN (1853). = KARL MARX ÉS FRIEDRICH ENGELS MŰVEI (MEM), 1–48. kötet. Kossuth, 1957–1988. 9., 89.
64. Uo.
65. Karl Marx: A BRIT URALOM INDIÁBAN (1853). = MEM, 9. 125.
66. J. G. Herder: A HUMANITÁS FOGALMÁRÓL ÉS A SZÓ JELENTÉSÉRŐL. = Uó: i. m. 473–592. 547–548.
67. Karl Marx: AZ ÓPIUMKERESKEDELEM TÖRTÉNETE (1858). = MEM, 12. 513.
68. Karl Marx: A BRIT URALOM INDIÁBAN (1853). = MEM, 9. 125.
69. Karl Marx: A NÉMET IDEOLÓGIA. = MEM, 3. 35–36.
70. Max Weber: A VILÁGVALLÁSOK GAZDASÁGI ETIKÁJA. Gondolat–ELTE Társadalomtudományi Kar, 19. Somlai Péter fordítása.
71. Tocqueville: A RÉGI REND..., 59.
72. Tocqueville kiadatlan jegyzeteit idézi James W. Caesar: WHY TOCQUEVILLE ON CHINA. *American Enterprise Institute*, 2010. 2. www.aei.org/papers/society-and-culture/why-tocqueville-on-china/.
73. Caesar: i. m. 11.
74. Uo. 6.
75. Kjeld Erik Brødsgaard: WESTERN TRANSITOLOGY AND CHINESE REALITY: SOME PRELIMINARY THOUGHTS. Asia Research Center, CBS, *Copenhagen Discussion Papers*, 2011/38. 7.
76. Tocqueville: Az AMERIKAI..., 376.
77. Caesar: i. m. 9.
78. Egy magyar nyelven is hozzáférhető példát említve l. Liu Sao-csi: HOGYAN LEGYÜNK JÓ KOMMUNISTÁK. Kossuth, 1957. 9., 15., 16., 21., 23., ahol Konfuciusra, Menciusra és a konfucianus hagyomány klasszikus könyveire való hivatkozásokat találunk.
79. L. Daniel A. Bell: CHINA'S NEW CONFUCIANISM. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2008. 29.
80. BESZÉLGETÉSEK ÉS MONDÁSOK (LUNYU), XIII/23. Itt saját fordításomat használtam.
81. Mill: i. m. 83.
82. L. például a *The New York Times* beszámolóját: Ian Johnson: TEST FOR NEW LEADERS AS CHINESE PAPER TAKES ON CENSORS. *The New York Times*, 2013. 01. 07. A4.
83. Idézi Rebecca Liao: TOCQUEVILLE IN CHINA. *Dissent: A Quarterly of Politics and Culture*, 2013. 05. 22. http://www.dissentmagazine.org/online_articles/tocqueville-in-china.
84. Idézi Cary Huang: TOCQUEVILLE'S ADVICE ON FRENCH REVOLUTION CAPTURES CHINESE LEADERS' ATTENTION. *South China Morning Post*, 2013. 01. 22. <http://www.scmp.com/news/china/article/1133212/tocquevilles-advice-french-revolution-captures-chinese-leaders-attention>.
85. Elizabeth Pound: DEMOCRACY IN CHINA. THE POPULARITY OF ALEXIS DE TOCQUEVILLE IN THE MIDDLE KINGDOM. *World Policy Blog*, 2012. 10. 12. <http://www.worldpolicy.org/blog/2012/10/12/democracy-china-popularity-alexis-de-tocqueville-middle-kingdom>.
86. Liao: i. m.
87. L. például Peter Hartcher írását: BEIJING FEARS SPARKING ITS OWN FRENCH REVOLUTION. *The Sydney Morning Herald*, 2012. 11. 13. <http://www.smh.com.au/federal-politics/political-opinion/beijing-fears-sparking-its-own-french-revolution-20121112-298ex.html>.

Molnár Krisztina Rita

AHOGYAN MÁS IDŐKBEN

Ahogy hajón viharban,
zúg, ordít a kazán egyre.
Pedig viharról szó sincs,
hisz köd szitált egész este,
ahogy jobb időkben
az áldás hull mindenekre.
Pedig áldásról sincs szó,
jégbe fagy minden reggelre.
Csak ónos szitálás hull,
mindenünk páncélba vonja,
ahogy nehéz időkben,
mintha csak háború volna.

De háborúról nincs szó,
hisz csillog a halott utca,
valami dán mesében,
ahogy csillog a szikra.
Fényes, gonosz és csillog,
egy annyira dán történet.
Ahogy zuhan a szívbe,
és ki tudja, merre téved.
És jégbe borít majd mindent,
és ez a szép tulipánfa,
az ablakból pont látom,
annyira vitézül állja.
Egy-egy levél az ágán,
félti büszkén, amit kapott,
mint anyák karja tart meg
minden megváltó magzatot.

Pedig anyákról nincs szó,
se nőkről, se fagyott fákról.
De Isten óvja őket
az ónszürke ködszitáktól.
Hisz nem hagy elaludni,
a kazán ordít a faggyal.
Ahogy más időkben
küzd lángpallossal az angyal.

Vallasek Júlia

VALAKI ROMOKBAN

Doris Lessing regényeiről

„Gyűlölök mindenfajta retorikát!” – jelentette ki PUTTING THE QUESTIONS DIFFERENTLY című interjúkötetében (1996) az akkor még nem Nobel-díjas (de már régóta az angol nyelvű irodalom nagyszonyjának számító) Doris Lessing. Számos interjúban hangsúlyozta azt is, hogy Tolsztojhoz hasonlóan úgy gondolja, a művészet célja, hogy érthetővé tegye azt, ami érvek formájában felfoghatatlan az emberi elme számára. Mind számszerűleg, mind változatosságában lenyűgözően gazdag életművének (amelyben minden megtalálható a mintegy félszáz regénytől az operalibrettóig, versektől és esszékötetektől a képregényig) egy része ettől függetlenül olvasható valamilyen eszme melletti kiállásként, érvelésként is, és sokan ekként is olvassák/olvasták.

Lessing maga mindent megtett, hogy a munkáiról kialakult olvasatokat megingassa, MEMOIRS OF A SURVIVOR (1974) című disztopikus regényét önéletrajzi kísérletnek nevezte, a feminista mozgalmak bibliájává lett AZ ARANY JEGYZETFÜZET kapcsán pedig felháborodottan utasította vissza, hogy feminista regényt írt volna. (Tiltakozása ellenére a svéd akadémia indoklásában az áll, hogy „a női tapasztalatot” megörökítő alkotásaiért ítéltek neki a Nobel-díjat, amelyekben „kétkedéssel, szenvedéllyel és látnoki erővel vizsgálja a megosztott civilizációt”.)

Mivel egy, a Doris Lessingéhez hasonlóan gazdag és szerteágazó életművet természetesen képtelenség nagymonográfiánál szűkebb terjedelemben árnyaltan ábrázolni, az alábbiakban a pálya kiemelten fontos (és magyar nyelven is elérhető) regényeit elemzem egyetlen fő szempont: a normakövetés/normaszegés felől.

A Perzsiában született, Dél-Rhodesiában (ma Zimbabwe) nevelkedett Doris Lessing harmincévesen, két, válással végződött házasság után, második házasságából született fiával együtt 1949-ben érkezett meg Londonba meggyőződéses kommunistaként, azzal az elhatározott szándékkal, hogy író lesz belőle. Mind a marxista eszmék iránti érdeklődés, mind az írás iránti szenvedély korábban alakult ki benne. A Domonkos-rendi katolikus lányiskolának és ezzel együtt a formális oktatásnak ugyan tizennégy évesen hátat fordított, és Hararéban ápolónőként, majd telefonos kisasszonyként dolgozott, ám közben autodidaktaként szociológiai és politológiai munkákat olvasott, tagja lett egy kommunista irányvonalú könyvklubnak (a könyvklubok hatása lényegesen erősebb volt, mint napjainkban), és folyóiratokban már tizenöt évesen publikált elbeszéléseket. Dél-Afrikában, majd Londonban a baloldali aktivisták mozgalmi életét élte, aktívan tiltakozott az atomfegyverek és az apartheid ellen. 1956 afféle személyes fordulat lett mozgalmi életében, az apartheid elleni fellépése miatt kitiltották a Dél-afrikai Köztársaságból és Rhodesiából, a magyar forradalom leverése után pedig sok más nyugati marxistához hasonlóan kiábrándult a kommunizmusból, és kilépett a Brit Kommunista Pártból. A hosszú életéből hátralevő csaknem fél évszázadra maradt az írás: vagy ötven regény, számos elbeszélés-, vers-, dráma- és esszékötet, csaknem minden díj, ami a szakmában létezik, az irodalmi Nobel-díjat (2007) is beleértve. Lessing hatalmas munkabírása közismert volt, JOSEPH ANDREWS című emlékiratában Salman Rushdie feljegyezte, hogy

amikor a *fatva*ügy miatt bujkálásra és gyakorlatilag szobafogságra kényszerült, Lessing felhívta telefonon, és anélkül, hogy sajnálkozásra vagy együttérzésének kifejezésére vesztegette volna a szót, kijelentette, hogy *fatva* ide vagy oda, egyetlen kiút van, dolgozni, írni kell.

Lessing első regénye, az 1950-ben megjelent A FŰ DALOL¹ pár szereplős tragikus történet, mely a koloniális és posztkoloniális regények visszatérő helyszínén játszódik, az afrikai vadonban, egy végtelen napsütésnek kitett, isten háta mögötti farmon. A regény címe T. S. Eliot PUSZTA ORSZÁG című verséből vett idézet. Kísérteties, elhagyatott világ rajza, ahol „*málló katlanban, hegyek között, / Gyenge holdfényben fű dalol / Rögös sírok fölött, szentély körül / S a szentély csak a szél otthona. [...] Íme a mennydörgés beszél.*” (Weöres Sándor fordítása.)

A mennydörgés megfelelője a regényben a faji kérdésben gyökerező tisztaság és mocskok, a közösség által normálisnak tartott viselkedés és normaszegés összecsapása. A regény egy újsághírrrel indul, amelyből kiderül, hogy „*Richard Turner Ngezi körzetbeli gazdálkodó feleségét, Mary Turnert meggyilkolva találták tegnap reggel majorságuk tornácán. Az őrizetbe vett háziszolga vallomást tett. Tettének okát nem árulta el.*”

Tony Marston, az Angliából nemrég érkezett fiatal intéző döbbenetén érzékeli a szomszédok viselkedéséből, abból a pillantásból, amit a hullára vetnek, hogy valamilyen módon mindenki a meggyilkolt asszonyt hibáztatja. A hírekre, pletykára éhes szomszédság hallgat, úgy viselkednek, „*mint a madárraj, amelynek tagjai valamiféle telepátia révén érintkeznek egymással.*” Marston jó megfigyelő, pontosan érzékeli, hogy Charlie Slater, a szomszéd birtokos, aki személyében a teljes fehér telepestársadalmat jeleníti meg, a várttól eltérő módon reagál: Moses, a megbilincselte háziszolga láttán arca dia-dalt, leplezett bosszúszomjat és nem utolsósorban félelmet árul el, az áldozat láttán viszont „*gyűlölet és megvetés*” jelenik meg az arcán, mintha „*gyilkosra*” pillantana.

És valóban Mary „*bűne*” lényegesen súlyosabb, mint az őt meggyilkoló Mosesé. A férfi csupán azt tette, amit a fehér közösség meggyőződése szerint minden egyes fekete megtehet (vagyis lop, gyilkol és erőszakot követ el fehér nőknél, ha módja van rá), bűne tehát bár égre kiáltó, legalább megnevezhető, sőt mondhatni a normáknak megfelelő. Mary Turner viszont, amikor közeli kapcsolatba kerül fekete bőrű szolgáljával, olyat tesz, ami az afrikai fehér telepesközösség számára nemcsak elfogadhatatlan, hanem egyenesen megnevezhetetlen is. Konkrétan soha nem is mondják ki, legfeljebb annyi hangzik el, hogy „*ronda egy história*”. Csak a kívülről érkezett idegen tudatosítja, hogy „*a fehér civilizáció soha, de soha nem fogja elismerni, hogy fehér embernek, főleg fehér nőnek lehet emberi kapcsolata akár jó, akár rossz értelemben feketével. Mert ha ezt elismeri, menthetetlenül összeomlik.*”

A felütés ellenére A FŰ DALOL távol áll attól, hogy szerelmi történet legyen. Mary Turner viszonya a háziszolgához nem gyöngéd érzelmekből, még csak nem is kéjvágyból fakad, sokkal inkább a normaszegés és az örület összjátékából születik. Mary látszólag fehér telepesosztályának gyermeke, akit, „*mint Dél-Afrikában minden nőt*”, arra neveltek, hogy féljen a bennszülöttektől, akik „*gonoszak és iszonyú dolgokat művelhetnek vele*”. Kimondatlanul azonban legalább ennyire irtózik a szexualitástól, nem vágyik családra, szerelemre, gyermekre. A boldogság rövid évei számára azok, ameddig a

¹ Magyarul Bartos Tibor és Borbás Mária fordításában olvasható 1972-ben a Magvető, 2007-ben az Ulpiusz ház kiadásában.

nagyvárosban él, titkárnőként dolgozik, és egy lányszálláson lakik, a „bennszülöttkérdésről” pedig azt hiszi, az csupán a teadélutánok családanyák számára érdekes „cseledproblémája”. Mary harmincévesen is túlkoros kislánycént viselkedik, ruhája, frizurája, kedvtelése mind arra mutatnak, hogy boldog ebben a végtelenné váló gyermekkorban, és nem vágyik a szexualitást, gyermekszülést, családi életet feltételező, felnőtt női életre. Egy véletlenül meghallott beszélgetés azonban rádöbbeneti, hogy barátai szemében ő hibás példánynak számít, akiből hiányzik valami, és amilyen gyorsan csak teheti, feleségül megy Dick Turnerhez, egy környékbeli farmtulajdonoshoz, akivel véletlenül találkozik a moziban.

Mary Turner Kárász Nelli rokona, irtózik a testiségtől, a szexualitástól, s ez az irtózat valahol visszavezethető alkoholista apja iránt érzett ellenszenvéig. Frigiditása ellenére a csendes, szerény, többnyire megvalósíthatatlan terveket dédelgető Dick Turnerrel való házassága nem lenne rossz, ha Mary képes lenne betölteni a számára kijelölt másodhegedűs szerepet. Az isten háta mögötti farmon, állandó anyagi gondok között azonban kiderül, hogy Mary voltaképpen alkalmasabb a gazdálkodásra, mint ábrándos férje, mégpedig arra a jellegzetes, afrikai fehérek által művelt gazdálkodásra, amelynek legfőbb eszköze a bikacsök. Mikor Dick Turner ágynak esik, Mary veszi kézbe a gazdaság irányítását, és jóval hatékonyabbnak, ugyanakkor a bennszülött munkásokkal szemben sokkal kegyetlenebbnek bizonyul, mint férje. Mary tragédiáját az okozza, hogy miközben osztja társadalmi osztályának elképzeléseit a rendről, nők, férfiak, fehérek és feketék helyéről a világban, képtelen alkalmazkodni, és állandóan szembe megy ezekkel a normákkal. Amikor beleegyeznek a házasságba és abba, hogy visszatér gyerekkorának utált helyszínére, a farmra, Mary naivan azzal biztatja magát, hogy „közel kerül a természethez”. Nem is sejti, hogy voltaképpen saját természetével kényszerül szembeszállni. A házaselet, a nemiség elutasításával párhuzamosan egyre nagyobb szerepet kapnak más testi tünetek, a test reakciói a hőség, a füledt levegőre, fáradtságra. Joseph Conrad *A SÖTÉTSÉG MÉLYÉN* című regénye óta a gyarmatokon játszódó történetekben a környező természet sosem csak fa, fű és bokor, hanem a szereplők lelkiállapotának megtestesülése. A forró, tikkadt táj, ahol „hőhullámok csapnak ki a kövek közül”, és „élénkpiros, kék és smaragdzöld hógolyók nyújtogatják lángnyelvüket”, a Mary által megvetett testiség kivetülése lesz. Ahogy múlik az idő, a hős nő egyre jobban őrlődik a házassággal és életformaváltással járó kötelezettségek és a testiség zsigeri elutasítása között. Egyre jobban szenved a hőségtől, amely szinte a szexualitás metaforájává válik, úgy uralkodik el testén, mint a kéjvágy: „az izzadság dőlt róla egész nap – érezte, hogy végigcsorog a ruha alatt, a bordáin, le a combján, mintha hangyák mászkálnának a testén”.

Hogy távolodhasson a saját testével kapcsolatban negatív érzésektől, kivetíti ezeket a környezetére, s lassan nemcsak a forróságtól reszkető, poros tájat, hanem a földet megmunkáló néger munkásokat is ugyanazzal a viszolygással nézi. A „búzló” mezei munkásoktól csak viszolyog, a nőket azonban kifejezetten utálja. „Gyűlölte a fődellen, húsos, lágy, barna testüket, a szerénységet mímelő tolokodást kövér arcukon, s fecsegő hanghordozásukat, amiben volt valami szemérmetlen mellézköngé. [...] Legjobban azt gyűlölte bennük, ahogy a csecsemőiket szoptatták a közszemlére kitett, lógó mellükön. A vérét forralta föl ez a békés, elégedett anyaság. – Úgy lógnak rajtuk, mint a piócák – állapította meg borzadózva, mert a szopós gyerek gondolata is undorította.”

Ahogy egyre inkább világossá válik Mary számára, hogy képtelen betölteni a fehér nő számára közössége által kijelölt szerepet, ahogy egyre inkább csapdába zárva érzi magát a farmon, úgy hatalmasodik el rajta a rasszizmus, a másik iránti gyűlölet és

megvetés. Szolgáit igyekszik ugyan lélektelen gépnek tekinteni, de ugyanakkor perverz dühvel próbál „emberi reakciókat” kicsalni belőlük. Ha ilyesmivel szembesül, például egyszer véletlenül meglátja Mostest, a háziszolgát mosakodás közben, ismét hisztérikus harag önti el. Az emberlakta helyektől távol eső, naptól forró vályogházba gyakorlatilag összezárt két ember, úrnő és szolga, fehér és fekete, nő és férfi közt hatalmas távolságként feszül az előítélet. A regény a fehér társadalom szempontjai felől, illetve a hősnő örületben lassan felbomló belső világának törvényszerűségei felől ábrázolja ezt a konfliktusokkal teli együttélést, és vajmi keveset tudunk arról, hogyan látják a feketék fehér uraikat. Csupán néhány utalás történik erre, például Dick, a férj megjegyzi, hogy régi háziszolgálója elmondta egyszer, a feketék számára nincs utálatosabb a fehér ember szagánál. Két, egymást állandóan méregető ember között minden hangszínnek, minden villanásnyi gesztusnak súlya van. Az, hogy Maryt hisztérikus gyűlölettel tölti el Moses véletlenül megpillantott meztelen teste, a fehér telepestársadalom szempontjából természetes reakció – figyelmeztet Lessing: „*Annyi történt csupán, hogy a fekete-fehér, úrnő-szolga sablont megtörte a személyes kapcsolat, s ha a fehér ember Afrikában véletlenül belenéz egy bennszülött szemébe, s megpillantja az emberi lényt (amit legfőbb igyekezete elkerülni), büntudata, amit önmaga előtt is titkol, méltatlankodás formájában csap fel, és a kezében már le is sújt a korbács.*” (261.)

Miközben Mary személyisége fokozatosan bomlik fel, ahogy elhatalmasodik rajta az örület, Moses, a háziszolga fokozatosan kiemelkedik a bennszülöttek arctalan tömegéből, nemcsak az derül ki róla, hogy missziós iskolában angolul tanult, hanem az is, hogy a betegségekkel és a szegénységgel folytatott harcban lassan felőrlődő Turneréknek ő a támasza. A hallucinációk és lázalmok közt vergődő Maryvel szemben pontos megfigyelő, aki végül olyan okból lesz gyilkossá, amelyet az őt elítélni készülő társadalom valóban fel sem foghat: szerelemfélétséből.

Mary Turner tragédiája mögött a rasszizmus és a patriarchális társadalom törvényeihez való alkalmazkodás kényszere áll. Doris Lessing kultuszkönyvvé vált terjedelmes regényének, az 1962-ben megjelent AZ ARANY JEGYZETFÜZET-nek² hősnői már olyan nők, akik nem hajlandók alkalmazkodni a társadalom nőkkel kapcsolatos elvárásaihoz. Anna és Molly „*férjetlen nők*” (az eredeti angol szövegben „*free women*”, vagyis „*szabad nők*” áll), akik szakmájuk (író és színésznő) és kis vagyonuk révén anyagilag függetlenek, saját életüket maguk irányítják.

Hősnője, Anna Wulf sikeres író, aki fiatal korában afrikai tapasztalatairól írt egy regényt, melynek jogdíjaiból viszonylag szabadon élhet gyermekével az ötvenes évek Londonjában. Hogy elkerülje az őt egyre jobban fenyegető idegösszeomlást, megpróbálja rendszerbe szedni életét, gondolatait, és naplórásba kezd. Maga sem tudja megmagyarázni, miért, de négy jegyzetfüzetbe rögzíti gondolatait: a feketébe kerül Anna múltja (amely egyúttal sikeresnek bizonyult regénye nyersanyagát is jelenti), a pirosba kommunista nézetei, a sárgába viharos érzelmi élete, a kékbe pedig a mindennapok apró-cseprő történései.

A regény a feminista mozgalom második hullámának megerősödése és a hidegháború idején játszódik, akkor, amikor az '56-os forradalom leverése, illetve Hruscsov sztálini visszaéléseket leleplező beszéde után a nyugati marxisták számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy azok a kommunista eszmék, amelyekben hittek, a valósággal

² Magyarul Tábori Zoltán fordításában, Ulpius-ház, 2008.

összevetve tarthatatlanok. A képmutatásból, elhallgatásból származó frusztráció baloldali körökben számos bennfentes poént szül: Molly, Anna barátnője rezignáltan állapítja meg, hogy minden párttag ki akar lépni egyszer a pártból, Anna készülő, önéletrajzi elemekből épülő regényének hősnője, Ella, aki egy kiadóban dolgozik olvasószerkesztőként, pedig kész ténynek tekinti, hogy minden baloldalnak van egy félig megírt regény a fiókjában. Egy írócsoporti értekezleten, ahol Sztálin A NYELVTUDOMÁNY NÉHÁNY KÉRDÉSÉHEZ című munkája kerül megvitatásra, Anna felolvassa egy dilettáns író novelláját, amelyben Ted elvtársat, a Szovjetunióba látogató meggyőződéses marxistát Sztálin magához hívhatja, és egész éjszaka beszélget vele, hogy tisztább képet kapjon a Nyugatról, majd megígéri, hogy megfogadja tanácsait. A novella tükörképe annak a világháborús polgári hősből perifériára szoruló baloldali gondolkodónak a története, akit mintegy véletlenül visz magával a Szovjetunióba egy tanárküldöttség, és aki az utolsó éjszaka egy holtfáradt tolmáclánynak magyarázza el világ- és eszmejobbító elképzeléseit, amíg az szépen bele nem alszik a világmegváltásba.

AZ ARANY JEGYZETFÜZET merész munkának és felszabadító erejű olvasmánynak számított a maga idejében, és amint lenni szokott, éppen ez a merészség és felszabadító erő kopott ki belőle az idők folyamán. Alapkonfliktusa (és elsőpró kortárs sikerének titka) a férfi-nő viszony ábrázolásában rejlik. Lessing szereplőit patthelyzetben látta: a két világháború után felnőtt egy olyan női generáció, amely emancipált, nem vállalja a tradicionális szerepkört, egyenlőséget követel, nemi szempontból is. A rendelkezésükre álló férfiak viszont inkább a tradicionális szereposztást pártolják. Ebbe a körbe nyújt sajátos betekintést a „*férjetlen nő*” státus, a nők, akik stabil párkapcsolatra vágnak új alapokon, és akiket a férfiak szellemi társnak el is fogadnak, partnerként viszont csak olyankor fordulnak hozzájuk, amikor a feleségekkel otthon „gond van”, vagyis terhesek, kisgyerekekkel foglalkoznak, esetleg depressziósak. Anna és Molly „szabad” vagy „férjetlen” nőként nem tudja elfogadni ezt a szereposztást, ugyanakkor stabil párkapcsolatra, biztonságra vágnak. Molly exférje, a nagyvállalkozó Richard, aki minduntalan fiatal titkárnőket hajkurász, minősíthetetlenül bánik feleségével, kimondottan megvetésük tárgya, kimondatlanul ugyanakkor Anna mégis vonzódik hozzá. Zavartan, önmaga előtt is szégyenkezve állapítja meg, hogy saját közegében, a hatalom megannyi jelképével (hatalmas faragott íróasztal stb.) körülvéve Richard már imponálni képes.

AZ ARANY JEGYZETFÜZET megjelenésekor hallatlan merészséggel beszélt a női testről, annak folyamatairól, például a menstruációról és orgazmusról, és állította azt, hogy „*a szíve mélyén minden nő tudja, hogy ha egy férfi képtelen kielégíteni őt, akkor joga van elhagynia őt egy másikért*”.

Anna Wulf gyerekeit egyedül nevelő anya, feminista, „szabad” nő, aki az adott kor normáihoz mérten szokatlan promiszkuitással éli életét (vagyis több szexuális partnerre is van, és egyikhez sem megy feleségül, nem mintha nem vágná erre, csak hát az illető uraknak általában családja van, és eszük ágában sincs komolyabb kapcsolatot kialakítani Annával). Anna ugyanakkor rengeteg hagyományos állítást fogalmaz meg a női szereppel kapcsolatban, barátnőjével együtt arról panaszkodnak, hogy „*egész Angliában nincs egy »igazi férfi«, csak kisfiúk és homoszexuálisok*”. Akik illeszkedhetnének az „igazi férfi” kategóriába, azok viszont önzők, udvariatlanok, nem becsülik a feleségüket, nem törődnek a gyermekeikkel, csak saját örömeiket keresik az ágyban, és igencsak hajlanak arra, hogy alig huszoneves titkárnőket vegyenek feleségül.

Lessing női nemiséggel kapcsolatos nézetei egyszerre haladók és maradiak, igaz, a maradiakat többnyire Cukor Mutterral, az okoskodó jungiánus pszichológusnővel mondatja ki, ám tettei, reflexiói alapján Anna osztja ezeket a nézeteket.

A regény egyik rendkívüli feszültséget sugalló jelenetében Anna aprólékos gonddal vacsorát készít szeretőjének, aki aztán ígérete ellenére nem érkezik meg, hogy elfogyassza azt. Több oldalon keresztül párolódik a hús, fő össze gomba és tejszín, míg nem csak az olvasó, Anna számára is nyilvánvalóvá válik, hogy bizony őt ismét elhagyták, méghozzá gyáván, szembesüléstől félve, hazudva. Meglehet, felszabadító hatása volt olvasóira annak a természetességnek, amellyel Lessing frigiditásról, vágyról, kielégülésről és kielégületlenségről írt, Az ARANY JEGYZETFÜZET-ben a feladatok mégis meglehetősen hagyományos nemi szereposztást követnek. Minden háztartási munkát nők végeznek, nemhogy a vacsora, de egy csésze tea sem fő meg, ha nem ők teszik oda főni, és azokat a férfiakat is kiszolgálják, akik ezt semmivel sem érdemlik ki. Szexualitásról felszabadultan és sokak számára felszabadítóan ír, de a nemek közti szereposztás akár Dickensé is lehetne.

Az, ami oly fontos volt tehát Az ARANY JEGYZETFÜZET megjelenésekor, az mára furcsa megvilágításba kerül, hol ómódinak, hol nagyon is aktuálisnak tűnik. Változatlanul izgalmas azonban az ideg-összeroppanással küzdő harmincas nő lelkivilágának ábrázolása. Anna író, aki képtelen írni, nem találja helyét, és ezen nem segít sem a pszichoanalízis, sem a marxizmus, sem a szerelem. Az, hogy Anna végül nem próbálkozik öngyilkossággal, mint Molly hasonlóan helyét kereső, de nem találó fia, két dolognak köszönhető: egyrészt a fegyelemnek, amellyel a négy jegyzetfüzetbe rója a sorokat, másrészt az anyaságnak. Legyen bár szerelmes, rémálmok közt átvergődött, netán átvirrasztott éjszaka után, Anna tudja, hogy reggel cseng az óra, kelteni kell a gyermeket, reggelit készíteni, iskolába vinni. Így soha nem engedi át magát teljesen az önsajnálathoz vagy depresszióhoz, a lánya iránt érzett gondoskodó szeretet a legmélyebb szédületből is képes magához téríteni őt egy időre. Lessing visszatérő témája a konfliktusokkal terhes anya-lánya viszony, és itt sem ábrázolja rózsaszínből: Annának el kell fogadnia azt, hogy életvitelét, elveit, mindazt, amit ő rendkívül fontosnak tartott, és amelyek fenntartásáért sokszor hozott áldozatot, a lánya, Janet nem tartja fontosnak. Ez egyelőre csak abban nyilvánul meg, hogy a kislány „normális” bentlakásos iskolába akar menni, vagyis éppen arra a helyre, amelyet Anna kibírhatatlannak érez, és egyenruhát akar viselni, amit Anna természetesen rondának lát. Anna tudja, hogy lánya jelenléte a záloga annak, hogy képes ellenállni a depresszióhoz, tudja, hogy a „normális” bentlakásos iskola azt is jelenti, hogy kislánya el fog távolodni tőle, mégis elengedi őt, mert érzi a gyerek meg nem fogalmazott óhaját: „*Átlagos és normális akarok lenni.*” „*Ki akarok kerülni ebből a bonyolult környezetből.*”

Anna öngyógyításának, a káoszban értelmet kereső gesztusának szimbólumai az élet különféle területeire vonatkozó feljegyzéseket tartalmazó jegyzetfüzetek és az utolsó, az arany jegyzetfüzet, amelybe immár nem fragmentáltan, rendszerezve és válogatva, hanem a világ kaotikus voltát elfogadva akar írni: „*Elkezdlek egy újat, egyetlenegy, egészen magamról.*”

Az ARANY JEGYZETFÜZET visszatérő kérdése az individuum szabadsága, annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a bonyolult, kasztrendszerből felépülő társadalomban, a nemi és társadalmi szerepek között hol található, hogyan ábrázolható az individuum a maga egyediségében. Doris Lessing 1988-as, Az ÖTÖDİK GYEREK³ című regénye egy

³ Magyarul Király Zsuzsa fordításában, Ulpius-ház, 2008.

rém történetté váló tündérmese családról, gyerekről és a megnevezhetetlennel való szembesüléséről.

Harriet és David „*a mohó és önző hatvanas évek*” közepén találkozik egy hivatali bulin, rövidesen összeházasodnak, megvásárolnak egy London környéki házat, és nekilátnak közös álmuk megvalósításának. Ismerőseik többnyire konzervatívnak, ósdinak és ridegnek tartják őket, ők azonban „*makacsul kitartottak saját magukról kialakított véleményük mellett, miszerint ők normálisak*”. Az anyagi lehetőségeiket jóval meghaladó házat az általuk elképzelt tökéletes élet színterének szánják, olyan régi, patriarchális kort idéző helyszínnek, ahol számtalan gyerek nő fel, és ahova ünnepekkor a család közelebbi és távolabbi tagjai mind ellátogatnak. Az idilli nagycsalád gondolatának felvetődésekor Dorothy, Harriet józan anyja figyelmezteti őket, hogy „*az arisztokrácia szaporodhatik, mint a nyulak, és el is várják tőlük, de hát nekik van pénzük. És a szegényeknek is lehet sok gyerekük, akiknek a fele meghal, s erre is lehet számítani. De nekünk, a középosztálynak óvatosnak kell lennünk*”.

Harriet és David azonban nem akar óvatos lenni, ők egy utópia megvalósításán fáradoznak. Rövidesen négy szép, egészséges gyermek népesíti be a házat, és minden szünetidőben náluk időzik valamennyi közeli és távoli rokonuk. A családi összetartás, melegség és vidámság légköre eleinte zavartalan, csupán utalások történnek arra, hogy mindezért David vagyonos üzletember apjától kell pénzt kérniük, és Dorothy önzetlen (és nyilván ingyenes) munkájára számítanak a háztartás és gyermekgondozás terén.

A látszólagos idillnek azonban az ötödik gyerek, Ben érkezésével vége szakad. Ben az önmagáért való gonoszsgot testesíti meg, az emberi természet sötét oldalát. Hasonlít ahhoz az androgin figurához, aki AZ ARANY JEGYZETFÜZET-ben Anna Wulf álmában jelent meg, és aki gonosz örömét lelte a pusztításban. Az ötödik, nem kívánt gyerek már a terhesség alatt elviselhetetlen kínokat okoz az anyának, aki „*megszállottként*” gyalogol, hogy az elviselhetetlen testi-lelki szenvedést enyhítse, és akit, úgy tűnik, senki, sem családtagok, sem orvos nem ért meg. Ben jelenléte, rosszindulata, emberfeletti ereje, állati igényei megkeserítik Harriet és David elképzelt tündérmeséjét, a családtagok közt egyre nő a feszültség, a nagyobb testvérek eleinte csak az ajtót zárják magukra éjszakára, később idő előtt valamennyien elmenekülnek otthonról. A tökéletes család, az otthon mint idilli menedék megszűnik, mihelyst Ben alakjában megjelenik benne a potenciális veszély, a kommunikációképtelenség, az önfegyelem hiánya, az irtózat. Az idilli apa- és anyaszerep is darabjaira hull: David megpróbál megszabadulni a nem kívánt gyerektől, és elviszi egy intézetbe, ahol megkötözve, gyógyszerrel tartanák, amíg el nem pusztul, és ahonnan a látványt elviselni képtelen Harriet hazahozza. Harrietet nemcsak Ben csecsemő- és totyogókorának tettei rémítik meg (szándékosan okoz fájdalmat, megöli a házikedvenceket stb.), hanem tulajdon gondolatai, érzései, szeretetképtelensége is. A széthulló családban Harriet az egyetlen, aki ha szeretetet nem is, de valamiféle felelősséget mégiscsak érez Ben iránt, ő az, aki a többiektől teljesen elszigetelődik. Ben másságát mindenki érzékeli, de senki nem hajlandó megnevezni, sem orvos, sem tanító, sem pszichológus, mindvégig fenntartva azt az érzést, hogy talán valóban csak a szeretet hiánya növel az egy kissé aszociális, lassúbb fejlődésű gyerekből szörnyeteget. Egyetlenegyszer, egy pszichológusnál járva találkozik Harriet, ha nem is kimondott, de érzékelhető őszinteséggel: „*Azt látta a doktornő arcán, amire számított: a sötét, merev tekintetből sugárzott, mit érez. A másság előtti iszonyatot, ahogy a normalitás utasítja el azt, ami kívül van az emberin. És iszonyodást Harriettől, aki ezt a Bent szülte.*” A konzultáció végén az orvos csupán némi nyugtatót ír fel – Harrietnek.

A senki által el nem fogadott, az emberi természet sötét oldalát megjelenítő Ben végül megszökik otthonról, és beáll egy kiskorúakból álló bűnbandába. Harriet egy tévéhíradóban látja, és ekkor fogalmazza meg önmaga számára „neanderthali” gyermeke mibenlétét: „...úgy érezte, egy fajtát lát általa, amely sok ezer évvel az emberiség előtt érte el virágkorát. [...] Ben népe föld alatti üregekben élt, miközben fejük felett a jégkorszak uralkodott, sötét föld alatti folyosókból kifogott halat ettek, vagy a kegyetlen hóban osontak, hogy törbe ejtsenek egy medvét, egy madarat – vagy talán egy embert, az ő, Harriet őst.”

Az erőszak gyermekei (ötkötetes regénysorozatának címe THE CHILDREN OF VIOLENCE) visszatérő figurák Lessing munkáiban, a szülők által képviselt rend ellen lázadó gyerekek társadalmi jelensége más munkáiban is fontos szerepet kap. Az ÖTÖDIK GYEREK-hez írt folytatásban (BEN IN THE WORLD) Anthony Burgess GÉPNARANCS-ához hasonló pesszimista jövőkép rajzolódik ki. A társadalmi léptékű pusztulás gondolatát Lessing maga az első világháború után felnőtt (a másodikat pedig átélte) nemzedék alapélményének tekinti, megcsonkított testek és tönkretett otthonok, egy posztapokaliptikus világ kísértő képe tér vissza Lessing más munkáiban is.

A nagy civilizációs vízválasztóként látott első világháború, amelyet Közép-Kelet-Európával ellentétben Nyugaton „a nagy háborúnak” neveznek, tűnik fel Lessing utolsó, 2008-ban megjelent munkájában, az ALFRED AND EMILY-ben is. Kilencvenedik évéhez közeledő írótl általában nem várnak mást, mint memoárt, és nem számítanak arra, hogy játékos kísérletezésbe fog. Nos, az ALFRED AND EMILY bizonyos értelemben memoár, hiszen Doris Lessing szüleinek életéről szól, és részben arról az időszakról, amelynek maga az író is tanúja lehetett. Ugyanakkor kísérlet is, játék azzal, ami időnként óhatatlanul mindenkinek eszébe jut, válaszkérés a nagy kérdésre: „Mi lett volna, ha...?” Lessing két elbeszélésben írta meg szülei történetét: az elsőben azt, hogyan alakult volna az életük, ha nem tör ki az első világháború, a másodikban azt, ahogy valóban történtek a dolgok, mégpedig úgy, ahogy egy pályája végére érő ember reflektál azokra az eseményekre, amelyeket évtizedekkel korábban éles szemű, de még keveset értő gyermekként átélte.

Alfred és Emily, a vidéki fiú és a londoni munkáskörnyezetből érkezett lány, akikben igazán csak az volt közös, hogy mindketten ellenszegültek szüleik akaratának, és a saját útjukat járták, a valóságban egy hadikórházban találkoztak, ahol a fronton elesett szerelmét gyászoló Emily ápolja a fronton szerzett repesz sérülése utáni sokkból lábadozó, amputált lábú Alfredet. Két sérült, sebzett ember találkozik, hogy közös életet kezdjenek Perzsiában, majd Dél-Rhodesiában. Lessing az ALFRED AND EMILY első részében mintegy ajándékképpen boldoggá, beteljesültté alakítja szülei életét. Alfred és Emily itt is találkozik ugyan egy krikettmeccsen az 1900-as évek elején, itt is szembefordulnak szüleikkel, és gazdálkodást, illetve betegápolást tanulnak (a szülők terveit semmibe vevő makacs gyerekek mindegyre felbukkannak Lessingnél). Alfred és Emily világháború nélküli élete nem találkozik: a férfi boldog házasságban él, gazdálkodik, neveli gyerekeit, és magas életkort ér meg, a nő pedig egy rövid házasság után jótékonyági tevékenységekben, közoktatásban alakít ki jelentős karriert. Doris Lessing mindkét szülőjének megadta azt, amire szerinte vágyhattak, és amit a világháború hajótöröttjeiként nem élhettek meg. Majd mintegy hátrálva pár lépést, a könyv második felében leírta tényleges életüket, a harcot betegséggel, szegénységgel, a testi csonkaság megannyi kínjával, egy isten háta mögötti afrikai farmon, a tűző nap alatt. Az embert nemcsak a választott utak, hanem a be nem járt (mert be nem járhatott) utak is jellemzik. Alfred és Emily képzelt élete Lessing írásában előbb és teljesebb, mint az, amit élniük adatott. Persze

feltevődik a kérdés, hogy az afrikai farm élénk emlékképekben ábrázolt világa, a tárgyak, állatok, színek és hangok tömkelege tényleges emléke-e, vagy éppoly költői lelemény, mint Albert és Emily boldog élete.

A valóság művészi felhasználhatóságának kérdése áll Doris Lessing egyik kései, különös regénye, a MEGINT A SZERELEM⁴ középpontjában. Maga a cím (LOVE AGAIN) átvétel Marlene Dietrich Kék angyalként énekelt híres dalából, és mint ilyen, implicite maga után vonja a következő sort is: „*never wanted to*”, vagyis „*sohasem akartam*”.

Az internet előtti kor utolsó napjaiban Londonban egy kis színtársulat előadásra készül. A színházi világ valóságot valószerűtlennel egybemosó, mindent átíró, átformáló hangulata uralkodik a regényben, miközben csaknem minden szereplő szerelmes. Ha valami távol áll Lessing világától, az a rózsaszín cukormáz, így hát a szerelem itt is közelebb áll az őrülethez, olyan érzést kelt az emberben, hogy „*ha állapotán nem fityegne az értelmetlenül »szerelem« cédula, komoly betegségre gyanakodhatna*”.

A regény két nő alakja köré épül, akiket munkájuk, a művészi alkotás hoz össze. Sarah Durham egy hatvanas éveiben járó csinos özvegy, a Zöld madár színtársulat dramaturgja és motorja, aki életének abba a nyugodt, szemlélődő időszakába érkezett, amikor úgy véli, immár csak a munkájára kell figyelnie. Van két felnőtt, saját életét élő gyermeke, és afféle pótanyja bátyja reménytelenül gyenge idegzetű, félresikerült lányának, Joycenak. A regény másik központi alakja Julie Vairon, aki 1912-ben váratlanul öngyilkos lett akkor, amikor úgy tűnt, hányatotott élete végre nyugvópontra jut. Julie gyönyörű és rendkívül tehetségesen verselő, zenélő és rajzoló fiatal, félvér nő Martinique szigetéről, afféle korát jóval megelőző lázadó szellem. Az ő élettörténetét készül színpadra vinni naplói és zenéje segítségével a Zöld madár társulat, s a szöveggönyvön dolgozva ismerkedik meg Sarah Stephen Ellington-Smithszel, a gazdag vidéki operarajongóval, aki birtokán kisebb nyári fesztiválokat tart, és mellest halálosan szerelmes a csaknem száz éve halott Julie Vaironba.

Doris Lessing nyugodt, erőteljes kifejezésektől és kemény helyzetektől vissza sosem riadó stílusának köszönhetően ezt az olvasó el is hiszi a művelt, érzékeny és egyértelműen beteg Stephenről, mint ahogy a cselekmény előrehaladtával hinni kezdünk a többi szerelemben is, hiszen a könyv szereplői afféle kollektív pszichózisként sorra egymásba szeretnek.

A MEGINT A SZERELEM azonban elsősorban nem a szerelem, hanem Virginia Woolf FELVONÁSOK KÖZÖTT című regényéhez hasonlóan a színház regénye, annak a bonyolult művészi alkotófolyamatnak az ábrázolása, amelynek során egy történet egyik közegből egy másikba vándorol, és más formában mutatkozik meg. Julie Vairon (fiktív) élettörténete adott, a színpadi megjelenítése azonban húzásokat, átírásokat, új elemeket követel meg. „*Nem írhatunk darabot egy nőről, akit két szerelmese is elhagyott, mire öngyilkos lett*” – dönti el Sarah, aki végig azt tartja szem előtt, hogy mi az, ami „*a színpadon működik*”. A konkrét tények egyre kevésbé számítanak, így lesz Julie kiskorában meghalt gyermekéből vetélés, mert az „*színházilag sokkal egyszerűbben megoldható, mint egy kisgyerek halála*”. Két gyerek elvesztését viszont Oscar Wilde Lady Bracknelljét parafrázálva azzal vétózza meg Sarah, hogy „*Szomorú dolog egy gyermek elvesztése, de kettőé több, mint gondatlanság*”. A romantikus hősnő élettörténetének könyörtelen színpadra szabása közben támadó frusztrációikat a nemzetközi produkció angol résztvevői nonszensz angol gyerekversek idéz-

⁴ Magyarul Lázár Júlia fordításában, Ulpius-ház, 2008.

getésével ellensúlyozzák, amerikai társaik nagy döbbenetére. De a más közegbe való átültetés nem csupán csonkítást jelent, a próbafolyamat, majd a dél-franciaországi előadás során (ahol Julie Vairon afféle helyi hírességnek számít) megszületnek azok a pillanatok is, amikor maguk az alkotók is döbbenet érzik, hogy valami más, felettük álló erő hatalmába kerültek. Lessing érzékenyen követi végig a színházi alkotófolyamat állomásait a szereplők keresésétől, az első kaotikus próbákon, az előadás előtti izgalmon és a sikert követő felhőtlen boldogságon át a darab széteséséig. A franciaországi előadás és azt követően a Stephen angolai birtokán való bemutatás után a darab bekerül a marketinggépezetbe, az eredeti zenét mellőzve musicalt írnak belőle, és stadionban adják elő.

Ebben az érzelmileg felfokozott, alkotóerőktől duzzadó, ugyanakkor nem saját, hanem a másik ember érzelmeit megmutató, megtestesítő, végső soron szimulált színpadi valóságban egy járványos betegség erejével hat a szerelem, amely csaknem minden szereplőt megérint valamilyen formában. Sarah a jóképű, huszoneves bonviván, majd az okos, harmincas amerikai rendező iránti érzéseit afféle betegséggé éli meg, amely kegyetlen szembenézésre kényszeríti önmagával és érzéseivel. Lessing nyíltan beszél nemcsak az idős testről, de annak érzéki vágyairól is, nem tagad és nem szépít semmit. Az idős ember szexuális vágyának elfogadása nem kis kihívás abban a társadalomban, amely a szerelmet és szexualitást az ifjúság kiváltságának tartja, és „*kegyetlenül, gúnyjal büntetik az idős nőket, ha a szexualitás szerintiük nem megfelelő tüneteit mutatják*”. Még egy Sarah-hoz hasonlóan vonzó és önálló nő számára is egyértelműen korlátozott a nemiséggel kapcsolatos megszólalás tere: „*az ifjabb generáció úgy cenzúrázza a beszédmódjukat, mint a kisgyerekekét*”. Szabados, nyílt munkatársi és bajtársi légkör ellenére a „*kiadós baszás*” kifejezést például a Sarah-hoz hasonló „*öregedő nő*” csak akkor használhatja, ha vállalja érte a fiataloktól járó rosszalló pillantásokat.

Bár minden szereplő szerelmes, hol szenved, hol boldog a szerelemtől, miközben a szerelem mibenlétét boncolgató darab színpadravitelén fáradoznak, mi sem áll távolabb Lessing e regényétől, mint a romantika. Sarah érzése mélyek és fájdalmasak, mégis még maga is természetellenesnek tartja azokat. Sorjáznak is a passzusok, amelyek betegséggé, örületté, „*szégyenteljes, kínzó tünetegyüttesként*” nevezik meg a szerelmet, amely Sarah szerint „*tiszta örület, [...] és csakúgy sötétzárkát és korbácsot érdemel, mint a többi örület*”.

Nincs feloldása az érzelmi viharoknak, csak az öngyilkosság (amit Stephen választ) vagy a rezignált szentenciák megfogalmazásában jelentkező gyógyulás, amely nem a fájdalom megszűntét, csupán annak csökkenését jelenti, és olyan gondolatokhoz vezet, hogy az öregkori szerelem egyetlen célja az lenne, hogy „*bánatba kergesse őket, [...] a túl hosszú élet veszélyét kívánja elkerülni, és lekergeti őket a színpadról, hogy helyet csináljon az újaknak*”.

Doris Lessing regényeiben meglehetősen illúziótlanul és borúlátóan ábrázolja az emberi életet, kegyetlen éleslátással mutatja meg a hibákat, a hazugságot, a gyengeséget, és nem riad vissza attól sem, hogy az emberi természet részeként mutassa meg az öncélú kegyetlenséget. Ugyanakkor, mint a nagy írók általában, nincs híján a humor-érzéknek. Az ezerszer elmondott mondatok, a szereplők által unalomig ismételt, betéve tudott koreográfia szerint zajló beszélgetések, látványos kirohanások mögött mindig képes felvillantani egy-egy kaján mosolyt, ami azt jelzi, hogy végső soron színházban vagyunk. Mikor a fájdalom már patetikussá növekedne, megfékezi egy olyan hasonlattal, hogy az összetört „*szív úgy sajog, mint egy reumás térd*”. Különösen a nagy társaság

előtt zajló jelenetekben lüktet mindig valamiféle komikus drámaiság, ami így többnyire felülírja a cselekményben éppen kibontakozó drámát, és valami robusztus vitalitást hordoz magával, aminek a lenyomata megmarad az olvasóban.

„Valahányszor kinyit egy ajtót, ott van valaki romokban” – mondja egy szereplő AZ ARANY JEGYZETFÜZET-ben. Doris Lessing életműve is ilyen, valahányszor kinyitjuk egy regényét, ott van benne valaki romokban, brutálisan arcunkba vágunk számos fájdalmas igazságot, de közben eltölt valamiféle nyers, már-már szemtelenül merész, felszabadító erővel, amit legegyszerűbb életkedvnek nevezni.

Tenigl-Takács László

HOGYAN KERÜLJÜK EL A BAZILISZKUSZ TEKINTETÉT

I

„...meg van írva: ha egy ház önmagában meghasonlik,
összeomlik az a ház.”

(Jack London: AZ ÁROKTÓL DÉLRE.
Viktor János fordítása)

A pinceklub a Józsefváros egyik rossz hírű utcájában volt. Csak annyiban különbözött egy átlagos szenespincétől, hogy villanyégőket szereltek a plafonra, és mosdókat alakítottak ki a folyosón. Körben vakolatlan téglafalak, középen lomtalanításból turkált, szedett-vedett székek és asztalok. Az egyik sarokban csap, alatta mocsos műanyag vödör, abban mosták el a poharakat. Az ablakok fent a plafonnál, közvetlenül a járda szintjére nyíltak, néha befolyt rajtuk a mocsos esővíz. Kicsit olyan volt, mint Gorkij *Éjjeli menedékhelyének* reciproka. Itt nem örökre süllyedtek el az egzisztenciák, hanem csak alkalmanként szálltak alá, főként a megmaradt néhány baloldali egyetemista, munkanélküli vagy nyugdíjas melósok, a tilalom miatt a diákkocsmákból kiszoruló dohányosok, hogy aztán hajnalban felbotorkáljanak a lépcsőn, vissza a városba, küzdeni valamiért, mert az igazi ótvar odafent van. Érdekes, különös figurák, az egyik, Attila, egy repülőmérnök, aki napközben a Ferihegyen dolgozott, esténként anarchista projekteket szervezett. Pipázott, magas nyakú garbót viselt, színes, csíkos nadrágot, műanyag keretes szemüveget. Tisztára úgy nézett ki, mint Godard vagy Truffaut kommunista mozgalmárai. A hangadó a klubot vezető köpcös, fehér szakállú szobafestő volt, igazi nevén Pali, de mindenki csak Sturmoviknak hívta az egykori szovjet csatarepülőgép nyomán, mert az volt a szokása, hogy zuhanóbombázóként csapott le az aktuális beszélgetésre, ráadásul a legtöbb esetben ösztönösen is pontosan célba talált:

– Figyelj, most egy dologról beszéljünk, érted! Most ne arról beszéljünk, hogy én értem-e az operát, hanem az operáról beszéljünk, érted! Mikor ezeket itt te a jutubról hallgatod, az olyan, mint a zsebhoki. Az operában, most tök mindegy, hogy mit éne-

kelnek, de ott ugyanabból a levegőből lélegeznek, és te beszívod, amit az énekes kiénekel. A levegőatomokat. Biológiai szempontból is más. Mert pont olyan, mintha nem is a füleddel hallanád, hanem a szívedben énekelne az a faszom se tudja, hogy hívják másik ember.

Rákapott a lejárógatásra. Szeretett elvitatkozgatni Sturmovikkal, Attilával, vagy régi rockbandákról nosztalgizálni a csapos Csabával, aki legtöbbször már kora délután áttetszővé itta magát. Az egyetemi fiatalok hívták fel a klubra a figyelmét, akik szigorúsága ellenére is kedvelték, mindig meghívták a rendezvényeikre, mert tudták, hogy néhány korszak után belazul, jó beszélgetőtárs és ivócimbora. Feldobták ezek a bulik. Fiatal, forró illatú lányok közé vegyülhetett, a fiúknak pedig bedobhatta az ezüsthátú hím szerepét. „Kollegának” és „kolleginának” nevezte őket, jó parasztosan megnyomva azt az „e”-t, és kedvenc filozófusait idézgette:

– Tudja, kollegina, apáméknál járta egy mondás a pénzverdében a melósok között: Amit hallasz, az nem tény, csak egy vélemény. Igen, kollegina, így kell megvizsgálni a dolgokat, mint Marcus Aurelius, higgadtan és önkritikusan.

A feleségével már öt éve külön háltak. Ő lent, a porszagú, könyvespolcokkal telezsúfolt dolgozószobában, az asszony a felső szinten, két golden retriever kutyával. Meg is beszéltek, hogy az ő korukban nem muszáj már az együtt alvást erőltetni. Az asszony vagy tíz évvel fiatalabbnak látszott a koránál. Amikor esténként hálóingben végigcsozogott a folyosón a fürdőszobáig, fogat mosni és kicserélni a vizet a kutyák táljában, kamasz lánynak tűnt, fiatalosan csillogó, szőkésbarna hajával, törekeny testével, vékony hangjával, ami mindig csak kért, megköszönt, elfogadott. Esténként házi feladatokat javíttatott, csetelt a barátnőivel, megnézett egy-egy sorozatot, tíz óra tájban egy jóéjszakát-puszit nyomott a férje homlokára, és elment lefeküdni, mintha ő lenne a legidősebb gyerek.

Történelmi családból származott. Számos felmenőjét Ágnesnek hívták, és mindegyiknek Gigi volt a beceneve. Egyszer, még a jegyben járásuk idején végigmutogatta neki a régi fényképeket, és kuncogva magyarázta, hogy ez itt ez a Gigi néni, az pedig az a Gigi néni és így tovább. A legtöbben emigráltak, mások már generációkkal ezelőtt nevet változtattak, különféle népekkel vegyültek el. A tiszta vérvonalat és a nevet egyedül az apósáék családja tartotta meg és valami homályos kuzin, aki az újpesti lakótelepre keveredett, és leányanyaként szült egy gyereket. A kuzin fekete báránynak számított, anyyira megroncsolta az életét a dologtalanság és az alkohol. Lánya is hamar rákapott az ivásra és a gettódrogokra, napokra elszökdösött, többször is el akarta venni a gyámhatóság, de valahogy mindig sikerült kimagyarázni. Azután egyszer már nem. Hetek múltán sem sikerült rátalálni, a rendőrség is körözést adott ki rá. Végül a Rákosrendező melletti, hullámpapírból, műanyag szemeteszsákokból eszkábált kalyibákból került elő. Pillepalackos borért cserélgették a hajléktalanok, linóleumragasztóval bódították, használat előtt nejlonzacskót gyúrtek fel a vaginájába, hogy a teherbe ejtést és a fertőzést megelőzzék. Ekkor már nem segített a visszazimánkodás és a fogadkozás, úgyhogy az ifúságvédelmi intézetben kellett kivárnia a nagykorúságáig hátralévő három hónapot.

Felesége az izgalommal telt hetek során gyakran látogatta a kuzint, néha ott is aludt, próbálta benne tartani a lelket, hogy biztosan nem halt meg a lány, meg fogják találni előbb-utóbb. Mikor rendeződött az ügy, otthon megtárgyalták, ki a felelős, az alkoholisták anyja meg az a tróger, aki két év után otthagya a gyerekekkel, lehet, hogy genetikailag is öröklődik az ilyesmi, és hogy mindentől függetlenül is milyen borzasztó ez a szituáció. Amúgy meg ezzel a kibírhatatlan szegénységgel is kellene már csinálni valamit.

Adott arra, hogy tanárember, választékosan művelt és olvasott. Szeretett szellemes szójátékokat kitalálni. Ha nem értett egyet valakivel, azt mondta, „memetikai összeférhetetlenség van közöttünk”. Máskor direkt használta a durva szavakat. Mikor a wagneriádát rendezték Pesten, és három operát adtak egymás után, hónapokkal előtte megvette rá a jegyet, és az operaestet követő borozgatás közben azt mondta a baráti házaspár előtt, jó hangosan, hogy mindenki hallja az étteremben:

– Igen, három Wagner egymás után, *kurvára* így az igazi.

A felesége azonnal rászólt, hogy ne beszéljen gorombán, amire így replikázott:

– De bizony igen, nyolc óra Wagner után *kurvára* ezt kell mondani.

Ebben a második trágárságban sok minden benne volt, a karakán merészség, a vájtfülség a magaskultúrában, a pízsiség a baráti házaspár, a zsidó származású Sárosi doktornő és férje iránt, mert ilyenkor a kötelező tisztelet mellett mindig illik egy kicsit mocsolni is Wagnert, és némi büszkeség, hogy milyen frappánsan, filozófushoz illő módon sűrítette össze egyetlen szóban a sokrétű szemantikai tartalmat.

Negyvenöt fölött egyre erősebb lett benne a vágy egy fiatal test után. Éjjelente ismerős diáklányokról fantáziált, olyasmiket csinált velük vad, szemérmetlen pozitúrákban, amikre a Gigit csak nagy ritkán tudta rávenni, és ha rá is vette, az asszony mindig beszúrt egy-egy rideg, tárgyilagos mondatot:

– Jól van, ügyes voltál, gratulálok. Feküdj hanyatt, most én jövök.

Ironikusan és erotikusan is lehetett volna mondani ugyanezt, a Gigi hangjából azonban csak szenvedélytelen kedvesség érződött, mintha egy szabó beszélne hozzá a ruha-próba alatt.

Sportolni kezdett, dzsogingolt és gyúrt, mint Kevin Spacey az *Amerikai szépségben*, mosolygott is magában, hogy mennyire a filmek mintája szerint próbálja formálni az életét. Beiratkozott egy iaidó tanfolyamra, el is jutott a második övfokozatig. Mikor edzésre ment a vászontokban hátára szíjazott fakarddal, hőhullámszerűen tört rá a fiataltság. Ilyenkor is filmek jártak az eszébe, például Jim Jarmuschtól a *Szellemkutya*. Megpróbált valami ahhoz hasonló zenét hallgatni a fejében, és úgy lépkedni, mint Forest Whitaker, a nagyvárosi bérgyilkos-szamuraj. Otthon hagyta a kocsit, kerékpárral járt mindenhová. De ez nem volt problémamentes. Rendszeresen elhúztak mellette a Hajtás-Pajtás futárszolgálat favoritjai, a szemetebbek hátrafordultak, vagy már előzés közben odavetették:

– Inkább a járdán bénázzál, Maki!

Ilyenkor pokoli düh fogta el. Szerette volna visszakiabálni:

– Ez rossz húzás volt, álljál csak meg, köcsög!

Vagy valami ilyesmit. Nem tudott verekedni, pontosabban azt nem tudta, hogy tudna-e egyáltalán, ha arra kerülne sor. Mikor egyszer nagyon felidegelték a csúcsforgalomban rádudáló autósok, elképzelte, hogy majd rászerele a biztonsági láncra egy két-kilós, tömör lakatot, hozzá egy fanyelet is, olyan lesz majd, mint egy láncos buzogány. Ő meg a harcos a lovon. Aztán majd a lámpánál visszaelőzi a dudálót, megáll, int a sofőrnek, hogy most kurvára kiszállás van, faszikám, aztán komótosan, alkatrészeiről alkatrészeire szétveri a kocsit, az pedig meg sem mer moccanni, úgy be lesz szarva a buzogánytól. Aztán pár perc múlva már azon röhögött, hogy miféle marhaságok jutnak az eszébe. De ha lenne Budapesten egy Harcosok Klubja, kipróbálná, eljárna ő is verekedni és összeveretni magát.

A Hallgatói Önkormányzat külhoni magyar fiatalokat patronált, szegény sorsúakat vagy árvákat főleg Erdélyből és a Felvidékről. Adománygyűjtést, képzéseket szerveztek

a számukra, és ezekre a programokra meghívták a népszerűbb tanárokat is. Így lett egy szeretője. Baranyai cigánylány volt, szociálpedagógiát tanult a Pázmányon, huszonéves, fekete hajú, tüzes tekintetű Carmen, korábban állami gondozott. Mikor egyszer születésnap bulit rendeztek a klubban, tüntetően mindig őt ráncigálta fel táncolni, és amikor már az egész társaság hangulatba jött, maga után húzta a női mosdóba, és lekapcsolta a villanyt. Vadul smároltak a húgyszagú sötétben, és a lány még aznap este közölte vele, hogy szüksége lesz majd egy-két dologra, mert az ösztöndíjából épp hogy csak ki tudja fizetni a kollégiumot. Aztán egy darabig autózni jártak, kéz a kézben sétáltak a vácrátóti arborétumban, külvárosi éttermekben vacsoráztak, egyszer cirkuszba is elvitte, ahol hatalmas papírpohárból szívószálon át szürcsölték a kólát, popkornt faltak hozzá, és nevettek a bohócon, mint a gyerekek.

Felöltöztette teljesen, cipőt, kabátot, vörös ruhát vett neki a kínai piacon, alig került az egész hétezer forintba. Aztán kiderült, hogy miért ilyen olcsó, a cipő sarka egy hét alatt csáléra kopott, és Carmen úgy kacszózott benne, hogy arról kedvenc orosz szerelmes versei jutottak eszébe: „*Meg-megbiccen a lába, libben a tócsa felett, átér a Nyevszkij túloldalára. Máskor meg gyászruhásan lassú a járta, csípője zsoldár és harang, szólít a Feltámadásra.*” Összejött végre a testi szerelem is, helyük is volt a légyottra, el tudta kérni Sturmoviktól a kulcsot, és a pincében maradtak éjszaka. Nem volt az igazi szex, inkább erotikus bújás és barátkozás. Néha le se vetkőztek egészen, a lány kigombolta a nadrágját, simogatta, neki legtöbbször már ettől is jó lett, azután ráült, becsukott szemmel, halkan nyögdecselve ringatta a csípőjét, hozzádörzsölte az ölét a térdéhez, amíg ő is el nem élvezett.

Carmen két hónap után ugyanolyan gyorsan elviharzott, ahogyan jött. A szakítást rendjén valónak vette, a vetélytárs azonban dühítette. Nyafka, nyikhaj, elkényeztetett, belvárosi gyerek volt, aki olyan gusztagustalan és infantilis szokásokkal próbálta felhívni magára a figyelmet, hogy felállt, nyújtózkodott, és hangosan a beszélgetésbe bőfögött, mindenki előtt túrta az orrát, és ette a kibányászott taknyot, ha pedig ignorálták, elnyújtott, vékony, affektáló hangon szakította meg a vitát:

– Fiiigyeelj, most elmegyek szarni, amíg visszajövök, szüneteltessétek a témáát.

A Carmennel való szakítás után néhány hétre kimaradt a klubból, aztán visszazokott, dacára annak, hogy mindig fájdalmas érzés volt látni az új pasijával. Volt egy kínos emléké a másik próbálkozása, amikor, kicsit már kétségbeesetten, ő kezdeményezett. Porcelánszépségű és -hűvösségű lány volt a kiszemeltje, aki vonakodva belement ugyan, hogy felcipelje a kollégájától kölcsönkért körüti lakásba, azonban már a második légyott után jelezte, hogy nem fog működni közöttük a dolog. Pedig idősebb volt már, túl a harmincon, két leánygyerekekkel, többszöri halasztás után csak dékáni engedéllyel maradhatott bent a szakon.

Nem lett több diákszerelem. A lányok figyelmes együttérzéssel bántak vele, de senki nem dugta már hozzá a térdét az asztal alatt, és nem csalogatták be mámorosan a női vécébe. A fiatalság magába fogadta, melengette és táplálta, mint a humusz a magot a hó alatt. Otthon elhitték, hogy politikai gyűlésekre jár, pedig néha megesett, hogy már haza se ment, lent aludt egyedül a pincében, és másnap onnan ment be az egyetemre, gyűrötten és kialvatlanul. A tanszéken folyt egy kis szóbeszéd, de komolyabb zúrije nem lett belőle, mert az órákat megtartotta rendesen, amúgy meg mindenkinek lehetnek családi problémái, ahhoz senkinek semmi köze.

Korábban rendszerint az asztal végében ült, hallgatott, néha vetett csak közbe egy-egy mondatot. Most megpróbálta kicsit bátrabbra inni magát, hogy hangadó legyen, úgy, mint Attila, a repülőgépmérnök, aki csak néhány évvel volt fiatalabb nála, mégis úgy el

tudta adni magát, hogy dongtak körülötte a ropi csajok. Vagy a Sturmovik, aki bárkit lezúzott néhány pillanat alatt. Kitarzott hajnalig, csípte a szemét a füst, égette a gyomrát a homoki vinkó, néha átváltott vodkára, odacsapta az asztalhoz a poharat, és hangosan bőgte a tósztot:

– Na zdarovje a Szent Oroszországra!

Máskor evangéliumi hangulatba részegedett, azt szónokolta, hogy ők mind majdnem kész apostolok, csak arra van szükségük, hogy az ajtó kinyíljon, és lejöjjön hozzájuk a lépcsőn a Názáreti Jézus. Otthagynának mindent. Mennének vele lelkeket halászni. Vagy városi gerillák lesznek, harcosok, mert nagyon érik már odafent a forradalom. Akár így, akár úgy, de valami olyasmért kellene élni, amiért amúgy meghalni is érdeemes. Annyira beleélte magát, hogy a fejfájás és a hányinger sem zavarta a sok összeivott italtól. Másnap már bánta az egészszet, mert nem vették komolyan, a Sturmovik még meg veregette a vállát:

– Jól van, nyugodj le, ez volt a múltkor is.

Bekapcsolódott az ételosztásokba is. Még Sturmovik találta ki két évvel ezelőtt, hogy az italok utáni jattból és egyéb adományokból főzzenek és osszanak ételt a hajléktalanknak. Eleinte inkább csak pénzt tolt bele, mert taszította a kézzelfogható nyomor. Később megedződött, odaállt ő is a merőkanállal a hatalmas fazék mögé. Tudta, hogy a legtöbb klubtag csóró egyetemista, munkanélküli, ezért aztán, ha elfogyott valami, előkapta a bankkártyáját, elugrott a szemközti diszkontba konzervért, kenyérért. Így, kézzelfogható közelségben másmilyennek tűnt a nyomor, mint az a korábbi eset a kuzinnal. Olyan volt, mint valami jó könyv, színpadra alkalmazott klasszikus olvasmány. Nem tudta akkora hévvel beleélni magát, mint a fiatalok, akik még elhíthék, hogy lehet változtatni a dolgokon, mégis úgy tűnt, hogy beillik közéjük, kicsit olyanok együtt, mint a könymoly Mabeuf apó és egy csomó Gavroche a párizsi barikádon.

Azt is kigondolták, hogy egy nagy, percek alatt felállítható mobilházat csinálnak tévédobozokból, váratlanul lepnek meg egy-egy aluljárót vagy teret, a tilalom ellenére is ételt és ruhát osztanak, ha kell, akár le is tartóztatják magukat. A gyerekek nagyon fel voltak buzdulva az egyetemfoglalások leverése miatt. Őt is elhívogatták egy-egy megbeszélésre, amiket fontoskodva tartottak egy nem publikus helyen, kicsit olyan volt, mint valami illegális párt szervezkedése, csak egy bizonyos mobilszám ismeretében lehetett bejutni. Nem nagyon volt mit hozzászólnia.

Idővel rá kellett jönnie, hogy nem jut visszafelé az időben. A vonat csak egyfelé halad, nem lehet visszafordítani a sínen. Legfeljebb fékez, csikorog, néha annyira borzongatóan, mint ahogy a tányéron csikordul meg a kés, és ezen az ivászatok sem segítenek. De talán nem a legnagyobb baj, ha az emberrel nem történt semmi különös, mert a különöst amúgy sem lehet erőltetni, az magától jön, csak az a baj, hogy amikor éppen ott van, akkor legtöbbször furcsának és értelmetlennek tűnik, nem olyasfajta különösnek, ami megváltoztatja az életet. És legfőképpen nem ő tehet arról, hogy a vele egykorú bölcsész értelmiségnek nem adott esélyt a történelem.

Ahogy innen is, onnan is elszakadozott, megpróbálta visszaépíteni a családi kapcsolatokat. Eléggé szétvoltak már. A nagylány elköltözött a barátjához, a fiú pedig kollégiumban lakott Szombathelyen, csak hétvégén járt haza. A közel egyéves lumpolást a kapuzárás előtti pánikkal próbálta magyarázni, meg olyasmivel, hogy végre úgy érzi, ő is tehet valami konkrétat az igazságtalan társadalom ellen. A családja nem ellenezte, mondták, jól van, csak szóljon, ha van valami, szívesen segítenek. Aztán egyszer, az utolsó közös karácsonyukkor ki is halászott egy hajléktalant. Egy roncsautóba fészkelte

be magát nem mossa a házuktól, át volt húlve teljesen, két lábujja megfagyott. Hazavitte, megfürdették, majdnem egy óráig ázott a kád meleg vízben, alig akart kimászni belőle. A Gigi közben kimosta az összes ruháját. Fürdőköpenyben támogatták az ünnepi asztalhoz, és a nappaliban vetettek ágyat neki. Mégsem lett teljesen jó a vége, mert másnap reggel nem tudott annyira lábra állni, hogy egyedül felöltözzön, járjon az utcán, pedig nagyon igyekezett volna vissza a roncsautóba. Végül kihívták a mentőszolgálatot, azok elvitték, de előtte a szájukba rágták, hogy mit kell ilyen esetben csinálni. Ettől eltekintve jól érezték magukat, megbeszéltek, hogy olyan volt ez a szenteste, mint egy Andersen-mesében. Utólag azért mondta a Gigi, hogy legközelebb szóljon előre, ha ilyesmi jut az eszébe.

Nem sokkal a karácsony után az asszony lejött hozzá a dolgozószobába, és kérte, hogy váljanak el. Amúgy is évek óta olyan, mintha külön lennének. Nem ellenkezett, számított is rá, hogy valahogy így lesz vége. Talán még várta is azt a független életet, amikor bárkit meghívhat magához, ha kedve szottyan, ne legyen senkinek beleszólása, és legfőképpen ne kelljen számot adni a saját gyerekeinek arról, hogy mikor mit csinál, kivel és hova jár.

Utólag megállapította, hogy elég könnyen vette a klimaxot, szinte csak akkora huppanó volt, mint amikor fekvőrendőrn hajt át lépésben az ember. Nem lesz már nagyobb gondja az öregedéssel, az se nagy tragédia, ha eseménytelenebb lesz újra az élete, mert így végre beleáshatja magát a filológiába. Volt egy remek témája Nietzsche terminológiájáról, például az „erbarmliches Behagen”-ről, amit addig „szánalmas élvezkedés”-nek fordítottak, és még senki sem vette észre, hogy a formulában az Üdvöz légy Mária „erbarme uns”-a rejlik, mert az örökkévalóhoz való gyáva rimánkodás ugyanolyan ügyefogyott és szánalmas megfutamodás a haláltól, mint amikor az ember félelmében sohasem gondol a halálra. És a válás után végre ott tudta hagyni a számára mindig is megalázóan puccos pasaréti villát, és visszaköltözött a pénzverde melletti szoba-konyhás lakásba, ahol felnőtt, és amit még régen az apjának utalt ki a kerületi tanács.

II

Az asszisztens fehér köpenyben és műanyag papucsban sertepertélt a folyosón, szaporán, hangtalanul és tapintatosan. Nem gyógyszerzaga volt, mint a többinek általában, hanem indiai füstölőszagot árasztott, akár egy hindu fafaragvány. Odaadta neki a beutalót, leült az első székre, és várta, hogy mondják a nevét. Nézegetett körbe. Bent ragyogó tisztaság, fehér olajlabazat, halványzöld járólapok, amilyenek lennie kell egy ilyen helyen. Rideg és steril, mint benne a belek. Aztán észrevette, hogy az ablak légszoros maradt, a két üveglap között pedig egymásra halmozódtak a döglött bogarak. Nem törődnek az apróságokkal. Őt is odaültetik a légszoros ablak mellé, és hagyják, hogy itt morfondírozzon magában.

A második lány születése után nagyon lefogyott, talán az idegesség miatt, de nyilván azért is, mert őt nem telhetetlen étvágy, hanem krónikus étvágytalanság kísérte végig a terhesség alatt. GAP szindróma. Az elme és a bélrendszer közös tünetrendszere. Akit nem szoptatott az anyja, sérült bélflórával éli le az életét. Az egészséges ember úgy kétkilónyi baktériumot hordoz az emésztőrendszerében. Nem is egy lény ez már, hanem milliárdnyi élőlény sejtközössége, misztikus életlényeg. Az ő teste tiszta maradt, mint egy fertőtlenített lombik, és ahogy olvasta, érzékenyebb a kemikáliákra. Egyedül is

másképpen volt, mint a normális bélflórájú magányosok. Azok a halálhoz is máshogy viszonyulnak, nem provokálják a rázós szitukat, hanem simán csak rákot kapnak, szív-székhüdést, vagy elüti őket a villamos. Gyűlölte, ha turkálnak benne. Még a fogorvos is kerülte, ha lehetett. Ehhez a vizsgálatához két héttel ezelőtt a végbeléből és a hüvelyéből szedtek kenetet. Összetörve, porig alázva rohant ki utána az utcára, hiába lapogatta meg apáskodón a doktor:

– Ugye, hogy semmiség volt, fiatalasszony, csak egy picit szúrást érzett, és készen is voltunk.

Ha kiborult, sohasem haza ment, hanem a spanokhoz, akik nem kérdezősködtek sokat, és mindig kitaláltak valami ütős marhaságot, hogy elfelejtse az időt. Felugrott Benyához. Az éppen valami rajzfilmet nézett a tévében, röhögcsélt hozzá, és hátra se fordulva kérdezte meg:

– Okés?

– Hagyjuk. Csináljunk valamit. Most jöhet minden, ami adrenalin.

Benyával nem folytak hosszú beszélgetések. Három évig élt ő is egy tanyán, többnyire egyedül, leginkább a kecskéivel, ezalatt jelentősen visszafejlődött a szókinccse, és elmélyültek az érzései. Amikor visszakerült az emberek közé, úgy hidalta át a beszédfofogaté-kosságot, hogy régi paneleket vett elő a tárháztudatából. Ha nem akart belebojnyolódni, azt mondta, „nem telefontéma”, de ugyanezt használta akkor is, ha úgy vélte, hallgatni kell, fölösleges a fecsegés. Kifőztek valami cuccot egy lábásban. Benya kavargatta, és időnként maga elé dűnnyögött:

– Alakul a molekula.

A cucctól nagyon kilépett. Az erő átszaladt rajta, mint a higany, forgószeleként csapott le rá váltakozva hideg és meleg, az egyik pillanatban úgy érezte, izzó, folyékony vasban olvad szét a teste, a másikban pedig könnyű volt, mint egy de profundis, mint a hűvös vizek mélyéről felszálló buborék:

– A homályból szállunk elő magasztos fénybe nézve, magasztos ragyogásba nézve az isteni Napúr elé.*

Visszazökkent a mostvalóságba. Elővette a mobilját, megnézte, mennyi az idő, számolgatni kezdte, hányan lehetnek még előtte. Azután eszébe jutott, hogy nem érdemes idegeskedni sem rendelőben, sem postán, sem a bankban. A várakozás jó karma. A kézfogás is. Az ölelés is. Ezt a tanyán úgy hívták, hogy karmacsere. Meg a párkapcsolat is. Anarchista kommunát akartak csinálni, de befuccsolt az egész, mert nem tisztázták a hatalmi viszonyokat. Neki az agyára mentek a tanya körüli sátorlakók, akik mindig szanaszét hagyták a cuccaikat. Mikor eső volt vagy szeánszot tartottak a nagyobbik szobában, mindenki csak úgy odabaszta a sáros bakancsát az ajtó elé. Mintha direkt csinálnák. Ő pedig botladozott a hatalmas fazékkal, mert ott kellett átvinni az ebédet az étkezőasztalokhoz a ház mögé. Először szépen és asszertívan mondta, hogy ne csinálják, figyeljenek már oda a másik munkájára. Azután már kiabált velük, hogy ha még a leg-
elemibb rendet és tisztaságot sem tudják betartani, akkor minek akarnak alternatívan élni az ilyenek? A vége az lett, hogy összehívták a tanácsot, és megszavazták, hogy neki destruktív az egója, rombolja a közösséget, úgyhogy menjen el. Így költözött vissza Budapestre, egy hátizsákkal a semmibe.

Pedig jól indult. Megbeszélték, hogy mindenki annyit tesz bele, amennyit tud. Ő sokkal többet tett bele, valójában az összes pénzt, ami megmaradt a pesti lakás elár-

* CSHÁNDÓGJA UPANISAD, 3.17.7.

verezése után. De ezzel sem tudta helyzetbe hozni magát. A tanya és a hús hektár föld a milliárdos vállalkozó tulajdonában maradt, aki megszervezte és finanszírozta az egészet, mert szerette támogatni az újfajta életforma-kísérleteket. Ez volt a passziója. A legtöbben persze semmit sem tettek bele, csak hangos kiabálást, egy kis drogot, koszt és lábszagot.

Neki a pasikban sosem volt hiánya, mert még most is, túl a harmincon, olyan csillogóan szép volt, mint egy drága műfogsor vagy egy festett porcelántál. Néha olyan hűvös és üvegesen kemény is. Olykor szinte érezte, hogyan csikorognak rajta a meghökkenet, majd vágyakozóba rebbenő tekintetek, akár a kés a tányéron, a köröm a bádagon. A korábbi, körülötte forgó pasik jutottak az eszébe, a nagydarab nyelvtanár, aki mindig oroszosan beszélt, csillagocska-galambocskának nevezte, és nagyon tolt a gyász idején. Nem jött össze, mert mindig taszították a testes férfiak. Más volt az energetikájuk. A zeneszerző srác, aki még le is fogyott érte, a Tigris, akitől a második lány született, és senki nem tudta, miért hívják így, mert semmi „tigrises” nem volt benne azon kívül, hogy kihasználta az idegösszeomlását, és erőszakkal elvette tőle a gyereket. A nagyobbik lány epilepsziás. Azt az anyja már kétéves korában magához vette, és csak hétvégenként adja oda neki. Jól van ez így, jobb körülmények között van, nagyobb a biztonsága.

Kínos kalandok is eszébe jutottak. Egy raszta utcazenész, akinek a nevét sem jegyezte meg, vagy a középkorú, kopaszodó tanár az egyetemről, aki a pinceklubban szedte fel, felcsalta egy háromszobás lakásba, és még csak meg sem akarta dugni, hanem olyanokat mondott, hogy bizonyos dolgokkal jobb egy darabig várni. Teljesen olyan volt, mint valami filmszöveg. Amikor a második randi után előjött azzal, hogy költözzenek össze, akár a lányokat is adoptálja, rögtön tudta, hogy ettől a faszitól húzni kell. Végre megszabadult tőle, az pedig bosszúból egy gagyi fegyelmi tárgyalást is rá akart nyomni, amihez nem is lett volna jogalapja, mert ő már egy másik egyetemmel állt hallgatói viszonyban, és azt sem fejezte be. Kérdezgette is később a klubban a Sturmovikot, hogy akkor most mi van, de az csak legyintett:

– Jó arc, néha beszik, összevissza beszél, de ne parázz, másnapra elfelejti.

Azután egy még korábbi, „a” szerelem, aki bokáig erő libanoni köntösben és saruban járt, mint valami esszéneus, akivel gyalog indultak el Indiába, de őt visszaküldte Anatóliából, és egyedül ment tovább, mert olyan erős volt abban is a vágy a túlvilágra, hogy egyedül akart halálmeditációt tartani a Nanga Parbat tövében. Össze is jött neki, meghalt hülyén és értelmetlenül, a hátizsákjáért és a bakancsáért verték agyon a pakisztáni határnál. Csak egy hét után akadtak rá véletlenül, addigra keményre fagyott, az arcát dér borította, mint egy sarkvidéki kutatónak. A lelke vagy egy évig kísértette, ott érezte maga mellett és a háta mögött, de ő nem ijedt meg, beszélt hozzá, énekelt neki, és nem törődött azzal, mit szólnak a többiek.

Úgy szerette volna a szexet, mint az áramütést. Fel is tett egyszer a fészukra egy képet, egy pár ölelte egymást, a húsuk kékesen izzott és világított a kéjtől, és azt a kommentet írta hozzá: FÉRFIAK! TUDJÁTOK, MI EZ?! Számos pasival megjárta, mert a szépségét és hűvös törekenységét agresszióval torolták meg, próbálták alázni, lenyomni, ugyanakkor persze cibálták is magukkal, mutogatták, mint egy dekoratív babát. A legrosszabbul azzal járt, akivel a tanyára mentek. Nem egyszerűen figyelmetlen volt az ágyban, hanem szó szerint durva és kegyetlen. Csoda, hogy nem csinált frigidet belőle. A mostani fiúja másmilyen. Halk szavú, szőke, félnk és engedelmes. Hagyja magát terelgetni és alakítani. Talán túl kevés benne a tesztoszteron. Egyszer elromlott a zár. Éjszaka volt már, nem lehetett lakatost hívni, úgyhogy majdnem egy órán át beszélgettek a zárt

ajtón át, ő kintről tanácsokat adott, hogy mit csináljon, az pedig odabent próbálgatta engedelmesen, ahelyett, hogy berúgta volna azt a kurva ajtót. Viszont jólelkű, kedves srác, tibeti gongokat kongat, hangterápiával próbálja gyógyítani a depressziót és a leukémiát. Pénzt se kér érte.

A klubon két kaszt osztozott, az anarchisták és a dopposok. Ő mind a kettőbe beletartozott egy kicsit, általában nem vonult hátra a térelválasztó függöny mögé, a kényelmes fotelokhoz, utazni egy filmben vagy egy csak általuk értett beszélgetésben, hanem kinn maradt az asztalverőknél, akik mindig más és más utcai demonstrációt tervezgettek, hogy kirázzák végre a köznyomor iránti közönyből a járókelőket, és ahogy beszívtak, egyre hangosabb lett az asztalverés és a fogadkozás:

– Ugye, Sturmovik! Ugye, hogy ezt most kurvára meg fogjuk csinálni!

Nem nagyon szólt közbe. Figyelte, vizsgálgatta őket, megpróbált rájönni bennük a titkos szántsándékra, megfejtteni őket, mint valami ismeretlen társasjáték szabályait. Közben az járt az eszébe, hogy úgy robognak el egymás mellett a sorsok, előre kiszabott vágányokon, mint a precíz gyorsvonatok. Nem érinthetik egymást, legfeljebb olyan röpke párbeszédekben, mint hogy szerbusz, hogy vagy, mi történt veled, én azt szeretném, az jut eszembe erről, és hasonlók. Olyan gyenge ragasztóanyag a nyelv, mint a halenyv a betontömbök között. Néha csak az egyik sors semmilyenége és a másik túlságosan is valamilyenége tartja össze az embereket, és tők fölösleges a szóbeszéd. Na, mindegy, ezt úgysem értik meg.

A Sturmovikot nagyon szerette. Sokan cikizték a gagyi blogbejegyzéseiért, a kocsmafilozofálásért, amivel mindenkit leugatott, no meg a hajléktalanújságba írt verseiért:

*„mondják a szív hűl ki végül verdes még
ha nincs már az ember egy ezrest adott
egy szép nő egy szőke gyerekekkel
vágym a lábam közt semmi sem
dicsértem elfordult nem mondott jó napot”*

Neki tetszett. A vers is, a Sturmovik dilettantizmusa is, hogy dafke nem használ mondatközi jeleket, összefolytat mindent, mint az akvarellfestéket a vizes papírlapon, sokszor összevissza keveri az olvasmányokat, és rá se szarik az úri modorra, amiben ő is nevelkedett. A Sturmovikkal bármiről lehetett filózni, mindig tudott valami meglepőt mondani. Egyszer Skaffal a halálra való felkészülésről agyaltak, a Sturmovik pedig belehallgatott a beszélgetésbe, odaült hozzájuk, és közbevágott:

– Ti most nagyon el vagytok tévedve, érted. Mert ti most nem a halálról beszéltek, érted. Ti most az életről beszéltek, meg arról, hogy mennyire félték a haláltól, és nem is a haláltól félték, hanem az élettől. Mert most hiába gondoltok ki a faszom se tudja, milyen halálmeditációt, az mindig csak az élet lesz. Mert amikor már meghaltunk, akkor már nem vagyunk, és ezt tudni a bátorság, faszikáim. Csak olvassátok el a *Zorbász és a görög* című könyvet. Az éppen arról szól, hogy az elején a Zorbász, aki valójában maga az író, buddhista könyveket olvas, mert fél a haláltól, de a görögtől, akinek a neve most nem jut eszembe, megtanulja, hogy bátornak kell lenni, és szeretni kell az életet.

Várta a nővért és a leletet. A betegek fogyadoztak. A legtöbben csak receptért ugrottak be, őket előreengedték, mint máshol is, hiszen csak egy perc az egész. Az elmúlt harminchét évre gondolt, és újra a vonatkép ugrott be, mert a múlt olyan volt, mint egy háta mögött közeledő szerelvény. Szemből jön a másik, a jövő, talán még ugyanennyi

év. Ő pedig ott áll a két sín között, középen. Becsukott szemmel várja, hogy mi lesz. Összeütköznek-e rajta, vagy elrobognak kétfelé, és ő kiléphet egy másik világba. Kevesen voltak az onkológián. Egy középkorú asszony keresztretjvényt fejtett, látszott, hogy rutinos bejáró, nem jön készületlenül. Egy anyuka a fiával játszott, az elbújt egy kiszögellés mögött, és amikor elődugta a fejét, az anyja rákiáltott, hogy „Huh!”, a gyerek kacarászott, megint elbújt, kezdődhetett előlről az ijesztgetés. Ettől eltekintve csend volt, csak a neon zümmögött, és egy távolabbi rendelőből hallatszott valami halk sírdogálás.

A klubban ők voltak a vegán csapat. Ez nem volt teljesen igaz, mert a legtöbben ettek néha húst is, csak tudatosan, energetikai szempontból megvizsgálva válogatták meg a táplálékot. Az ételben igazából nem az a lényeg, hogy hús vagy nem hús, hanem hogy milyen a kisugárzása. Rendszeresen olvasta a www.gyongyharmatoscsudafa.infot. Egyszer talált egy cikket, amelynek az volt a címe, hogy „A halál a belekben lakozik”. Ez kicsit horrorisztikusan hangzott, de valójában arról volt benne szó, hogy azért is egészségkárosító a globalizmus, mert a máshonnan importált élelmiszereknek káros a hatásuk, nagyon megterhelik az itt született emberek emésztőrendszerét. Gondosan válogassák meg, hogy mit vásárolnak, mert hiába van ráírva, hogy magyar termék, az sokszor átverés. Főként, ha a származási hely Bulgária, és annyi benne a Magyarország, hogy Karcagon csomagolta valami cég. Egy másik pedig egy régi hindu tanításról szólt, és az volt benne, hogy bizonyos lelkek úgy reinkarnálódnak, hogy eső formájában visszahullanak a földre, és felszívják őket a növények. Ezért kell odafigyelni, hogy hol vásárol az ember, mert az étellel a halott lelkeket is megeszi, és nagyon nem mindegy, hogy magyar halott lélek van-e a zöldségben, gyümölcsben vagy egy nem tudni, kié valami távoli országból.

Egyszer Skaff, aki nagyon bukott a durva dolgokra, előhozta a békás ötletet. Baziliszkusz békának nevezték el Nyugaton, de volt valami kecsua neve is. Az egyik aluljárózenész indián haverjától szerezte, aki évente többször is ingázik Dél-Amerikába, és át tudja csempészni a határon, mert nem szűrják ki a drogkereső kutyák. Azért kapta ezt a nevet, mert hasonlított a mitológiai baziliszkuszra, a sárkányfejű madárra, aki korona alakú diadémot visel a fején. Már a lehelete is mérgező, a tekintete pedig azonnal megöl. A baziliszkusz békának szintén van a fején egy jópofa sárga folt. A hatóanyag a nyálában van, fakéregre kell kenni, hagyni, hogy fehér porrá száradjon, majd ezt összeörölni a kéreg humuszával. Lenyelni, beszívni vagy más közvetlen úton bevinni a testbe, biztos halál. Az őserdei indiánok fejlesztették ki azt a módszert, hogy hólyagot égettek valamelyik meridián központjában, és halszálkával szúrtak bele a víz hólyagba, így oldottak fel benne egy tűhegynyi port. Az csak lassan, órák alatt szívódik fel a folyadékkal, és ezalatt a beavatott minden pillanatban azt éli meg, hogy azonnal vége, újra meg újra ott áll a halál kapujában.

Skaffnak ezen a téren mindig nagy volt a meggyőző ereje, rá is mozdult a társaság. Igazából mind túl voltak már a szintetikus cuccokon is, de beunták, mert a tripen kívül nem lett tőle más, nem jutott át senki sem, és utána mindig visszajött a mostvalóság. Egyedül a Szulamit problémázott, hogy nem eszik békát, egyrészt mert undorodik tőle, másrészt meg nem ezért lett vegetáriánus. Végül a Skaff újra elmagyarázta neki, hogy nem a békát kell megenni, csak a nyálát. Kopaszodó, szemüveges, nagydarab mackós ember volt, a melle és a háta csupa bozontos szőr. Évekig gondozóként dolgozott az állatkertben, nagyon szerette az állatokat, „kisfickónak” becézte őket, még a bölényeket is, akik után gajajozott.

– Szeresd a kisfickót, Szula! A béka szimbiózisban van veled. Mindig olyan anyagot termel a nyála, amire szüksége van a testednek. Ha halálra vágysz, akkor közel hozza a halált. Ha kijöttél már belőle, villámgyorsan elkezd gyógyulni az, ami benned beteg. A béka a szeretet manifesztációja, szeretned kell, együtt kell létezned vele.

– És ha felynomnak? Nem akarok megint egy fél év rehabilitációt.

– Figyelj, azt hiszem, mi nem értjük egymást. Ezt itt nem ismerik. Ezért nem illegális. Különbösen sem drog, hanem peptid. És ne fossál, hogy agyzombit csinál belőled. Én láttam a videón azoknak a szemét, akik már kipróbálták. Nem elszállt és ködös volt a tekintetük, hanem tágra nyílt és sugárzó, mint akik már látták, hogy mi van odaát.

Erre aztán mind megcsinálták a halálbeavatást. Skaff egy kávéskanalat tüzesített meg a gáztűzhelyen, és odanyomta a vállukhoz, ahol kevés az érzőideg. Tisztára olyan volt, mint egy himlőoltás. Azután steril gombostűvel szúrta bele a békaport, ők pedig várták, hogy mi lesz. A béka nem hatott. Utánaolvastak az interneten, és kiderült, hogy a mesterséges körülmények között tenyésztettek nem mérgezőek, mert a peptid csak a természetes élőhelyen képződik, az ottani rovarokból. A lisztkekaccal etetett békák csak díszek. Ártalmatlanok. Az indián, akármekkora nagy spanja is a Skaffnak, átverte őket, ezt a békát valószínűleg egy német állatkereskedésben vette, mert hogy nem a dzsungelből hozta, az tuti. Nem szontyolodtak el a kudarc miatt, kicsit talán örültek is, hogy elmaradt a meghalás. Meg aztán akkor most ki lehet menni Peruba, Paraguayba friss és ütős békát szerezni. Az sem árt, ha van egy ottani sámán, aki ért is hozzá. A Skaff nagyon nyomta a dél-amerikás dolgot. Talált egy weblapot, amin keresztül fillérekért lehetett dzsungelt venni, magyar pénzre átszámítva hektárját úgy hatvanezer forintért. Csak az a kikötés, hogy vigyázni kell rá, és nem lehet továbbadni. Egy amerikai alapítvány szervezi, így próbálják az erdőket az irtástól megmenteni. Nem kamu, benne van a Sting is, meg mások is.

Sokfelé bandáztak a mostani pesti társasággal. Túráztak rendszeresen, ritka helyeket kerestek meg, például a Hévízi-tó túlfolyó csatornáját, amelynek termálvizébe trópusi halakat telepítettek az akvaristák. Olyan volt, mint egy darabka Amazonas, valahol a francban, Felsőmádpusztá alatt. Alakítottak egy lelkitárs-csapatot. Őt utánozva mindenki felvette a „psy” nevet, ez persze néha elég röhejes volt, amikor például Téglás „Psy” Józsefnek hívtak valakit. Azt is ő találta ki, hogy pszichedelikusan utazzanak az operában. Ez nagyon bejött, mert egészen más az, amikor élőben vagy ott, és nem monitoron nézed betépre a darabot. Régen könnyebb drogokat szívtott az opera előtt, amelyek leoldották róla a kérget, mint az ecet a vízkövet, tisztára mosták az emlékhártyát, mint a Cif az ablakot. Most már elég volt néha egy pohár vörösbor is. Ezzel hozta elő magából a kiválasztott szellemi utazók vagy „jőtevők”, a nagual sámánok tiszta tudatát, a mágikus szántsándékot, ahogy Carlos Castaneda nevezi. Arra is jó volt, hogy ne zavarja az előadásban kötelezően ott lévő manír, a grimaszok, gesztusok, amikkel az énekesek túrázzák rá magukat az áriára. Kinyitott szívcsakrával lélegezte be az éneket, érezte, ahogy a tenor tüdejéből kiáradó levegőatomok elkeverednek a benne lévő levegőatomokkal. Az egyiket annak idején talán beszívta Donizetti is. Egyszer elhívta a Sturmovikot is. Kicsit aggódott, hogy nem fog bejönni, de a Sturmovik végig nagyon figyelt, és nem unatkozott.

Végül sorra került. Mondták, hogy nincs különösebb baj, de bizonyos tekintetben, főleg az ő korában, érdemes erre és arra figyelni. És hogy egy fél éven belül mindenképp jöjjön vissza kontrollvizsgálatra. Megígérte, elköszönt, vette a kabátját, és kisetett az utcára. Közben jött néhány sms-e, az egyik a klubból, azt üzenték neki közösen, hogy

hagyja abba az orvoshoz járkálást, mert addig parázza magának a betegség tudatát, hogy a végén még találnak is valamit. A kerékpárja ott volt, ahol hagyta, nem piszkálta senki. Lefelé már csak suhant, nem kellett tekerni. Kicsit még bosszankodott, hogy miért nem tüntetik el a kátyúkat, miért nem seprik az utcát, és miért állítanak akadályokat a villamosátjárónál a kerékpárútra, de ez már nem igazi rendetlenség volt, csak tényleg egy kicsi bosszúság. Az a fontos, hogy nem lesz betegség, és nem lesz öregség. Csak halál. Az jöhet ezerrel. Ebből a bérleményből két héten belül ki kell költözniük. Nem is baj, mert amúgy sem jó a földkisugárzása. Lesz majd egy újabb és megint újabb lakás, az egyikkel valószínűleg új pasi is, mert így szokott lenni. Tavasszal biokémiai szempontból is rendbe jön majd a teste. Végre nem káros exportokat, hanem a Kárpát-medencében termett gyümölcsöt ehet. Háznál veszi majd a csirkét, a tojást. Semmi tápszer és tartósítósó anyag. Össze fog jönni a repülőjegyre a pénz. Persze lehet, hogy átverés az a dél-amerikai telekvásárlás, amiről a Skaff mesélt. De végül is mit bukhat rajta? És ha tényleg csak hatvanezerbe kerül, megveszi azt az egy hektár esőerdőt magának.

Tatár Sándor

HÁROM DIMENZIÓNKRA

σώμα, σώμα, σώμα

Térbeli lény az ember, nem vitás –
kell, hogy teret töltsön be, mert hát
mi jobban betölti, mint bármi más,
az – lássuk be – a testvágy.

Nincs oltár, melyen többet áldozik
olajat, tömjént, mirhát;
hogy csak ettől elkárhozik,
nem hiszik el, csak birkák.

Mit is kezdene estelen-
te (Bírod képzelni, elme?!),
ha lélek volna, testtelen,
vizek felett lebegve?

Az emberszellem ormai?
Vágy torlasztotta őket!
– Istenektől elorzani
halálát az időnek!

Az ösztön kártyáz: testre test –
 fölfüggeszhet'len játszma:
 így foly a fajok (lásd meg ezt)
 küzdelme és románca.

Páráz tart fönn, az incseleg
 velünk, te(s/t)ekre sarkall:
 az asszonyhó, a hím-meleg...
 be nem telünk a harccal.

Szorgos sejtek, egész szakasz,
 hormont juttat a vérbe,
 ezért, alighogy jó tavasz,
 kirajzunk mind a térre!

ITT, ÉLETEM SZÉLÉN

Meglehet, glóriám halvány,
 S nem ékít(?) egy rakat jelvény,
 Múltamban nincs sötét foszlány:
 Meg nem kapott engem rosszlány
 (nem is vonzott épp delejként).
 – Eltévedhettem a portyán,
 S bolygok itt, életem szélén;
 Juthatott volna hús korty tán –
 Nem tikkadt-szomjúan élném.
 Társaslény valék, de aztán
 Kivetett majd' minden kaszt mán –
 Maradtam erényes észlény,
 Rímeik foglya – ez már kész tény.

.....

Órzi majd emlékem márvány?
 Szétfoszlok, mint holmi gyékény-
 lábtörlő (nem is kell járvány –
 Csontarcom vihog a végén...)?
 „Miért nem tartott ki posztján!?”
*Tartottam, míg tudtam, kérném,
 Ám erőm- s hitemtől 'fosztván
 Mire még csalfa ígérvény?!*

*Dúskáltam – több-ben a pénznél,
Majd éltem árvaáknak kosztján,
Nem kell, hogy kioltson, orkán;
Nemigen érthet, ki még fél.
Mért nőne tovább borostám?
Elmúlni – csúcs ez az élmény!
Terhelni másokat locskán?
Eh! nincs már szavamban érvény.
Bár győzött volna le sárkány!
(apró- s jámborral beérném)
– Ám ahogy nincsen fehér szén,
Jövöm sem époszi gyártmány:
Ha elzuhantam a járdán,
Leszek (megint) kósza lidércfény.*

Bertók László

FIRKÁK A SZALMASZÁLLRA 20

(Míntha álmodnál)

Születésnap

Hiába esküdsz meg hetvennyolcszor,
ma megint engedsz a negyvennyolcból.

Dolgaidat,

mintha álmodnál, úgy teszed-veszed,
s ez ébren napról napra nehezebb.

A másik vége

A szem, a fül, a nyelv még majdnem ugyanúgy,
de a másik vége, az elme csupa lyuk.

Között

Mi darabol, milyen kések között,
hogy akkor is lükteted, tükrözöd?

Ától zéig

Ha a teret s időt mind magukhoz mérik,
csak a magad útján jutsz el ától zéig.

Ó, édenkert

Ó, édenkert, hiszékeny ifjúság,
Évák, kígyók, Úristen, almafák...

Most hol vagy?

Tehát az árnyékodat is átugrottad...
De meg tudod-e mondani, hogy most hol vagy?

Boldog vagy?

Mint aki az akasztófa alatt
megfogott egy csicsergő madarat.

Egyenleg

Míg nem hagy cserben emlékezeted,
mindig tartozni fogsz valakinek.

Podmaniczky Szilárd

MI VAN A PALACSINTÁBAN?

Bob aznap reggel negyedórával később indult munkába, mint a felesége. Pontosabban Fancynek kellett negyedórával hamarabb bemenni a munkahelyére, mert szakemberek érkeztek a központból, felmérést végeztek a gyerekeken. Mindenáron be akarták bizonyítani, hogy a mai gyerekek semmivel sem okosabbak, mint a régi gyerekek. Nem tudni, miért akarták bizonyítani, de erről szólt a tanulmányuk, amihez épp Fancycék óvodáját nézték ki.

Bob könyvelőként dolgozott egy irodában, viszonylag jó fizetést kapott, de az a fajta fickó volt, akinek mindegy, mennyit keres, a lényeg, hogy rengeteg papír között legyen.

Ahogy Fancy becsukta maga mögött az ajtót, furcsa érzés kerítette hatalmába Bobot. Csend lett. Nem szólt a rádió, és ha nem mozdult, egyetlen neszt sem hallott maga körül. Bár a cipőjét már fölhúzta, kedve támadt körüljárni a lakást, mintha Fancy nélkül más lenne itt minden. A szekrény Fancy nélkül. Az ágy Fancy nélkül. A poharak a konyhában Fancy nélkül. Minden olyan izgalmas lett Bob számára, mintha új élet költözött volna a tárgyakra, amit idáig nem láthatott, mert Fancy jelenléte eltakarta előle.

Az órájára pillantott, indulnia kellett. Megmarkolta a kilincset, de nem nyitotta ki az ajtót. Visszafordult az előszobába, és megállt a fogas alatt álló tükör előtt, amit idáig eltakart előle Fancy kabátja és táskája. A világítóablakon kevés fény szűrődött be az október végi ködös időben, közelebb hajolt a tükörhöz. Előrebígyesztette alsó ajkát, és biccentett a szemöldökével. Helló, Bob, hogy s mint? Valami ilyesmit mondhatott.

Szarul nézel ki, öregem, folytatta magában. Őszülsz, látod, a halántékod fölött elvesztette a hajad a színét. Csillognak a hajszálaid, barátom! És nézd meg a kabátod! Hét éve ebben a kabátban jársz. A sálad vége kirojtolódott. Na, a nadrágod se mai csirke! Emlékezz vissza, régen évente szakadt szét a farmer a lábad között, és az idejét sem tudod, mikor vettél utoljára nadrágot. Miért nem veszel nadrágot, Bob? Van rá pénzed. Mindenre van pénzed, de semmire nem költesz. Hát persze, unod már a ruhák között való válogatást. És a ruhák is unnak téged. És Fancy? Fancy is un? Fogalmad sincs. Lehet, hogy ő is un. Ő mikor vett magának új ruhát? Nem emlékszel. Mert nem figyelsz rá, vagy tényleg nagyon régen vett magának valamit. Azt a kis kendőt, azt nemrég vette. Az tetszett, jól állt neki. Mindjárt hogy földobta. Olyan fiatalos lett. Meg is kívántad az új sálban, emlékezz csak vissza! Érezted, ahogy dagad a combod tövén a farkincád. Bizony, farkincád. Mióta vérnyomáscsökkentőt szedsz, azóta nem nagyon ágaskodik a kicsike. Éppen csak fölemeli a fejét, mindjárt hanyatt is vágódik. Vén trottyi! Ezt bizony jó okkal unhatja Fancy. És te sem akarhatsz ilyen fickó lenni, Bob. Soha nem akartál ilyen vén fasz lenni.

Bob maga elé nézett a cipőjére. Mikor is vette? Nem emlékezett rá, csak az eladóra, ahogy előtte térdelt a földön, és belesimította Bob lábát a cipőbe. Meleg volt a keze, érezte a zoknin keresztül. Mély dekoltázsa volt, de a melle nem látszott. Hát ez meg hogy a fenébe lehet? Ott ült a szőnyegen, és egész lényével Bob szolgálatára állt.

Bob gondolatai egész nap a titokzatos reggeli negyedóra körül keringtek. A félig kitöltött adóbevallás fölé könyökölt, a roletták között beszűrődő szürke fénybe bámult, és a szájába dugta a tollat. Azon törte a fejét, vajon Fancy tud-e ezekről a dolgokról.

Amikor este hazaért, megcsókolta az asszony nyakát. Érezte az édeskés parfüm illatát és Fancy bőrének sós ízét. Aztán beszélgettek.

Mi volt odabent, kérdezte Fancy.

Semmi, csak a szokásos.

Mit kérsz vacsorára? Jó lesz szalámis szendvics, vagy valami meleget kívánsz?

Bob fejében egészen más helyen landolt a két különböző vacsorafofás. Imádta a szendvicset, úgyhogy szívesen evett volna egy sajtos szalámisat, de ahogy Fancy kérdezte, igen, megkívánta a meleget. Mindent kívánt, ami közelségével meleget pumpált az érzékeibe. Bob figyelte magát, gerjed-e az új élményre. Nem gerjedt, vagyis nem nagyon. Azt gondolta, egészen másról lehet itt szó, mint szexről.

Figyelj, Fancy, mondta Bob, holnap szombat, nem kell munkába menni.

Mit akarsz ezzel, Bob?

Tudom, hogy megvettük a bárányhúst ebédre, és imádom, ahogy a bárányt csinálod, a sört rajta, meg hogy olyan ropogós, de mit szólnál hozzá, ha holnap délelőtt bemenénk inkább a városba?

A városba?

Szétnézhetnénk.

Mit akarsz látni, Bob? Min töröd a fejed?

Semmi különös, csak, gondoltam, vehetnénk egypár új ruhát, neked és nekem is. Vagy például cipőt. Tudod, milyen régi a cipőm?

Fogalmam sincs, mondta Fancy, csipőre tette a kezét, és nekidőlt a konyhapultnak, a fenekébe belevágott a pult pereme.

És aztán ebédelnénk valahol. Hm? Mit szólsz hozzá?

Nem is tudom. Miért találtad ezt ki, Bob?

Csak úgy, kitaláltam. Aztán ebéd után elmehetnénk moziba.

Te moziba, Bob?

De nem muszáj. Csak mozduljunk ki, Fancy.

Jól van, Bob. Akkor mit kívánsz, meleget vagy szendvicset?

Másnap nem keltek korán, és a kávé után elmaszatoltak egymáson egy kis lustálkodós orgazmust. Bob szokás szerint megkérdezte, hogy jó volt-e, mire Fancy azt válaszolta, hogy jó. És neked? Nekem is. Akkor jó. Bár Bob biztos volt benne, hogy már a g pontig sem ér el a farka. Mert valahogy úgy képzelte, hogy az valahol mélyen legbelül lehet, ahová csak a nagy szerszámok tudnak behatolni.

A városban hétfégi forgalom volt, mindenki ilyenkor vásárolt, ha péntek délután nem tette meg. Bob megtelt étellel, és mikor a mélygarázsban leparkoltak, és a lift felé vették az irányt, olyan izgatott lett, mint az utóbbi időben soha.

Igen, gondolta Bob, akkor reggel rá kellett jönnöm, hogy már nem vagyok a régi. Újítanom kell, mert unom a szürke Bobot, és Fancy is unja, csak olyan kis tapintatos, hogy a világerő sem bántana meg. Inkább megöregszik, mint hogy megbántana.

Az emeleten üzletek csillogó sokasága várta őket, és ezúttal Bob élvezte a nyüzsgést. Fancy is azonnal leragadt az első ruhácskánál. Olyanok voltak, mint akik új életért jöttek a boltba, és előttük, íme, számos kedvező árfekvésű új élet, amelyek mind méretben, mind színben megfelelőek, sőt káprázatosak.

Délig Fancy egy halom ruhát összevásárolt magának, Bob viszont egyre elkeseredettebb harcot folytatott a méretekkel.

Kire szabják ezeket, kérdezte Bob.

Rám jók, mondta Fancy.

Ez nem igazság. Őszintén szólva nekem mindig is jobban tetszettek a női ruhák.

Ugyan, Bob, mit nem mondasz!

A férfiruhákban semmi fantázia nincs, nadrág, ing, zakó.

Ne dühöngj, kérlek!

Hát ezért nem veszek én soha semmit, most már emlékszem. A fenébe is!

Pedig jól állt rajtad az a kardigán.

Túl színes volt. Hogy néznék ki ilyen színesen?

Jól, Bob.

Tényleg?

Tényleg.

Akkor vegyem meg?

Aha!

Gondolkodom még rajta egy kicsit.

Bob állt a folyosón, és gondolkodott, és egyszer csak elindult egy cipőbolt felé. Ahogy belépett az elektromos kapun, kellemes illat lengte körül. Az eladó kis duci csaj volt, félig kilógott a nadrágból a fenéke, de nem zavarta Bobot. Csak annyit jegyzett meg, ha nő léteire ilyen segge lenne, nem nagyon mutogatná.

Levette a polcról az első cipőt, és megszagolta. Jó illata volt. Benyúlt a belésébe, mintha valami puhára vackolt üregben járna. Simogatta a szőrmét a körmével, ráillesztette a talpbélésre a tenyerét. Itthon vagyok, gondolta Bob.

Fancy öt szatyor alatt roskadozva ült a széken, de fel kellett állnia, hogy Bob fölpróbálja a cipőt.

Az eladó a pénztárgép mögött lapult a pulton, ringatta azt az egybeszabott fenekét, és bal kézzel valami tesztet tölthetett, mert folyton ikszelt.

Bob cipőkanalat kért, de nem kapott.

Mindennap elviszik, mondta a nő, a mait már korán reggel megfűjták. De hogy mire kell nekik, nem is értem.

Bobnak megfordult a fejében, hogy azért, hogy következő nap újra eladják, de nem osztotta meg senkivel ezt a fontos információt.

Bob fölállt, föl-alá sétált a boltban. Olyan volt, mint aki aranyat keres a kőburkolat alatt. Fancy visszaült a székre, de hamarosan föl kellett állnia, mert Bob rájött, hogy egyszerre mindkét cipőre szüksége van ahhoz, hogy megállapítsa, kielégítő-e a járás az új lábbeliben.

Jól néz ki, mondta Fancy.

Csoda, hogy följött. Átkozottul magas a lábfejem.

A pultos fölkapta a fejét, mint aki lemaradt valamiről. Ki és mi van elátkozva?

Na, kényelmes, kérdezte Fancy.

Nem tudom. Még nem tudom.

Pedig Bob már közel tíz perce sétálgatott a boltban, ugyanazon az útvonalon, majd megkérte az eladót, hogy kimehetne-e a boltból. Az eladó gondolkodott, végül beleegyezett.

Bob elment a kijáratig és vissza, de még mindig nem tudott dönteni.

Jó és meleg és minden, mondta Bob, valami mégis olyan furcsa.

Fél egy lesz, Bob, mondta Fancy, de nem volt türelmetlen, csak betöltötte a beszélő óra szerepét.

Megveszem, csapott a térdére Bob a széken. Nagyon tetszik ez a cipő.

Amerikai gyártmány, mondta az eladó.

Igazán, csodálkozott Fancy, vagyis csöppet sem csodálkozott.

A kamionosoknak gyártották régen, folytatta az eladó, mert azoknak borzasztóan kényelmes cipő kell. Nyomni azt a rohadt gázpedált egész nap, csak kényelmes cipőben lehet.

Meg kurvázni, tette hozzá Bob, remélve, nem hagyta el a száját a mondat.

Meg kurvázni, ismételte meg az eladó. Fancy értelmét vesztett viaszbabuként meredt maga elé a párbeszéd hallatán, aztán megkérdezte:

Nem veszik le kettýintés közben a cipőjüket?

Az eladó Bobra nézett, hogy ennyire tökkelütött lenne a felesége?

Bob a pénztárhoz lépett, és fizetett.

Aztán beültek egy étkezdébe, mindketten Fish and chipset ettek. Bob extra adagot.

Hétfőn együtt indultak munkába, Bob mégis képes volt úgy körülnézni a lakásban, mint tette azt egyedül. Az új cipő volt rajta, és ez a cipő mindennél bizonyosabban tartotta Bobban azt a különös érzést. Sőt, maga a cipő hordozta.

Megújult az életük, de erről egyelőre Bob nem kívánt beszélni Fancyvel, hisz nem sokat mondhatott volna. Fancy is az új ruhákat viselte, és fodrásznál is járt. Tíz évet letagadhatott volna a korából. Így lett volna negyvenkettő.

Egy nap, ahogy Fancy hazaért este, a konyhában ülve találta Bobot, a lábfejét masszírozta, de olyan alapossággal, mint aki egy eddig ismeretlen testrészt keres magán.

Mi van, Bob, kérdezte Fancy, mi újság?

Szar van a palacsintában.

Mi? Mi van a palacsintában?

Föltörte a lábamat a cipő.

De már két hete hordod.

Két hete, rohadt cipő, mégis csak most törte föl. Az a rohadt magas lábfejem. Tudtam, hogy nem szabad nekem ilyen cipőt venni. Mindig tudtam.

Jaj, Bob, ne vádaskodj már!

Nem vádaskodom, de utálok az ilyet. Nem lehet egy normális cipőt kapni. Pedig pénzt adtam érte.

Hiába, Bob, a pénz nem minden.

Főleg, ha magas a lábfejed.

Majd szépen megpuhul. Még pár nap, aztán lubickolni fog benne a lábad.

És addig, szívem, addig meg rókacsapdában járjak?

Jaj, ne túlozz, Bob! Csak pár napról van szó. Aztán megadja magát.

Én nem vagyok abban olyan biztos. He! Pedig hogy megszerettem. Az a kis új cipőm. És tessék. Eljátszotta a bizalmamat.

Ez egy cipő, Bob.

Tudom, Fancy, és ez a legborzasztóbb.

Lefekvés előtt Bob kihúzta a cipős fiókot, elővette a régi cipőjét, és eltette az újat. Rátolta a fiókot, és mormogott magában. Tessék, ott fogsz állni a sötétben. Ezt akartad?

Bob megbüntette a cipőjét, és aznap éjjel nagyon jól aludt.

Reggel a régi cipője várta a fogas alatt, kicsit csalódott volt, de arra gondolt, másra nem is kellett az az új cipő, mint hogy megmutassa, lehet új életet kezdeni. És ezért igazán hálás lehet. Mire beért a munkahelyre, megbocsátott neki.

Már november vége volt, pocsék, nyálkás, ködös idő. Az ilyen másra nem is jó, mint aktatologatásra, gondolta Bob. Mikor dolgozzon az ember, ha nem télen, ebben a ramaty időben.

Soha nem csinált még ilyet, valószínűleg megváltozott a munkatempója, de kénytelen volt hazavinni a papírokat, és vacsoráig még két órát dolgozott. Fancynek nem tetszett, azt mondta, csak azért csinálja, hogy ne kelljen vele szóba állnia. Bob hiába magyarázta, hogy nem így van, Fancy nem hitt neki.

De hát szeretlek, Fancy, mondta Bob.

Úristen, válaszolt Fancy, miket nem mondasz? Jól van, akkor inkább magadra hagylak, és kivonult a nappaliból.

És ez így ment heteken át, mikor egyszer Bob kiment a konyhába egy pohár szódáért, és sehol nem találta Fancyt.

Hol vagy, kiabálta, de nem jött válasz. Bob egyedül volt a házban.

Fancy egy óra múlva tért haza, azt mondta, járt egyet.

Jól van, válaszolt Bob, de most már jöhet a vacsora. Megvacsoráztak.

Másnap Bob megint otthon dolgozott, és eszébe jutott az előző nap, kiment a konyhába. Fancy sehol nem volt. És ez így ment napokon át.

Hol járkálsz, faggatta Bob.

Sehol, csak sétálok.

Eddig nem sétáltál.

Most sétálok. Jólesik.

Ha jólesik, akkor sétálj, mondta Bob, és megvacsoráztak.

Bob aztán már hallgatózott munka közben, de nem hallotta, mikor megy el Fancy. Egyszer csak nem volt otthon. Bob elgondolkodott. Ez így nincs rendjén. Mi történik Fancyvel?

Másnap, ahogy észrevette, hogy nincs otthon, kabátot húzott, és elindult utána. Vagyis csak elindult, mert nem tudta, merre keresse. Vacsorára aztán hazaért. Fancy már otthon volt.

Merre jártál, kérdezte Fancy.

Csak sétáltam egyet. Ezek a rohadt papírok.

Azt hittem, szereted őket.

Nem utálhatja az ember a munkáját, Fancy.

Azzal megvacsoráztak.

Másnap újra Fancy után indult Bob, de ezúttal sem bukkant a nyomára. Az apja jutott eszébe, akivel egyszer bújócskát játszottak, és egész délután nem talált rá, mert a háta mögött követte.

Bob egyre furcsábban sétálgatott az utcán, sőt lopakodott, benézett minden kis zugba, és olykor magát is meglepve megfordult. A mögötte lévők nagy meglepetésére.

Már vacsora közben sem beszélgettek, Bob nem bírta tovább.

Szeretőd van, kérdezte Bob a fogai közt sziszegve, és a pokolba kívánta a következő pillanatok. Sőt, már azt is, hogy megkérdezte. Fancy el fogja hagyni. Hát, így változik meg az élete.

Elment az eszed, kérdezte Fancy.

El, válaszolt Bob. Hova járkálsz esténként?

Nem mondhatom meg, felelte Fancy, a szeme csillogott.

Hazudsz!

Mit? Hogy nem mondhatom el? Az nem hazugság, Bob.

A feleségem vagy, Fancy, látod, hogy kínoz az esti sétád, és nem vagy hajlandó segíteni rajtam. Milyen ember vagy te?

Türelem, Bob, türelem. Te is sétálsz mostanában. Mindketten sétálgatunk.

Bob fölállt az asztaltól, elővett egy üveg gint, és bevonult a nappaliba. Fancy utána, de nem tudta megvigasztalni, Bob másfél órán belül padlóra itta magát.

Közelgett a karácsony. A lehető legkínosabb karácsony. Bob nem vett semmit Fancynek, és fát sem állított a nappaliban. Ez nem angyalnak való vidék, morogta.

Karácsonyeste Fancy belépett a nappaliba, egy csomag volt a kezében, színes szalaggal átkötve. Letette Bob elé az asztra.

Mi ez, kérdezte Bob.

Meglepetés, mondta Fancy.

Nem kell.

Pedig a tiéd. Erről álmodtál. Láttam rajtad. És ne haragudj rám.

Bob nem tudta, mitévő legyen.

Ismerem, kérdezte Bob.

Mit?

A pasidat.

Nincs pasim.

Nincs, oké, de akkor hova járkálsz esténként?

Nyisd ki a dobozt!

Nem nyitom. Nekem nem kell tőled ajándék, nekem te kellesz, Fancy, az isten áldjon már meg, mondta Bob, és elbőgte magát. Szípigott. Fancy magához húzta.

Lehet, hogy túllőttem a célon, mondta Fancy.

Nem lehet, hanem biztos.

Nyisd ki a dobozt!

Nem nyitom. Vagyis: csak akkor, ha nem mégy többet el.

Fancy nem válaszolt.

Bob fölemelte a fejét, a szeme piros volt. Fancy pici mellére ráfolyt Bob könnye. Csiklandozta.

Akkor fölnyitom, mondta Bob. Kezébe vette a dobozt, leoldotta a masnit, és fölnyitotta.

Hát ez meg?

A rejtély kulcsa.

De hát!

Kinyújtottam. Négy zoknit húztam, és eljártam benne sétálni. Most már kényelmes. Hordhatod. A tiéd. Azt viszont soha nem gondoltam, hogy ilyen kevés bizalmad van bennem. Hogy ennyire nem ismeresz, Bob. Csak magaddal foglalkozol, a saját hülye fejed után mégy, és nem számít, ki vagyok, mi vagyok. Egy mozgó árucikk vagyok neked. A fene megette az egészet. Kurva vagyok kamionos cipőben. Bennem vége, Bob. Elegem van. Te nem az vagy, akinek hittelek.

Mi? Ezt nem mondod komolyan!

Szervusz, Bob, isten veled!

Fancy megfordult, és kiment a szobából. Bob ott ült az új cipőjével, belenyúlt a bel-sejébe, a bélése sima volt. Most hallotta, ahogy Fancy becsukja az ajtót. Kiment az előszobába, körbejárta a lakást, minden helyiség üres volt. Már nem takart el semmit Fancy a tárgyaktól. Ellenkezőleg, mindenholnan hiányzott.

Bob visszament a nappaliba, mint aki nem hisz a történeteknek, fölpróbálta a cipőt. Tett néhány lépést, aztán sétálgatni kezdett. Igazán kényelmes volt, nem törte a lábfe-jét. Az új cipőben is bejárta a lakást, és csak ment egyik helyiségből a másikba. Kopogtak a léptei a parkettán, határozottan megváltozott benne a járása. Fölvette a kabátját, és elindult Fancy után. Csakhogy Fancy nem ment sehova, ott állt az utcán, és toporgott a hóban. Reggel óta havazott.

Merre menjünk, kérdezte Bob.

Fancy elindult, Bob meg utána. Egészen másnap délig havazott, nem maradt nyom utánuk.

Sumonyi Zoltán

SZÁZ ÉV MÚLVA

Nagyra lesz, ki száz év múlva élhet?
Lenéz minket, hogyha letekint
a gödörbe, hol marcona gépek
markolnak a sztrádaterv szerint?
Érti büszkén használt kincseinket,
rádiót vagy tárcsás telefont?
Papíron az újságok, a könyvek,
tudja, mi a bakelitkorong?
És amit már régen levedlettünk:
írógépek, magnószalagok.
Gyors cseréjük csapdájába estünk,
zárványok a flopiadatok.
Érdeklí, ki száz év múlva élhet,
mi rejlik a winchestereken?
Petíciók, vitáink, temérdek
elgondolás: sorsunk hogy legyen?
Nagyra lesz, ki száz év múlva élhet?
Amit a kor számára teremt,
bedől majd az egyetlen esélynek,
s elhiszi, hogy rend van, végre rend?

A BOA ETETÉSE

Igen, mondtam, csörren a tápláléklánc.
Csak jelzi, működik hibátlanul.
Kereng a végeláthatatlan körtánc,
ezt járja épp a kígyó és a nyúl.
A nyúl bénultan nyöszörög, remeg,
az izmaiból kiszállt minden élet.
Míg rámerednek búvóló szemek,
nem ura már a két sajtát szemének.

Mert szemkontaktus nélkül nem lehet
ilyen hatalma rajta a boának.
Az meg a zsarnok lomha, önfeledt
nyugalmával lát majd a vacsorának.

Nem küzd, nem is kell. – Nem fut el, hiába
közmondásosan gyors az áldozat,
ha delejzeve szeme, szíve, lába,
azzal nem ugrik árkot, bokrokat.

A zsarnokság nem csak a puskacsőben...
Idézgetjük a régi mondatot. –
Ezt már magamnak mondtam. Elmenőben
szegény Dózsa György útján baktatok.
S az utcatábláról gyerekkoremlék,
egy induló foszlánya megkísért,
aztán már mintha arra menetelnék:
bontsd ki a zászlód újra, árva nép!

Seregi Tamás

A TRIATLON FILOZÓFIÁJA (I)

*„I keep moving to be stable” –
(Peter Gabriel)*

Ebben a tanulmányban a triatlonról (úszás-kerékpározás-futás) fogok beszélni általános, filozófiai szempontból. Az általános szempont azt jelenti, hogy nem kívánok külön foglalkozni sem sporttörténeti kérdésekkel (akár a sport mint olyan kialakulásával, akár az egyes sportágak megszületésének körülményeivel), sem sportszociológiával (a sport társadalmi funkcióival, a sportnak a gazdasághoz, az egészségügyhöz, az erkölcshez stb. való viszonyával), sem sportfénomenológiával. Az utóbbin azokat a kérdéseket értem, amelyek a sportolás konkrét élményére vonatkoznak, arra, hogyan kell edzeni, hogyan kell felépíteni és időzíteni egy formát, hogyan kell felkészülni vagy valakit felkészíteni egy versenyre, és nem utolsósorban, hogyan kell a lehető leghatékonyabban „viselkedni” egy versenyszituációban ahhoz, hogy a legtöbbet tudjuk kihozni magunkból és másokból. Ezek a szempontok egyáltalán nem másodlagosak, sőt a sporttudományban – gyakorlati hasznuk miatt – talán fontosabbak is, mint az alább tárgyalni kívántak, ebben az írásban mégis megmaradnék a triatlon (illetve az azt alkotó sportágak) mibenlétének általános vizsgálatánál, a többi sportághoz való lehetséges kapcsolatainak, hasonlóságainak és különbségeinek feltárásánál (a morális vagy egyéb szempontú értékeléseket is mellőzve), illetve a triatlon önmagunkhoz és a világ egészéhez való viszonyának tisztázásánál.

A sportágakat sokféleképpen lehet és szokás csoportosítani. Beszélhetünk csapat- és egyéni sportágokról, erő- és ügyességi sportokról, szellemi sportokról, küzdősportokról, technikai sportokról, játékokról, teljesítménysportokról stb. A szisztematizálás bizonyos

mértékig mindig lehetséges, az igazi kérdés azonban nem ennek lehetősége vagy lehetetlensége, hanem hogy meglássuk azt az egyedi szempontot, amelyből az egyes sportok szétválasztása és összekapcsolása éppen megtörténik. A következőkben három példán keresztül, melyek harmadika maga a triatlon lesz, egy olyan szisztematizálási módot javasolok, amely nem az újdonság erejével kíván hatni, de reményeim szerint láthatóvá válik belőle mindaz, ami a dolgozat téjje, vagyis a triatlon mibenlétének meghatározása tekintetében a legfontosabb. Az a bizonyos szempont pedig az egyes sportoknak a testhez (és kisebb részben az emberi személyiséghez) való viszonya lesz.

I. 1. A labdarúgás

A labdarúgás összetett rendszer – regulatív és konstitutív szabályok egész csoportja szükséges ahhoz, hogy játszhatóvá váljon. Ez azt jelenti, hogy rendkívül intézményi jellegű: kodifikált szabályokból épül fel, amelyek önmagára igyekeznek zárni a rendszert, arra törekedve, hogy minden, ami azon belül történik, minél inkább önálló, magából a rendszerből származó értelemmel bírjon. Hogy milyen irányban futok, mikor állok meg, milyen magasra és hogyan emelem a lábam – mindez csak a szabályok alapján nyeri el a maga jelentését. S persze megvan az intézmény képviselője is a rendszeren belül a bírós és a partjelzők személyében, akik arra hivatottak, hogy elhatárolják a tevékenységet térben és időben, illetve hogy biztosítsák e tevékenység számára a rendszeren belüli és csak a rendszeren belüli értelmezést. A labdarúgáshoz pálya kell, kapu kell, bírós kell. De a foci mégiscsak egy játék – mondhatnánk –, s minden szabály kizárólag azt szolgálja, hogy ez a játék minél teljesebb, gazdagabb formában játszható legyen. Ezzel a gondolattal véleményem szerint nagyon vigyázni kell. Az ilyen jellegű sportok nyilvánvalóan valamilyen játéktevékenységből fejlődtek ki (a labdával való ügyes bánás örömeinél kell a forrásuknak lennie), ám amikor ennek intézményi keretei kiépültek, ezek a keretek teljes mértékben visszahatottak magára a tevékenységre. Ez azt jelenti, hogy a labdarúgás nemcsak játéknak, hanem legalább annyira küzdősportnak is tekinthető. A cél a labda eljuttatása az ellenfél kapujába, s e cél végrehajtásának az ügyességi elemek teljes mértékben alá vannak rendelve.¹ A labdarúgás nem játék, hanem *modell*, az emberközi viszonyok összetett modellje. Lényegéig terjedően politikai jellegű tevékenység.

Ez a modelljelleg a sportág minden összetevőjében kimutatható. Kell egy pálya. De mi is tulajdonképpen a pálya? Túl azon, amit fentebb állítottunk, hogy a pálya a zárt rendszer konstitúciójának feltétele, vagyis annak a határnak a meghúzását jelenti, ameddig a szabályok érvényesek, észre kell vennünk, hogy a labdarúgópálya, *működésmódját* tekintve, tulajdonképpen egy territórium. Alapvető felosztási elve a saját-idegen minőségi különbségében rejlik, a mérkőzés pedig a territórium kiterjesztésének (támadás) és gazdaságos mértékű összehúzásának, besűritésének (védelem) ritmusában zajlik. A gól a terület egészének elfoglalását, saját territóriummá tételét szimbolizálja. A territóriumot mint a magasabb rendű állati létmód sajátját az különbözteti meg a pusztas területtől, hogy mesterségesen van kijelölve, és birtokviszonyon alapul, illetve hogy általában nem egyetlen egyed lakja.² A territóriumot a leggyakrabban más territóriumok határolják, csak azok rovására terjeszthető tovább, vagyis a territórium határa (legalábbis potenciálisan) egy frontvonal. A focimeccs egy akciókép.³

Az, hogy a territóriumot általában nem egyetlen egyed lakja, megkívánja az egyedek együttműködését, ami funkcionális feladatmegosztások és hierarchikus viszonyok for-

májában jelentkezik leginkább. A focicsapatnak kapitánya van, a csapatban pedig posztok vannak, melyek nem az egyének sajátjai, hanem elsősorban helyi és funkcióbeli meghatározottságok, előzetesen adottak, amelyeket *betölteni* kell. Csupán betölteni, viszont azt az ember teljes személyiségével. Egy focistának az egész személyiségére szüksége van tevékenységéhez, nemcsak a testére, hanem egész lelki életére is, egy érzelmi erőterben él, „emberi kapcsolatok” közepette, előfeltevésekkel, hitekkel kell bánnia, mások szándékainak, tetteinek kiszámításában kell jeleskednie (pró és kontra egyaránt). S mindezt magas szinten kell összehangolnia csapatával, lemondva saját akaratáról és vágyairól a stratégia érdekében, vagyis a frontvonal előretolásának vagy visszavonásának érdekében, annak a helyzetnek („lövőhelyzetnek”) a kialakítása céljából, amely a terület egészének megszerzését biztosítani tudja.

A labdarúgás ezért több szempontból sem testi sportág. Nem a játékosnak a saját testéhez való viszonya konstituálja. A focista számára a test eszköz, amelyet vagy a stratégia szolgálatába állít (a pozíciófelvételen keresztül), vagy a labdának a kapuba juttatására használ (passzolás, lövés). Ez nem azt jelenti, hogy külsődleges viszonyban áll testével, hogy csupán irányítja-vezérli azt, sőt. Éppen hogy el kell sajátítania, habitualizálttá, magától értetődővé kell tennie, de azért, hogy túlléphessen rajta. A focista túl van a testén, abban a komplex (testi és tudati) helyzetben, amely a meccs egy adott pillanatában előáll, és pillanatról pillanatra változik, illetve annál a célnél, amelynek eléréséhez testét egy komplex cselekedet egyik összetevőjeként minél inkább használnia kell. S ez a cél újabb célokkal kapcsolódik össze, melyek egyetlen végcélhoz, a lövéshez hivatottak eljuttatni nem is őt, hanem valakit, az egész csapatot. A lövés képviseli a tüzelemet a labdarúgásban, ahogy a labdajátékok majd' mindegyikében.⁴

A tüzelem nem a labdajátékok kizárólagos sajátja, de még csak nem is a küzdősportoké (amelyek közé fentebb részben a labdarúgást is számítottuk). A tűz jellegű cselekvések közé sorolható általában az ütés, a rúgás, a dobás, a hajítás, a vetés, a lökés, a lövés, bizonyos esetekben még az ugrás is, ugyanakkor azonban önmagában egy ilyen aktus soha nem tudja garantálni, hogy az adott sportágon belül valóban tűz jellegűvé is válik. A labdajátékok közül a rögbi lehetne példának felhozni arra, hogy létezik olyan labdával játszott sport, amelyben a testek ütközése képviseli a tüzelemet, a labda átadásában ilyesmi szinte egyáltalán nem fedezhető fel.

I. 2. Az atlétika és a torna

Legfontosabb tételünk a labdarúgással kapcsolatban az volt, hogy a foci nem testi sportág. Az állítás talán bővebb kifejtésre szorul. Hiszen a fociban futni kell, helyezkedni kell, rúgni-fejelni kell a labdát – ezek olyan cselekedetek, amelyeket a testünkkel végzünk. Mégis azt állítottuk, hogy a játékos tudatállapota mindig testi létezésén túl van, egy szituációban, egy interszubjektív viszonyrendszerben, a közös stratégia megvalósításának egy adott szakaszában, amelynek ugyan része a teste, de nem elsődleges megcélzottja. A focista *cselekszik*, a cselekvésnek pedig okai, motivációi, közege, közreműködői, ellenérdekeltjei, céljai és persze eszköze vagy eszközei vannak, ez utóbbiként határoztuk meg a testet. Létezik-e akkor egyáltalán tisztán testi jellegű sportág, létezik-e olyan sportág, ahol nem *cselekszünk*, csupán *végrehajtunk* valamit, s e végrehajtás megcélzottja alapvetően saját testünk?

Mindenekelőtt vázlatosan tisztázni kell, mi is egyáltalán a test. A test különböző rendszerek (vázrendszer, izomrendszer, emésztőrendszer, keringési rendszer, ideg-

rendszer stb.) szervezett együttese, amelyek működése a tudat számára részben hozzáférhetetlen, részben kontrollálhatatlan. A testtudat azonban egy másik szinten működik.⁵ A test a tudat számára két szinten jelenik meg. Egyrészt felszínként. Ez a közvetettség szintje. A felszín nem azt jelenti, hogy a test egy burok lenne, amelyen „belül” valami más, lélek vagy elme lakozna, hanem hogy minden olyan testi érzet, amelyet „kapunk”, lokalizált érzetként létezik. A lokalizálásból következik a közvetettség, a lokalizálás maga a közvetettség. Ez annyit jelent, hogy ha valamim fáj, az szükségszerűen valahol fáj (akkor is, ha kisugárzik, akkor is, ha fantomfájdalom). A felszín lehet akár az egész testem (külső) felszíne, például a fázás esetében, ám ez ritka eset – a felszín lényegét tekintve felbontható, és általában fel is bontja a testemet. És természetesen nem egyenlő a külső felszínnel, amikor eszem, amikor nyelek, amikor telítettségérzetem van a gyomromban vagy a beleimben, amikor tágul a tüdőm lélegzetvételnél, akkor felszín-érzetem van, ugyanúgy, ahogy akkor is, amikor fáj a fejem, amikor érzem, hogy ver a szívem, amikor duzzadnak az ereim vagy az izmaim. Ez mind-mind lokalizált felszín-érzet, és mind közvetett, hasonlóan ahhoz, mint amikor megérintem vagy látom saját testemet. Azokat az érzeteket nem tekintjük testieknek, amelyek lokalizálása egyáltalán eszünkbe sem juthat. Például a szomorúságot ezért tekintjük „lelki” érzetnek.

A test tehát lokalizált minden részében és lokalizált egészében is, a térfogata és a külső felszíne által helyet foglal el és teret tölt ki a világban, és érzékelhetővé válik saját maga és mások számára. Ám a felszín és az abból összeredőződő térfogat csak felszín vagy kiterjedés, nem pedig határ.⁶ A test határa nem a felszíne. A test határa csak közvetlen módon tapasztalható, és ez a tapasztalat nem mindig örömteli. Mi a test a közvetlenség szintjén? A test itt képesség, a *képes vagyok valamire (je peux... ich kann...)*. Testem határai a képességeim határai. Annak a határai, hogy milyen mozdulatokat tudok megtenni (spárgázás, szaltózás stb.), mennyit tudok futni, milyen magasra tudok ugrani, mennyit bírok ki alvás nélkül, mit vagyok képes érzékelni. Ezek határok, nem felszínek, és ebben az értelemben egyszerre vannak kintebb, mint a felszínem, távolabb tőlem, ugyanakkor azonban bentebb is, amennyiben nem publikusak, nem láthatók mások, de legtöbbször még saját magam számára sem. Tudom, hogy képes vagyok 42 kilométert futni, talán még 50-et is, ahogy azt is tudom, hogy 200-at biztosan nem, de hogy pontosan mennyit, azt nem tudom. Mint ahogy azt is tudom, hogy ha felkészülök, képes vagyok erre, mármint a 42 kilométerre, de hogy most éppen, amikor ezt írom, mennyire lennék képes, azt már nem. Van egy *túlja* a testnek, a képességein túli, a testen vagy a testin túli, amely minél messzebb van, annál világosabban látható, de a test határa maga nem itt, hanem egy közelebbi homályos zónában van, és ráadásul azon belül is folyamatosan mozog. Egy irányban mozog, mindig közeledik felénk, mindig szűkül, de hogy pontosan hol van, azt általában csak külső közvetítéseken (például időmérésen) keresztül lehet megállapítani, és úgy sem mindig megbízható pontossággal. Ezt a „képes vagyok”-ot nevezzük általában *kondíciónak*. A fogalmat itt a lehető legtágabb értelemben használom, nemcsak a teljesítményre való képességet értem alatta, hanem azt is, amit *ügyességnek* szoktunk nevezni. Ezért tartom az ügyességi sportágakat a leginkább testi sportoknak.

Két megjegyzést szeretnék még tenni, mielőtt röviden rátérnék az atlétika és a torna témájára. Felvetődhet, hogy kondícióról nemcsak testi kondícióként, hanem például mentális kondícióként is beszélni szoktunk. Igen, és nagyon helyesen. S itt nem arról van szó, hogy a gondolkodásról vagy általában az elméről metaforákban beszéljünk.

Nagyon pontosan fogalmazunk, amikor azt mondjuk, hogy valakinek kondicionálnia kell a gondolkodását, az emlékezetét (*az ars memoriae*-t kell művelnie) vagy akár a lelkét. Amikor erről beszélünk, azt mondjuk ki, hogy ezek a képességek *mint képességek* ugyanúgy el tudnak fáradni, el tudnak lustulni, le tudnak épülni, ahogy a hétköznapi értelemben vett testünk, vagyis hogy van egy testi dimenziójuk (s ebben az értelemben a szellemi sportágaknak is van testi dimenziójuk). A gondolkodás testiségéről tehát nemcsak a Merleau-Ponty-féle értelemben kell beszélünk, tehát abban az értelemben, hogy az absztrakt fogalmak valamilyen szinten mindig kötve maradnak az érzékeléshez, a kontextusokhoz, a világ húsához, hanem hogy a gondolkodás gyakorlata mindig elválaszthatatlan egyfajta testi működéstől. A másik megjegyzés az érzékszervek testi mivoltára vonatkozik. Magától értetődőnek szokás gondolni, hogy az érzékszervek testi szervek, és ez persze igaz is – biológiai értelemben. Az érzékszervek *működése* azonban már egyáltalán nem olyan egyértelműen testi jellegű. „*A szem az elme része*” – ahogy Leo Steinberg fogalmazott hatvan évvel ezelőtt, abban az időszakban, amikor az alaklélektan éppen az érzékelés elmebeli sajátosságainak feltérképezésével foglalkozott.⁷ A mondat elsősorban azt jelenti, hogy az érzékelés intencionális jellegű: a látás nem a szem felszínén való érzékelés, hanem a dolgok, a világ észlelése rajtam kívül, ott kint. A tudat *kint van*, a tudat kivetülés, és ennek a kivetülésnek aktív, alkotó jellege van, a figyelmünkkel tagoljuk az érzéki anyagot, olyan struktúrákat viszünk bele, amelyek még csak a test közreműködésével sem magyarázhatók. Az aspektuslátás híres példájával lehet ezt a legegyszerűbben megvilágítani: a nyúl-kacsa ábra két aspektusa közötti különbség csak az elme, nem pedig a test tevékenységéből magyarázható. Vannak persze „közelebbi” érzékszervek is, az ízlelőszerv, a szaglószer, a tapintószerv. Ám ezekben is ugyanúgy működnek a tudati struktúrák, csak nem „látjuk” őket olyan egyértelműen: az ízek, a szagok, a tapintási adottságok észlelése is kulturális kérdés, azokat is ugyanúgy *tanulni* kell, elménket kell pallérozni bennük és általuk.⁸ És azokban sem önmagunkat érezzük, még a tapintásban sem (önmagunk tapintása, Merleau-Ponty híres példája, nem tekinthető primer élménynek). Másodsorban pedig azt jelenti (és ez is a tudat kintlétéről szól), hogy érzékszerveink használata során nem elsősorban a használatra, a használat módjára irányulunk, hanem arra a dologra, amit érzékelünk. Jól mutatja ezt az a tény, mennyi fáradságot igényel, mire valaki képes megtanulni, hogy például egy képet *képként* lásson, ne „ugorjon bele” rögtön a képbe az ábrázolt jelenethez, személyhez, tárgyhoz.

Amikor ezt a beleugrást, a bennelátást nem tudjuk vagy nem akarjuk megtenni, vagyis amikor szembesülünk azzal, hogy nemcsak látunk valamit, hanem hogy egyáltalán látunk, akkor szoktunk szembesülni érzékszerveink és általában észlelésünk testi dimenziójával – azzal, hogy mire vagyunk képesek. S ez a „képes vagyok” egyben a „nem vagyok képes” élményével is szolgál. Ekkor éljük meg azt, hogy a test nem csupán lokalizál, hanem partikularizál is. Hogy nem vagyunk kívül a világon tiszta tudatként, de nem vagyunk összeszövődve sem vele; hogy minden érzékszervünk korlátozott már önmagában is, és észlelésünk szintén korlátozott a maga egészében, és testi képességeink szintén korlátozottak, még ha megpróbáljuk is úgy berendezni életünket és világunkat, hogy ezt ne kelljen minden pillanatban éreznünk.

Az igazán testi sportágak ezeket a korlátokat teszik pozitív módon érzékelhetővé. Pozitív módon, vagyis a korlátaink újabb és újabb legyőzésével, határaink egyre messzebbre való kitolásával. Minden sportban van valami kihívás – ahogy már Paul Weiss

is mondja –, a testi sportágaknál nem az ellenfél legyőzése az elsődleges kihívás, hanem a rekord felállítása, annak bebizonyítása, hogy korlátaink még messzebbre tolhatók ki. Ennek talán két legtisztább formája a torna és az atlétika. Ha leegyszerűsöbben és legegyszerűbben (egyszerűen és vállalva a leegyszerűsítés veszélyét) kívánnánk szembeállítani egymással a két sportágat, azt mondhatnánk, hogy a torna a test immanciájának, míg az atlétika a test transzcendenciájának sport(csoport)ja.

Az atlétika a test transzcendálásáról szól. Transzcendálásról van itt szó, de *a test* transzcendálásáról. A kifelé irányulás minden atlétikai számnál jól látható. A dobószámok nyilvánvaló példák lehetnek. A dobás, lökés, vetés, hajítás esetében egyrészt mindig az egész test közreműködésére van szükség. Minden körülmény úgy van kialakítva – ezért nincs szituáció, mint a labdajátékok esetében –, hogy a test egészét tudjuk a mozdulat végrehajtásának szolgálatába állítani. Ha nem így teszünk, az hiba vagy kulturális okokból eredő frusztráció. Az utóbbit már Erwin W. Straus megfigyelte a kislányok és kisfiúk dobómozdulatának különbségét elemezve: „Egy ötéves kislány egyáltalán nem használja ki az oldalirányú teret. Nem nyújtja ki a karját oldalra, nem fordítja el a törzsét, lábait sem mozdítja el, azok egymás mellett maradnak. A dobásra való felkészülésének egyetlen jele van: vízszintesen kinyújtja a karját, majd behajlítja a könyökét, így tenyere felfelé fordul.”⁹ A fiúk viszont úgy próbálnak dobni, ahogy a leghatékonyabb és legeredményesebb, vagyis egész testből. A különbségnek ebben az életkorban még semmilyen testi oka nem lehet, vagyis csak a testi viselkedésre való nevelésből eredhet. Az egész testből dobás, lökés stb. mellett a dobószámok testi jellegét az erősíti vagy akár konstituálja, hogy a mozdulatnak nemcsak szituációja, hanem funkciója, sőt a szó szoros értelmében célja sincs: nincs szükség igazán a külső érzékekre, nem kell *célozni*, a lényeg csupán a testtől, az egész testtől *el*. A lövészet és az íjászat például ezért nem részei az atlétikai sportoknak, mivel ezeknél tulajdonképpen nem az egész test minél hatékonyabb kihasználásáról, hanem éppen ellenkezőleg, a testtől való megszabadulásról van szó – a mozdulatlanág eléréséről, a tiszta szemmé változásról, a test közreműködésének mint zavaró tényezőnek a teljes kiiktatásáról (egészen a szívverés kontrollálásáig terjedően).

Az atlétikai számok másik csoportjának jellemzője nem a testtől *el*, hanem a *testet el*. Itt is mindig az egész testről van szó, az egész test eltávolításáról a talajtól két lehetséges irányban, felfelé és/vagy előre. Legjobb példái nyilvánvalóan az ugrószámok, de a futószámok is idetartoznak. Ahogy a futás hossza növekszik, úgy távolodunk folyamatosan az atlétikától, és közeledünk a teljesítménysportok felé. Az atlétikai futás lényege a test mint individualitás minél intenzívebb eltávolítása a talajtól, amelynek a sprintszámok sokkal inkább megfelelnek, mint a közép- és hosszútávfutás. A sprintszámok, ahol még külön sávokon zajlik a tevékenység, ahol még nincs mezőny, ahol még nincs együttműködés. A test individualitás, ebben igaza van a középkori skolasztikusoknak. A lokalitás és a partikularitás ugyanis, amiről fentebb szó volt, együtt individualizál. Individualizál, vagyis egyedít, viszont nem egyénít. A tornász és az atléta *egy* ember, egyed. Számszerű azonossága van csupán. Az egyénítést a test nem teszi lehetővé, csak önmaga ellenére, véletlenül (az ujjlenyomat által például). A test nem tud egyéníteni, csupán két dolgot tesz, elhelyez a térben (erre a holttest is képes), és részlegessé tesz (ezt az eleven test végzi). A véletlen egyéni vonások soha nem részei e sportoknak mint tevékenységi formáknak, esetleg csak belépési feltételek, például az alkati adottságok formájában. De nem csak ebben az értelemben: e tevékenységek lényege a *pontoság*, a mozdulat(ok) pontos végrehajtása, s ebben semmilyen egyéniesedésnek, egyéni stílusnak nem lehet

helye. Ha valami ilyesmi felbukkan, és sikeresnek bizonyul, az azonnal mindenki számára kötelezővé válik. Nincs egyéniség, mert nincs szituáció, a test nem egyedi kontextusokban van, vagy legalábbis mindegyik ugyanabban a kontextusban van – és egymástól függetlenül. Nincs egyéniség, és ezért nincs *én*. A tornász és az atléta medítál, minél jobban igyekszik megtisztulni zavaró érzelmeitől és emlékeitől, hogy aztán minél jobban koncentrálni tudjon. A tornász és az atléta nem személyiség abban az értelemben, ahogy egy focista mindig az. Múltja, vérmérséklete, hatalmi pozíciója, stílusa, egyszóval mindaz, amiből egyéni (narratív és komparatív) identitása megképződhetne, irreleváns a sportág szempontjából.¹⁰ Ezt mintha éreznék is ezek a sportok, s mintha kényszeresen válaszolni akarnának a túlzott individualitás tényére és az ebből fakadó következményekre: az atlétika azzal, hogy látványsportággá igyekszik válni, ezen keresztül pedig az atlétából sztárt próbál faragni; a torna pedig, amely a modern korban az atlétikával szemben mindig is a munkásosztály sportja volt, azzal, hogy a tömegsport felé tesz újabb és újabb lépéseket.

A tornában a talaj nem territórium, hiába vannak kijelölt határai. Ha ezek a határok bármire is szolgálnak a gyakorlati célokon kívül, az csak a pontosság *regulatív* elve lehet. A talajt itt lényegében a lehető legtisztább és leghabzósebb vízszintes sík felület konstituálja, a határ teljesen esetleges, de mivel balesetvédelmi (a tárgyakkal és emberekkel való érintkezés megakadályozása) és egészségvédelmi (a tornász testének védelme) okokból lennie kell, ezért ezt a tényezőt is igyekeznek bekapcsolni a pontos végrehajtás rendszerébe – a kilépésért pontlevonás jár. A talaj felület, *elvileg* nyitott felület, a felület pedig a test szabad mozgásának lehetőségterét hivatott megteremteni. A szertornában használt sporteszközök általában sem a hagyományos eszközstruktúrát mutatják. A valamirevalóság mint általános vonatkozásmód persze megvan, de se nem a test természetes képességeinek meghosszabbításaként vagy feljavításaként (a bot lehetne erre a legegyszerűbb példa – a tornában a dobantó az egyetlen ilyen jellegű eszköz), se nem egy célirányos cselekvés előmozdítójaként. A tornaeszközök ehelyett inkább a test immanens lehetőségeinek kibontásában érdekeltek. Immanensen azt értem, hogy a tornában sem az érzékszervi transzcendálás (a tornagyakorlatok jó részét szinte vakon is végre lehet hajtani), sem a test egészének az atlétikára jellemző transzcendálási módjai nem játszanak szerepet. A legjobb példa talán az ugrógyakorlat különbsége a két sportágban. Az atlétikában, mint láttuk, az ugrások lényege az, hogy a testet bizonyos irányban minél jobban eltávolítsuk a talajtól. A szertornában viszont azért és csak azért rugaszkodik el a sportoló a talajtól, hogy teste a levegőben önálló mozgásfolyamatokat elvégezni. A test itt szinte magára záródik, önmaga körül végez mozgásfolyamatokat. A tornában használt többi szernak is ez a funkciója: a test oldalirányú (lólengés) vagy függőleges irányú (nyújtó) mozgásának felszabadítását biztosítják vagy a támaszkodás, vagy a függeszkedés révén.

A támaszkodásnak és függeszkedésnek köszönhetően azonban nemcsak a szabadabb mozgás lehetősége és élménye adatik meg a tornász számára, hanem testének kiterjedése immár nem csak közvetetten, vagyis felületérzetként, hanem közvetlen külső és belső viszonylatában, vagyis súlyként és tömegként is az érzet szintjére lép. Köznapi, megszokott testhelyezeteinkben kevésbé érezzük testünk súlyát és tömegét, nem válik érzetté, vagyis nem vált ki bennünk különösebb ingert. A tornában viszont fokozottan szembesülünk testünknek ezzel a két fizikai jellemzőjével. És nem feltétlenül negatív módon. A torna nem erősportág, még ha tartalmaz kifejezetten erő- és tartásos eleme-

ket is. A súly nem pusztán legyőzendő ellenállás, és a tömeg sem pusztá akadály. A súly például a lendület egyik legfőbb forrása lehet, a tömeg pedig az egyensúlyteremtésé. A tornász testének immanens jellegét leginkább az konstituálja, hogy mozdulatai teste legbelső részéből kiindulva épülnek fel. Ez azt jelenti, hogy legfőbb szerve a belső fulben található egyensúlyszerv, s így legfőbb érzéke az egyensúlyérzék. Architektonikailag a mozdulatok úgy épülnek fel, hogy az alapmozdulatot a test két tengelye körüli hossz- és keresztirányú forgások adják (csavar és átfordulás), a tengelyek azonban kitolhatók a középtengelytől elvileg minden irányban, így jön létre például a körzés a nyújtón (rög-zített tengelynél), vagy a gyűrűn (mozgó tengelynél), vagy az orsó a lólengés esetében. És természetesen a test bizonyos részei is kilendíthetők vagy eltarthatók a tengelytől, ennek tipikus esete az ollózás. A tornásznak az egyensúlyérzéke segítségével a súlypontját kell folyamatosan áthelyeznie – a tornász mozgó súlypont. Így nyer lendületet, és így teremt egyensúlyt. A súlypont az egész test immanens magja, annak külső viszonylatában. Az ennek megfelelő belső viszonylatot a tömegelosztás teremti meg. A hajlékonyság legfontosabb szerepe a tömegelosztás lehetőségeinek bővítése minél több irányban.

Így épül rá az egyensúlyérzékre a tornához szükséges másik alapvető érzék, amelynek tulajdonképpen nincs szerve az emberi testben, az ún. proprioceptivitas. Ez is teljesen immanens érzék, bár ennek is van külső viszonylata. Alapvetően azt jelenti, hogy mindig tudom (vagy a tornában legalábbis tudnom kell), hol és hogyan helyezkednek el testem különböző részei egymáshoz képest. Külső viszonylata az, hogy nemcsak testem helyzetének, hanem helyének meghatározásához is hozzájárul a külső érzékek közreműködése nélkül is, amennyiben a mozgás során érzem testem dimenzióit, így nagyjából érzem azt is, hogy például járás közben körülbelül milyen távolságot teszek meg. Az erő és a rugalmasság e két érzék szolgálatában áll a tornában, és a kiegészítő feltételeket biztosítják a mozdulatok megtételéhez. Ahogy csupán kiegészítő szerepet játszanak külső érzékeink is, s ez a kiegészítés szinte elhanyagolható.

II. A triatlon

ZÖLD-ZÖLD-KÉK, ZÖLD-ZÖLD-KÉK – nyílt vízi úszás egy hatalmas víztömegben. A part messze van, szinte nem is látszik. A felszín hullámszik, ezért a levegőt nem lehet könnyedén oldalról „beharapni”, a fejet kicsit ki kell emelni, oldalra és hátra, hogy a hullámszást egy pillanatra felfogja. Egy sűrű, közeli tér és egy ritka, tágas tér van csupán, lefelé homályosodik, hamar a sötétségbe vész, felfelé vakít, és az égbolt látszólagos felszínéig ér. Tárgyak nincsenek, kivéve két kezdetleges tárgyat, a napot, amely egy körvonalak nélküli sugárzó fényfelület, és a felhőket. Távolságuk meghatározhatatlan, egyik sem mozog, egyik sem változik – számomra legalábbis nem, mivel a pillanatfelvételek, amelyek elérhetők róluk, semmilyen megfigyelés lehetőségét nem biztosítják. Lent minden változik, minden mozog, mégsem történik semmi. Csak a karok mozgása és a hullámok lökései, ez a két összehangolhatatlan ritmus adja ki a történések sorozatát.

Miféle világ ez? Milyen világ az, ahol nincsenek tárgyak, csak egy sugárzó hő- és fényforrás és egy formátlan tiszta forma, a legelső tárgy a káosz után, egy rendezetlen eloszlás, amely csak távolról tűnik „valaminek”, de még azt sem tudjuk, milyen távolról.¹¹ Gaston Bachelard azt mondaná, hogy ez az anyagok, pontosabban az őselemek, a tűz-víz-föld-levegő világa. Viszont ő azt is mondaná, hogy ezeknek az őselemeknek valójában nincs világuk, vagyis nincs ontológiájuk – nem állnak össze egy világgá, még egy

képpé sem, ha a kép létezéséhez elengedhetetlennek gondoljuk, hogy legyen egy kerete, egy hordozója és ebből következően egy potenciális külső szemlélője. Az őselemek a képzeletben léteznek, a képzelet anyagaként avagy materiális képzeletként. Hogy ezt a tételt el kellene-e fogadnunk Bachelard-tól, hogy el kellene-e fogadnunk a „világ” újbóli, sokadszori kettévágását, most éppen egy világra és egy képzeletre, annak manapság nagyon nagy tétjei vannak a Merleau-Ponty-féle keletkezés ontológiájától az egyetemes kommunikációtanon át a radikális konstruktivizmusig terjedően. Mindenesetre Bachelard valószínűleg azt mondaná fenti példánkra, hogy van itt egy test, és van itt egy én, és ahol test és én van, ott világ is van. A kérdés az, hogy milyen test, és milyen én, és milyen világ.

Kezdjük az utolsóval! Két anyagról esett szó: a vízről és a levegőről. Ez a két anyag meghatározott és megváltoztathatatlan módon viszonyul egymáshoz, a víz lent van, a levegő pedig fent. S a kettő között van egy harmadik valami, ami semmi más, mint e két anyag elválasztottságának módja, jelen esetben egy felszín. Sokféle felszín lehetséges, ezek eltérhetnek az elválasztottság mértékében (éles vagy elmosódó határ), áthatolhatóságuk mértékében (a szilárdtól a légneműig) és formájukban egyaránt. A felszín nem anyag, hanem hordozó. De vajon a két anyag csak anyagiségében különbözik-e egymástól, ha a példa, vagyis az úszás szempontjából nézzük? És egyáltalán anyagként fordulnak-e elő a példában? A test életfunkciói szempontjából tekintve az egyik anyag valóban anyag, ám ez nem a víz, hanem a levegő: a levegőt belélegzem, elfogyasztom (nyilvánvaló, hogy vizet is innom kell úszás előtt, de közben ez nem jellemző). Ha viszont a végtagok vagy akár az egész test mozgásának szempontjából tekintem a dolgot, akkor ezek az anyagok valójában nem anyagok, hanem közegek, amelyek közül a vizet használom ki elsősorban az előrejutás során, a víz sűrűségét, tehát ellenállását. A sűrűségek különbségéből nyerem az energiát több szinten is, kihasználom egyrészt szilárd test voltomat, melynek révén felszínt tudok képezni a folyadékban mint közegben, kihasználom a két közeg, a levegő és a víz sűrűségkülönbségét, amikor kiemelem a kezem a vízből, hogy előrenyújtsam, de kihasználom azt a *kis* sűrűségkülönbséget is, amely terem és a víz között van, s amelynek köszönhetően a víz fenntart, ha csak egy kis levegő van is a tüdőmben, vagy ha valamennyire haladok is benne vízszintes irányban.

Miféle világ ez tehát? A válasz nem meglepő: egy ökológiai világ. Amikor James J. Gibson 1979-es klasszikus művében megkísérli leírni az ökológiai világ lényegét, a következő megállapításokkal indítja a gondolatmenetet: „*A hagyományos fizika szerint a világegyetem testekből áll, amelyek a térben vannak. Ezért hajlamosak vagyunk azt állítani, hogy egy olyan fizikai világban élünk, amely térben elhelyezkedő testekből áll, és érzékelésünk szintén térben elhelyezkedő tárgyakra irányul. Ez azonban igencsak kétséges. A földi környezet sokkal jobban leírható egy közeg, bizonyos anyagok és az azokat elválasztó felszínek fogalmai segítségével.*”¹² A fenti elemzés nagyjából ugyanehhez a következtetéshez vezetett, nyilvánvalóan Gibson ihletésére. Azzal az apró eltéréssel, hogy én nem *egy* közegről beszéltem. Persze a könyve későbbi részeiben Gibson sem mindig így tesz, sőt néha kifejezetten hangsúlyozza is, hogy ami az egyik élőlény számára anyag, az a másik számára közeg lehet, és megfordítva, de amikor az emberről és annak mindennapi világáról esik szó, ezt a leírást tartja pontosnak, s ebben igaza is van. Mindez számomra azért fontos, mert véletlenül sem akarom azt a látszatot kelteni, hogy ezeknél a sportoknál valami természetes állapotához való visszatérésről lenne szó, amely szemben állna például a csapatjátékok mesterséges világával. A tanulmány későbbi részében többször is ki fogok térni erre a problémára.

Még egyszer tehát, miből áll a világ, amelyik az úszó számára adódik? Vannak benne anyagok (leginkább csak egy), közegek (leginkább csak egy), és van benne egyetlenegy felszín. Primitív világ ez, cserébe viszont rendkívül meghatározatlan, mondhatni, absztrakt. Szabadok vagyunk valamitől, bár ettől meg nem dologra leszünk szabadok. Általános és absztrakt szabadság ez, Sartre joggal bírálja, ha az emberi szabadságról van szó, s valóban, kevesen is vannak, akik pozitívként élik meg, akik élvezni tudják.

Úszom. Két karomat állandó ritmusban mozgatom, próbálom őket minél egyenletesebben, minél energiatakarékosabban, minél hatékonyabb, vagyis szabályosabb módon¹³ mozgásban tartani. Az egész test munkában van, a fő hangsúly azonban a két karra esik, a lábtempó szinte csak az egyensúly megtartására szolgál. Nemcsak a helyváltoztató mozgás során megszokott testhelyzetem változott meg, s ezzel a fent és a lent minőségei, hanem az egész érzékelő apparátusom. A látásról már esett szó, elvesztettem a távolságérzékeket függőleges irányban, de a víz állandó mozgásának hatására a vízszintes irányú távolságok is bizonytalanná váltak. Nincs vezetőcsík a medence alján, nagyon nehéz érzékelni a pontos haladási irányt, nagyon könnyű eltévedni. Egy különös érzék kifejlesztésére van szükség, amely nem a test helyzetére vonatkozik, amiről a torna kapcsán beszélünk, de nem is egyfajta földrajzi érzékről, a test helyének meghatározásáról folyamatosan változó környezetben („az égtájak érzéséről”), amivel majd a kérekpáros vagy a futás kapcsán fogunk találkozni. A képesség, amiről itt szó van, a tiszta irányérzék, az egyenes iránti érzék, amit éppen azért olyan nehéz fejleszteni, mert az érzékelés és a gondolkodás határán helyezkedik el, egyfajta geometriai érzék. A természetben nincsenek egyenesek – ahogy mondani szokták –, s a testem számára is csak két fajta van, a tömegvonzás által kijelölt vertikális és az arra merőleges horizontálisak. Ezek adóttak itt is, az irányt azonban éppen a harmadik koordináta határozhatná meg. Csak az a lehetőség marad, hogy a két karom által végzett erő kifejtést próbáljam összehangba hozni, s így rajzoljam ki azt a bizonyos egyenes vonalat a vízfelületre. Szinte reménytelen kísérlet.

Az egyetlen biztos dolog ebben a környezetben az, hogy a víz fenntart – az úszás nem repülés, és nem csak azért, mert nem látom magam alatt a földet. Az úszás lebegés, és ez egész más pszichikai hatásokkal jár. Kamaszkorom egyik kedves olvasmányom volt Albertus Magnusnak Az ÁLLATOKRÓL címmel írt traktátusa.¹⁴ Utánozhatatlanná teszi a művet az a naív önbizalom, amellyel a szerző olyan állatokról ír, amelyek egy részét soha nem látta, ahogy azok a frappáns megoldások is, amelyek a skolasztika rendszerét mindenre használhatónak mutatják. Egy helyen a következő egyszerű felosztással szolgál: kétféle állat van, az egyik repül, a másik a földön jár; s ennek a két állatfajtának újabb két-két alfaja létezik: a repülő állatok egy része a levegőben repül, a másik részük a vízben repül, a földön járó állatok közül pedig az egyik a szárazföldön jár, a másik pedig a vizek fenekén. Bámulatos! Azzal a problémával azonban már nem foglalkozik Albertus Magnus, hogy mi a különbség a levegőben és a vízben repülés között. Erre az egyszerű problémára az egyszerű választ az öko-filozófiában találhatjuk meg. James J. Gibson azt írja: „A halat... soha nem fenyegeti a leesés vagy a kiesés veszélye.”¹⁵ Bachelard szintén tárgyalja a kérdést Gibson előtt néhány évtizeddel, amikor a levegőben lét egzisztenciális pszichoanalízisét írja le.¹⁶

Mi fenyegeti hát az úszót? Nem a magány vagy az unalom, amiről azok beszélnek, akik nem szeretik a teljesítménysportokat. A magány vagy az unalom persze maga is az egyik jele ennek a bizonyos fenyegetésnek, de csak az egyik, és nem is a legfontosabb,

vagy legalábbis nem a legmélyebb, mivel ez csak a pszichikum szintjén jelentkezik. Van azonban egy ennél mélyebb szint is, magának a testnek, az eleven testnek mint egyedi szerveződésként az általános dezintegrációja. A teljesítménysportok ugyanis teljesen átrendezik a testet, teljesen más szerveződést hoznak létre belőle, mint amit a hétköznapi életben megszoktunk. Maradjunk egyelőre az úszásnál! Eddig csak arról beszéltünk, hogy a látásban két egyáltalán nem természetesnek mondható tér tárul elénk, illetve arról, hogy a testhelyzetből adódóan a látás nem tud hozzájárulni a haladás irányának meghatározásához és fenntartásához. Érzékszerveink működnek, és nem is csak szakszosan, nem kihagyásokkal, mint a torna vagy az atlétika esetében, de vagy nem járulnak hozzá különösebben a tevékenységhez, vagy egészen más rendben és módon teszik ezt, mint általában megszoktuk. Az úszásnál például a legfontosabb érzéki élményünk a tapintás. A szaglás szinte egyáltalán nem működik, ami nem annyira zavaró ugyan, bár szokatlan, az ízlelés viszont a megszokottnál intenzívebben, azzal együtt, hogy nem ad változatos gusztatív élményt, nem képes a hagyományos értelemben vett esztétikai élménnyé válni (a kettő, mármint a szaglás hiánya és az ízlelés fokozott jelenléte közötti kontraszt viszont erősíti mindkettő hatását, mivel ez a két érzék nemcsak létmódjuk, azaz kémiai szerv mivoltuk miatt kapcsolódik össze, hanem kulturálisan is). A hallószervünk is folyamatosan működik, kis késéssel és sokkal rosszabb hatásfokkal (az úszószemüveg megfelelőjének hiánya miatt) követi a látásélmény változásának ritmusát, azonban az, amit nyújt, nemcsak artikulálatlan, hanem néhány alapvető funkcióját sem képes teljesíteni (nem képes hozzájárulni például a körülöttünk lévő, a szemünkkel éppen nem érzékelhető tér megképzéséhez).

A tapintás viszont eláraszt minket. Barátságos közegben vagyunk, nem tart vissza, nem húz le (sokan szokták ezt a természetes vizekbe projektálni, de csak bennük élő félelmekről van itt szó), nem tapad ránk. Ellenáll, de ez csak akkor zavaró, ha a szárazföldön megszokott mozgást akarjuk végezni benne. Egyébként hamar rájövünk, hogy kihasználható, hogy lehetőségeket rejt magában. A víz érint minket és érinthető, mégis megragadhatatlan. „*A víz megragadhatatlanságában van egyfajta könyörtelen keménység, ami titokban a fém értelmével ruházta fel; végső soron összenyomhatatlan, mint az acél*” – írja Sartre a vízről.¹⁷ Nem költészet vagy képzeletbeli asszociálgatás ez. Keménységen Sartre nem mást ért, mint a víz önállóságát, azt, hogy megérint mindent, ami kapcsolatba kerül vele, de azonnal le is gördül róla, ha kellően szilárd anyagról van szó, nincs meg benne az a „piócajelleg”, ami a ragacos dolgokra jellemző. Ezért nem undorodunk tőle, ezért nem fejt ki túl erőteljes, romboló hatást, hámsérülést a bőrünkön, ezért vállalkozunk rá, hogy teljes testünkkel belemerüljünk, hogy segítségül hívjuk más dolgoknak a testünk felszínéről való eltávolításában, vagyis a mosakodásban, ezért nem zavar, hogy birtokolhatatlan számunkra. A víz érintése által szilárdként tapasztaljuk önmagunkat. Szilárd vagyok, ha nem is kemény, és áthatolhatatlan, szétmállaszthatatlan, ha nem is tömör. Zárt felület vagyok. A víz érintése simogatás.

Egy bizonyos hőfokon. A hideg és a forró égeti a bőrt. De nem kell ilyen szélsőséges helyzet ahhoz, hogy a világ hőként hasson rám. Minden pillanatban érzem, hogy hőháztartásomra ügyelnem kell, minden egyes edzés előtt meg kell terveznem ruházatomat, utána pedig oda kell figyelnem felhevült testemre a nyújtás-lazítás során, kerékpározásnál pedig akár menet közben is ruházatot kell váltanom (például egy nagyobb emelkedő után a lejtőhöz érve). A kihűlés vagy a felhevülés az egyik legfőbb veszély a szabadtéri sportoknál, amely nemcsak a teljesítményre, hanem az általános egészségi

állapokra is komoly hatással lehet. A hő az, amin keresztül az elemek igazán testem belsejébe képesek jutni, vagyis az egész testemre hatni. Nem nagyon szoktunk jelentőséget tulajdonítani a tapintás emez összetevőjének, amely tiszta bőrré tesz teljes testemben. És nem szokás nagy jelentőséget tulajdonítani neki még az érzékelélméletek tapintással kapcsolatos részeiben sem.¹⁸ A tapintáselméletek középpontjában hagyományosan a tárgytapasztalat, a kéz mint tapintószerv és a megragadás, megfogás, esetleg a letapogatás mint kitüntetett tapintási aktus áll. A legjobb és legtipikusabb példája ennek talán Alois Riegl felbecsülhetetlenül nagy hatású esztétikai érzékelélmélete. „*Biztos tudást a dolgok zárt individuális egységéről csakis a tapintás érzeke ad. Egyedül ennek révén tesszünk szert ismeretre az anyagi individuumot lezáró határok áthatolhatatlanságáról. Ezek a határok a dolgok kitapintható felszínei.*”¹⁹ Nem szeretném itt bírálni Riegl kantianizmusát és szenzualizmusát, csupán tipikussága és hatása miatt idézem őt. Az idézetből a következők olvashatók ki: 1. a tapintás elsősorban dolgokra, individuális dolgokra irányul; 2. ezek a dolgok tőlünk független létezők, vagyis ők nem érintenek minket, vagyis saját magunkat nem tapasztaljuk általuk másként; 3. a tapintás aktivitás, egyfajta cselekvés, „kitapintás”, amit nyilvánvalóan a kéz végez; 4. a legfőbb tapasztalat, amit nyújt, a szilárdság minőségének tapasztalása; 5. az érintés helye a dolgok felszíne. Haladjunk a listában visszafelé! Szinte hihetetlen, mennyire meggyökeresedett az a téves nézet, hogy a tapintás során felszíneket tapintunk. Természetesen felszíneket is tapintunk, de ez csak egy része a tapintásnak, bár talán a látással leginkább összefüggő része. A valóság azonban az, hogy nem felszínt tapintunk, hanem *felszínen tapintunk*, a testünkön mint felszínen (5.). Ebből következik, hogy a szilárdság egyáltalán nem kitüntetett minőség a tapintásban, csupán az egyik véglet. Folyékony és légnemű dolgok is kiválóan tapintási érzetet (4.). Így pedig érthető, hogy tapintási érzet nem csak a mi kezdeményezésünkre, cselekvés hatására keletkezik bennünk – mások cselekvése és fizikai események is kiválthatják (3.). A dolgok érintenek minket, az pedig nemcsak egy dolog felszínéről nyújt számunkra formai vagy felületbeli információkat, hanem súrlódásérzetet, nyomásérzetet, hőérzetet, fájdalomérzetet is kelt bennünk (2.). S így jutunk a mi szempontunkból legfontosabb tételhez: a tapintás nemcsak dolgokra, hanem anyagokra és közegekre is vonatkozik, s mivel anyagok és közegek mindig érintik testünket, ezért tulajdonképpen mindig tapintunk, még ha figyelmünk nem is ezekre az érzetekre irányul, még ha ezek az érzetek általában nem is érik el az ingerküszöbünket (1.).

Mindez annyira magától értetődő, hogy említeni sem kellene, ha nem lenne külön jelentősége témánk szempontjából. Hogyan nevezzük tehát azt a fajta tapintást, amelyik nem egy szilárd individuális tárgyat megragadó aktív tevékenység? Fentebb a simogatás fogalmát említettük, amely talán a legközelebb áll hozzá. Sartre-nak van egy nagyszerű elemzése a simogatásról A LÉT ÉS A SEMMI-ben, ahol a következőket mondja: „*a valódi simogatást két test leginkább hússzerű részeinek érintkezése jelenti, a hasak és a mellkasok érintkezése: a kéz hiába simogat, mindennek ellenére túlságosan ügyes, túlságosan közel áll egy kifinomult eszközhöz.*”²⁰ Sartre interszjektív dimenzióban tárgyalja a jelenséget, de ő maga sem tudja és akarja a személyközi viszonyokra korlátozni azt. Néhány sorral lejjebb így folytatja: „*Ingem dörszöli a bőrömet, és én érzem ezt: az ing, ami általában a legtávolabbi tárgy a számomra, közvetlen érzéki dologgá válik, a levegő forrósága, a szél, a napsugarak stb. mind egy bizonyos módon vannak jelen számomra, távolság nélkül helyeződnek rám, és húsomat saját hússukkal fedik fel nekem.*” Nemcsak nekem és a Másiknak van tehát húsa, pontosabban nemcsak mi létezhetünk húsként, hanem a dolgok, a világ maga is húsként tárulhat fel. Itt azonban nem a Merleau-Ponty-féle húsról van szó (még kevésbé a deleuze-iról), ezért

próbáljunk pontosak lenni. A húsnak Sartre-nál nem annyira a tiszta érzékihez vagy az érzékenyhez van köze, mint inkább a passzívhoz és a tehetetlenhez, a test fakticitásához: „*A simogatásból a Másik számomra való és önmaga számára való húsként születik meg. S húson itt nem a test egy részét értjük... A simogatás a húst úgy tárja fel, hogy kivetkőzteti a testet a cselekvésből, elszakítja azoktól a lehetőségektől, amelyek körülveszik: arra születik, hogy a cselekedet alatt felfedje a tehetetlenség szövődékét – vagyis a tiszta »ittlétet« –, amely a cselekedetet fenntartja.*” Ezért nem aktív a test, amit simogatok, és ezért nem aktív tulajdonképpen maga a simogató személy és a simogatást végző testrészt sem: „*nem annyira a másik teste egy részének megfogásáról van szó, hanem saját testiünknek a másikéhoz való hozzáigazításáról. Nem annyira a másik megérintéséről, a szó aktív értelmében, hanem melléhelyezésről. Mintha élettelen tárgyként hordoznám saját karomat, s csak a nő csípőjére helyezném; mintha ujjaim, amelyekkel végigsimítom a karját, tehetetlen dolgokként lennének kezem végéhez csatolva. A másik húsnak feltárulása tehát saját húson keresztül jön létre*”. Ahhoz, hogy a Másik húsként táruljon fel számomra, önmagamat is hússá kell tennem, így érthető meg igazán, miért mondta Sartre az első idézetben, hogy a valódi simogatás az, amikor két ember legtehetlenebb testrészei érintkeznek egymással.

Mi történik azonban legáltalánosabb szinten, a tudat és a világ viszonyára vonatkozóan egy ilyen jelenség esetében? Sartre azt mondja, a simogatás folyamán „*a tudat egy olyan testbe merül bele, amely maga a világba merül bele. Itt tehát az ideál a világ-közegében-lét; az Önmagáért-való egy világ-közegében-lélet próbál megvalósítani, amely világban-benne-létének végső ki-vetülését alkotja*”. A világban-benne-lét az ember természetes, hétköznapi létmódja, egyfajta szituációban lét, amelyben mindig transzcendálja magát, leginkább a gyakorlat, a cselekvések révén, bizonyos célok és végső soron önmaga mint cél irányában. Ahogy Sartre definíciója kimondja: az ember mindig az, ami nem, és nem az, ami. A világ mint közeg (és a Másik mint közeg) nem elsődleges adottság, s ennek az elemzésnek éppen az a legfőbb tanulsága, hogy csak úgy érhető el autentikus módon, ha bizonyos szinten önmagunkat is közeggé tesszük.

Mennyiben érvényes vagy alkalmazható ez az elemzés az úszás és általában a teljesítménysportok jelenségére? Annyiban bizonyosan nem, hogy az úszás mégiscsak egy tevékenység, egy aktivitás, ha cselekvésnek nem is nevezném, s mint ilyen, a test teljesen passzívvá tételében nyilvánvalóan nem lehet érdekelt. Bizonyos pontokon azonban teljes a megfelelés. A tapintóérzék kiterjesztése a test egész felületére tagadhatatlanul simogatósszerűvé teszi az úszás során nyert tapasztalatunkat, mint ahogy az is, ahogy a kéz mint kitüntetett tapintószerv önmagában is redukálásra kerül. Az úszó nyitott tenyere, amely nem megragadni kívánja a dolgokat, akár a simogatás mint létviszony szimbóluma is lehetne. Sőt még az ujjak összezárására sincs szükség, nem kell a kézből „lapátot” formálnom, az ugyanis semmivel sem teszi hatékonyabbá előrejutásomat. Az egyetlen regulatív szabály is a simogatásjellegét erősíti: nem szabad a vizet „pofozni” (még a pillangóúszás sem kivétel ez alól) – a tüzelem letiltásra kerül, harmonikusan kell érintkeznie tenyeremnek és karomnak a vízfelülettel, s azután folyamatosan, a mozdulat szabályos végrehajtására ügyelve kell egyre inkább gyorsítanom annak mozgását, majd pedig a könyökkel kezdve szintén harmonikusan, részeiben kiemelnem a vízből. A közegben lét az ellenállást teszi érezhetővé, s a tapintás így nem az azonosítás, hanem a sebességem „mérésének” szolgálatába állítható. Úszás közben mással nem is nagyon tudom érezni, mennyit haladtam.

(Folytatása következik.)

Jegyzetek

1. Ezért van az, hogy nemcsak az öncélú erőszakosságot, hanem az öncélú bravúrosságot is gyakran rossz szemmel nézzük egy focipályán. Ezzel pedig meg is említettük a sportfilozófia három klasszikus, legtöbbet tárgyalt problémáját: a sport és játék, a sport és etika és a sport és esztétika (test) viszonyának kérdését. Az általános tájékozódáshoz jó alapot nyújt: William J. Morgan–Klaus V. Meier (szerk.): *PHILOSOPHIC INQUIRY IN SPORT*. Champaign, Illinois, Human Kinetics, 1995 és Sheridan–Howe–Thompson (szerk.): *SPORTING REFLECTIONS*. Aachen, Meyer and Meyer, 2007.
2. Vö. Gilles Deleuze–Félix Guattari: 1837 – *DE LA RITOURNELLE, MILLE PLATEAUX*. Paris, Minuit, 1980. 381–434.
3. Az akciókép fogalmáról és különböző változatairól lásd Gilles Deleuze: *A MOZGÁS-KÉP*. Kovács András Bálint fordítása. Osiris, 2001.
4. „Tűzelem” alatt a négy őselem, a föld, a víz, a tűz és a levegő egyikét értem – ezek a szöveg későbbi részében majd kiemelt fontosságot nyernek.
5. A hozzáférhetetlenség és irányíthatatlanság a sport fenomenológiája szempontjából nagyon fontos probléma, ezzel azonban most nem szeretnék foglalkozni (később tesztek majd néhány utalást a témára).
6. Jellemző, hogy azok a filozófusok, mint például Jean-Luc Nancy, akik a testet abszolút felszínként próbálják definiálni, a határ kérdésével nem tudnak igazán mit kezdeni. Nancy ezért cseréli le a test (*corps*) kifejezést a latin *corpus*-ra, azt állítva, hogy a test soha nem összefogható, mindig csak felsorolásokkal, ideiglenes összeállítások formájában közeledhetünk hozzá, mint egy szerző szövegtörzsének összeállításakor (amely bővíthet, amelynek egyes darabjairól kiderülhet, hogy tévesen soroltuk ebbe a korpuszba stb.). Vö. Jean-Luc Nancy: *CORPUS*. Seregi Tamás fordítása. Kijárat Kiadó, 2013.
7. Leo Steinberg: *THE EYE IS A PART OF THE MIND* (1953). *Other Criteria*. London–New York, Oxford UP, 1972.
8. Egy-egy példára hadd hivatkozzam ezzel kapcsolatban: Michel Onfray: *LA RAISON GOURMANDE*. Paris, Seuil, 1997. Chantal Jaquet: *PHILOSOPHIE DE L'ODORAT*. Paris, PUF, 2010. Jacques Derrida: *LE TOUCHER*. Paris, Galilée, 2000.
9. Erwin W. Straus: *THE UPRIGHT POSTURE. Phenomenological Psychology*. New York, Basic Books, 1996. 137–165. A tanulmányt Iris Marion Young is idézi *THROWING LIKE A GIRL* című híres tanulmányában, ahol a nők testi immanenciára való visszavetésének kulturális okait próbálja feltárni. Lásd Iris Marion Young: *ON FEMALE BODY EXPERIENCE*. Oxford, Oxford UP, 2005. 27–45. A Straus-idézet Young tanulmányában: 27. (Beke Zsolt kéziratoss fordítása.)
10. Elvileg, természetesen. A gyakorlatban nyilván minden atléta és tornász magával viszi a múltját, a hírét minden egyes megmértetésre, ám ez csak külső adottság a versenyen, magában a versenyszituációban nem juthat szerephez.
11. Vö. Michel Serres: *LA DISTRIBUTION. HERMÈS, IV*. Paris, Minuit, 1977. I. fejezet.
12. James J. Gibson: *THE ECOLOGICAL APPROACH TO VISUAL PERCEPTION*. New York, Psychology Press, 1979. 16.
13. Az úszástechnikák fejlődésével már Mauss is foglalkozott, én nem térnék ki rá külön. Vö. Marcel Mauss: *A TEST TECHNIKÁI* (1935). = *SZOCIOLÓGIA ÉS ANTROPOLÓGIA*. Saly Noémi fordítása. Osiris, 2000.
14. Albertus Magnus: *AZ ÁLLATOKRÓL*. Magyar László András fordítása. Balassi Kiadó, 1996.
15. James J. Gibson: i. m. 21.
16. Gaston Bachelard: *L'AIR ET LES SONGES*. Paris, Librairie José Corti, 1943. I–III. fejezet.
17. Jean-Paul Sartre: *A LÉT ÉS A SEMMI*. Seregi Tamás fordítása. L'Harmattan, 2006. 712. A ke ménység, lágyság és folyékonyág minőségeinek elemzéséhez lásd ugyanitt *A MINŐSÉGRŐL MINT A LÉT FELTÁRÓJÁRÓL* című fejezetet.
18. Lásd erről Mark Paterson: *SENSES OF TOUCH. HAPTICS, AFFECTS AND TECHNOLOGIES*. Oxford–New York, Berg, 2007.
19. Alois Riegl: *A KÉSŐRÓMAI IPARMŰVÉSZET*. Rajnai László fordítása. Corvina, 1989. 27.
20. A következő idézetek Jean-Paul Sartre *A LÉT ÉS A SEMMI* című művének *A MÁSODIK MAGATARTÁSMÓD A MÁSIKKAL SZEMBEN: A KÖZÖMBŐSSÉG, A VÁGY, A GYŰLÖLET, A SZADIZMUS* című fejezetéből származnak.

Kőríz Imre

CSIRKETEMETÉS ÉS ASZTALLAPLÉNYEK

„Ha a csirkék és mi is kétdimenziós lények lennénk, nem tudtuk volna levágni őket – mondta a fejre pántolható LED-es lámpa hideg fényénél. – Egy lapos késsel nem lehet vágni vele egy síkban lévő és csak ezzel a vízszintes kiterjedéssel rendelkező másik tárgyat. Két dimenzióban a csirkéket legfeljebb leszúrhattuk volna.”

Egy-egy tál volt a kezünkben, bennük két háromdimenziós csirke kábelnyalábszerű belei és a járulékos részek. „Ezek szerint vágni csak három dimenzióban lehet – feleltem. – Vajon a szúrás és a vágás után mi jön a negyedik dimenzióban?” „Nem tudom, de mit szólna ahhoz, hogy esetleg egy négydimenziós csillag összeomlása miatt létezzünk?”

„Minek ez a bélásás? – kérdeztem. – Nem lehetne csak kidobni?” Nem lehetett: a kukában a bél megbüdösödik, főleg, hogy már eleve büdös. Így folytatta: „A világegyetem az ősrobbanás miatt tágul, és folyamatosan hűl, a szélein elvileg jobban. Csakhogy a világ mégis nagyjából mindenhol egyformán hideg.”

„Nem tudom, itt valahogy hidegebb van, mint bent” – mondtam. Addig azt hittem, a főzésben a borsópirgálás a legidegesítőbb. Tényleg nem egy szapora munka, de legalább nem kell utána ásni, főleg nem ilyen mélyet. Mert különben a kannibáltermészetű csirkék kikaparnák eltűnt társaik földi maradványait.

„Egy négydimenziós csillag halála esetén a kilökődő anyag háromdimenziós membránt hoz létre, és lassan tágulni kezd. A mi univerzumunk egy ilyen bránban lehet” – fejtegette. Én azt akartam mondani, hogy ássunk inkább a kerítésnek a szomszéd felé eső része mögött. Szóval a szomszéd földjén.

De inkább ezt kérdeztem: „Mióta értesz te ehhez?” „Ehhez mindenki ért, ha elmagyarázzák neki – mondta. – Ha az asztalon élne két kétdimenziós lények, és az egyikre ráborítanál egy poharat, nem értené, miért nem tud kimenni, és honnan jött, ami bezárta. Érted, nem?”

Én már azt sem értem, hogy ha cigarettahamu esik az asztalra, miért lehet benyálazott ujjbeggyel egyben felemelni úgy, hogy ne kenődjön el. Ezt meg is mondtam. „Ehhez nyilván valami speciális ismeret kell, mondjuk a hajszálcsovésség. A világhoz elég csak értelmesnek lenni” – magyarázta.

„Szóval létezhet több dimenzió, ahogy sík is több van: ezek voltaképp a mi háromdimenziós világunk membránjai, de az asztalléények nem érzékelik a másik asztallap lakóit, mert nem látják ki a világukból. Nekik mi kopogó szellemek lennénk, akik oda is be tudnak menni, felülről, ami felőlük nézve zárva van.”

„Hagyj békén a szellemekkel, amikor épp véres cafatokat temetünk – mondtam, mert különben is gyökérbe ütköztem. – És egyáltalán hova akarsz kilyukadni?”
„Csak arra gondoltam – felelte –, hogy ha egy matricaszerűen lapos lénynek kiveszed a közepét, az ő kétdimenziós világában

a változás nem érzékelhető, hiszen a többiek felől csak a körvonalai látszanak, márpedig azok változatlanok, de a lény mégis elpusztul. Nem lehet-e, hogy a halál, itt, Balatonszárszón, a négydimenziós univerzum kitüremkedésszerű bránján az, hogy a negyedik dimenzió felé távozik belőlünk valami, amiről nincs is tudomásunk, mert oda, ahol addig volt,

nem látunk be? Ahogy a kétdimenziós lény se lát be magába – hiszen akkor elpusztulna.” A csirkékből tehát eltávozott valami a negyedik dimenzióba. Szerencse, hogy nekünk elég volt a maradék, sőt abból se kellett mind.
„A kérdést tovább árnyalja – folytatta – az a tény, hogy egy hete ellopták az egyik biciklimet.” Az ötből. Mert úgy tudom, öt biciklije volt.

Mindegyiknek megvan a maga létoka: az egyiken gyerekülés van, a másikat mindennapos városi közlekedésre használja, a harmadik csodaszép, a negyedik túrabicikli. Nem tudom, az ötödik milyen volt, az tűnt el.
„Konkrétan húsvétvasárnap. De ezt csak úgy mondom, nem akarok vádaskodni.”

FIGYELŐ

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

*Tompa Andrea: Fejtől s lábtól.
Kettő orvos Erdélyben
Kalligram, Pozsony, 2013. 486 oldal, 3200 Ft*

I

DELECTATIO OPERATIONIS

„Mint mikor a kezdő fogorvos operatőri örömeiben minden műszerét kirakja betege előtt” – írja a párizsi tanulóévei után pályára lépő Justh Zsigmond egyik korai elbeszéléskötetéről Péterfy Jenő, a tizenkilencedik század végének talán legfinnyásabb irodalomkritikusa. Nagyon hasonló „operatőri öröm” sugárzik a szépíróként csak néhány éve bemutatkozó, korábban szakavatott színikritikáiról ismert és elismert Tompa Andrea második regényének korszakfestő szenvedélyéből, mely regény legfőbb helyszíne, miként A HÖHÉR HÁZA című 2010-es könyvének is, Kolozsvár. Csak éppen ezúttal nem a Ceausescu-időszak Romániájában járunk, hanem a Trianont megelőző és követő évtizedek Erdélyében (azon belül a Párizshoz viszonyított Bécshez viszonyított Budapesthez viszonyított egyetemi városban). Továbbá már nem egy kamasz lány belülről kidolgozott látószögén át tekintünk az ábrázolt valóságra, mégpedig fejezetnyi hosszúságú mondatornamensek műves opálüveg felületei jóvoltából, hanem két, jobban mondva „kettő” huszadik század eleji orvosnővédek, majd orvos, az egyik férfi, a másik nő, erősen stilizált nyelven írt, naplószerű visszaemlékezéseiket követjük, mégpedig párhuzamosan futó, ámde szabálytalan rendben váltakozó ikerfejezetek láncolatán át, közel ötszáz nagyon sűrűn tördelt oldalon keresztül.

Jókora teret nyit tehát Tompa Andrea önmagának, pontosabban önnön írás- és közlés-szenvedélyét képviselő hőseinek, akik így leginkább a szerzői elképzelésnek hangot adó elő-

beszélőkként, de még inkább szorgalmas lejegyzőkként, valamiféle általános művelődés-, mentalitás- és orvoslástörténeti szakértőkként vannak jelen könyvünkben, mintsem érző és cselekvő regényszereplőkként. Noha persze azért éreznek és cselekszenek ők – mintegy mellékesen, a regényíró szakmai lelkiismeretétől sarkallva, ám a hatalmas kutatómunkáról és formaérzékről árulkodó szövegterjesztmény még nem feltétlenül győzi meg az olvasót arról, hogy ez a – hangsúlyozom – tényleg kiváló könyv történetesen azért volna kiváló, mert a regény műfajában lett megalkotva. Mintha a műfaji elsődleges tulajdonságoknál jóval fontosabbak volnának a lényegében műfajfüggetlen másodlagos tulajdonságok, mely utóbbiak azért némi-képpen, és nem is kis mértékben, átsugároznak az előbbiekre – már csak azért is, mert másképpen nem tudnának érvényesülni. Ez a könyv tényleg regényszerű: a felkészült szerző tényleg a maga igényei és vágyai szerint alakítja a nagy teherbírású és tágulékony regényformát. Meg egyébként is, ki tudná megmondani Hermann Broch és Italo Calvino, Szentkuthy Miklós és Mészöly Miklós százada után, hogy mi a regény, hogy mi egy regény, hogy mi kevésbé regény, hogy mi inkább regény, hogy mi regényebb még a regénynél is... Ugyanakkor, kár volna tagadni, ismerünk úgymond regényesebb (értsd: olvasmányosabb, világszerűbb, jellemábrázolóbb, cselekményesebb, fordulatossabb, érzelmesebb, csókosabb-kardozósabb...) és kevésbé regényesebb regényeket. A FEJTŐL S LÁBTÓL című könyvet én az utóbbiak közé sorolnám.

Vannak olyan – s engedtessek meg itt egy némileg távoli (vagy nem is olyan nagyon távoli?) szakmából vett metafora –, tehát vannak olyan dagasztású regények, amelyekben, miután kiszültek, és ott illatoznak az olvasó kezében, valamelyest érződik még az elengedhetlenül szükséges élesztő íze, az tehát, hogy a szerző milyen tudományok és ismeretek tárházában bűvárolt, meg hogy aztán milyen eszmepácban áztatta kitermelt nyersanyagát, és hogy végül milyen technikai eszközöket vett igénybe az elő-

állítás, a megformázás során – ahogyan például Spiró György FOGSÁG-ában vagy Závada Pál IDEGEN TESTÜNK című (tárgyában és látásmódjában egyébként Tompa művével rokonítható) vállalkozásában tapasztalhatjuk. De ettől ezek a könyvek még nem kevésbé érvényes regények, mint azok, amelyekben viszont nem érezzük mindezt, azaz nem érezzük, hogy külön-külön éreznünk kellene az írói ismeret, hitvallás és tudás állandó és nyomatékos jelenlétét – ahogyan például Nádas Péter PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETEK című remekében nem érezzük. Márpedig Tompa Andrea regényében ezeket a tényezőket mind-mind külön érzem. Ha három kalap volna az egyetlen fejemen, akkor bizony mind a hármat nagy lendülettel megemelném a „kettő” elbeszélőn át megmutatkozott egyetlen szerző előtt. Az elsőt azért, mert mindig tud a korabeli Erdélyről, a korszak társadalmi, mentális, kulturális és tudományos fejleményeiről. A másodikat azért, mert mélyen megfontolandó, azaz mai érvényességű leírást ad a Trianont megelőző és követő korszak (mely utóbbiba, tágran értve, természetesen a mi jelenünk is beletartozik) mentális állapotáról. A harmadikat meg azért, mert példásan feltalálta és kidolgozta könyvének szerkezeti, ábrázolásbeli és elbeszéléstechnikai terét.

Zavarban van hát az olvasó, s különösen akkor, ha zavaráról kritikusként számot is kell adnia; mely kritikusai számbavétel szinte szükségyszerűen torkollik az alábbiakhoz hasonló méltányos, udvarias, már-már lovagiasan analitikus summázatokba (az első idézet Bán Zoltán András rövidebb könyvismertetéséből származik, a második Lengyel Imre Zsolt hosszabb elemzéséből): „A sokféle, kívülről odaaggatott művelődéstörténeti súly alatt összeroppan a könyv, noha mégis azt érzem, hogy szellemi kaland terén nemigen olvastam az elmúlt évtizedekben hozzá mérhetően vakmerő magyar prózát.” „Am mindezzel [az úgynevezett »kompakt regényvilág« hiányával] együtt is: a kortárs magyar irodalom intellektuálisan legkomolyabb alkotásai közé látszik tartozni számomra ez a regény, mely új és részben váratlan nézőpontok selegét vonultatja fel egy fontos hely és idő megértéséhez – és amelynek egészen vakmerő formadöntéseiben is van valami paradox módon csábító.” De nézzük a két kritikus szemében egyaránt, »vakmerő« könyv által okozott zavar legfőbb okait, azokat a szövegtulajdonságokat tehát, amelyek egyszerre erényei és hibái Tompa Andrea új regényének

– éppen adott helyi értékük vagy sikerültségük mértéke szerint. Megítélés és ízlés dolga, kinek mikor melyik mennyire. A könyvet övező kérdések és kételyek közül a legfontosabbak: a történetmondás és jellemábrázolás igényén felülkerekedő, előzetesen felhalmozott tudásanyag szépírói kezeléstechnikája; a megjelenített elbeszélő hősök testi-lelki állagának korlátozott hozzáférhetősége (az olvasó részéről); valamint az elbeszélés mód megannyi nyelvi és műfaji sajátossága.

A regény néven nem nevezett elbeszélő, egy vidéki aljegyző fia és egy városi zsidó kereskedő lánya, egyaránt a kolozsvári egyetemen tanulnak orvoslást. A lelkiismeretes tanulás, azon belül az ismeretek begyűjtése, rendszerezése és előadása leginkább a lányra jellemző, aki ezáltal mintegy allegorikusan megjeleníti Tompa Andrea fentebb említett szépírói erényeit. A regénybeli medika természetesen nem regényt ír, hanem tudományos értekezést, jelesül pályaművet az alkoholizmus közérdekű jelenségéről. De lelkesen és módszeresen foglalkozik a nők társadalmi és tudományos helyének kérdésével is. Ugyanakkor örömmel áll elébe a közérdekű hasznossággal rendelkező ügyek járó örömeinek, például az egyik liberális szellemű vitakör társias kilátásainak: „S mivel értelmes beszélgetések folynak, fogok jární, úgy határoztam. Meg aztán ki tudja, találkozok ott valaki érdekes illetővel. Úgy érve. Na. Valami férfi.” (130.) És mivel férfival, »úgy érve« mégsem akad dolga, a rá következő fejezetben az alkoholizmus függősége helyett kénytelen az egyik legbensőbb ügyével, az onániával, az „O.N.”-nel foglalkozni – természetesen a rá jellemző tudományos módszerességgel, amely tehát most a számára (és az olvasó számára) nagyon fontos testi-lelki témát szublimálja az ő saját műfajába, vagyis számúzi a tudományos elvonatkoztatás síkjára, megfosztva így a további lehetséges regénybeli, azaz személyiségmélyítő és -rétegező távlatosítástól. És nem melleleg egyúttal látványosan – persze önkéntelenül – ki is figurázza önnön regényhős voltának nem minden bájta nélkülöző sajátosságát: „Viszont ez a könyvecske engem arra tértített, hogy a nemi kérdésről, mivel eddig egyáltalában nem foglalkoztam, kezdjek gondolkodni, úgy tudományosan, mint a magam dolgában is.” (132.) Következésképpen: „Most már kezdem bánni, hogy az alkoholizmus témát választottam kidolgozásra, mert az nekem csupa teória, nincs saját tapasztalásom róla.

A nemi kérdésben több volna az egyéni véleményem.” (134.) Egyszóval: „Az emberiség boldogulásához és a jobb jövőhöz, melyet minden orvosnak szolgáltni kell, viszont a nemi kérdés megoldása járulhat döntően hozzá. Erről ír a nagy Forel is.” (134.) Összefoglalóan, a tudományos hivatástudat eleven, azaz kísérleti tárgytesttel rendelkező szellemeként: „Én a női nemi élet és orgasmus függvényeit, ahogy tudományosan meg van állapítva, rendszeresen és módszeresen fogom kutatni. Azaz, félretéve az erkölcsi hanyatlásom okozta lelki furdalást, az O.N. tudományos művelésével kutatom majd az igazságot.” (140.) A kísérleti-tudományos lelkesedés és küldetésstudat azonban két fejezettel később új tárgyat talál magának egy bizonyos „fürdőügyi ösztöndíj” jóvoltából, és az „O.N.”-ről vagy a vele kapcsolatos dolgokról (elfojtásokról, lelkifurdalásokról, testi-lelki folyamatokról, önelemzésekről stb.) többé nem esik szó a regényben. (Ami persze bőven elképzelhető s így hiteles lehet az ábrázolt korszakos mentalitás összefüggésében – ahogyan azt a szexualitás történetének modern kori fejleményeit taglaló Michel Foucault, „*mi viktoriánusok*” fordulata után mondhatnánk: ’mi monarchisták’.) És ha nem is ilyen arányban, de a „*kettő orvos*” másika is kiveszi a részét a magánjellegű zugokat és mélysegeket elfedő orvoslásügyi regénycsevejzből – amiért persze valójában, végső soron, nem ők, hanem az őket beszélgető szerző a felelős. Akinek azért, túl a regényes ismeretmegosztás épületes feladatán, az is a dolga, hogy, ha csak lehet, új és új fényben, új és új regényfordulatok vagy legalábbis regényhelyezetek és regény témák révén tüntesse fel hősei (inkább) szakmai és (kevésbé) magánéleti előrehaladásának pasztellszürke történetét. A hálósobai onánia elkendőző (nem) mutatása és a vidéki és fővárosi fürdővilág (túl) részletező megjelenítése mellett ilyen lehetőséget jelent az első világháború igencsak sajátos látószögű ábrázolása.

Nagyjából a regény közepén kapunk hírt a háborút kirobbantó sarajevói merényletről, amely nem csak a meggyilkolt trónörökös, „*fürdői saison*”-jának vet véget, de a balneológiával és fürdő kultúrával ismerkedő orvos hősoket is új körülmények közé sodorja: a férfi hadisebészként, a nő kórházi orvosként érzékeli a négy év borzalmát. És nem melleleg a hadikórházban találkozik először a két elbeszélő hős, mégpedig egy ikerszülés kapcsán, amelynek során a császárral világra jövő ikrek „*fejtől s lábtól*” fek-

szenek az anyaméhben, miként a műtét furdalmait kipihenő hősök is a férfi szűk szolgálati ágyán – ami ugyanakkor nem akadályá annak, hogy a doktornő (aki maga is ikertestvér) megfogadjon a sebésztől, még akkor is, ha erre ők különbözőképpen emlékeznek könyvünkben, és még ha a doktornő utóbb elveteti a hadivételten során fogant magzatot. A háborút látjuk tehát hátulnézetből, illetve megismerjük a kórházi munkát a háború szörnyűségeinek vonatkozásában. A hadisebészet olyan nézőpontot kínál, ahonnan új fénytörésben tűnnek fel mind a szereplők, mind pedig a jól ismert történelmi tények. Ahogyan a legelső háborús fejezet címében áll: HÁBORÚ VAN, ÚJBÓLI MÉRLEGET KELL VONNI. A majd’ százoldalmi mérlegvonás volna a regény kimagasló része; sehol máshol nem lelünk fel ennyi eseményt és feszültséget, sehol máshol nem érezzük ennyire kihegyezve az orvosi világ és a történelmi kor közötti kölcsönviszonyt. A kezdő sebész eleinte éppúgy örvendezik a kivételesen dús szakmai gyakorlatnak, mint amennyire lelkesednek a bevonuló újoncok a várható villámgyors győzelem hamis tudatában. Azután persze, miként a diadaléhes sorozott vagy önkéntes katonák, a kivételes kéz ügyességű sebészdoktor is megcsömörlik az egésztől, az üzemszerű testcsonkolástól (és – remek ötlet a szerzőtől! – a perverz egyidejűséggel gyakorolt szépészeti sebészetétől), és végleg búcsút vesz a sebésztől, káprázatosan induló orvosi karrierjétől tehát. Mindenesetre, hadikórházbéli tapasztalatai nyomán, a trianoni döntés pillanatában immár készen áll a hajszálpontos sebészeti metafora: „*Mert itten minden le lett vágva, mondhatni. Amit csonkolni lehetett, az le lett amputálva, s helyére pótlás ugyan biza nem került. Fogták szépen a kést, egy hatalmas országnyi fejszét, s úgy kanyarítottak egy grandiózusan ezen a mi életünkön, s aztán máshová varrták, hová nem tartozik ez a testrészt.*” (319. k.) És persze az ország „*csonkolása*” utáni mentális és szellemi állapot, közérzet orvosi rajza is példás – térség- és történelemismereti szempontból.

Van szó továbbá a Trianon előtti és utáni korszak megannyi tudományos vagy áltudományos jelenségéről, az adott kulturális jelenségcsoport összetettségéről, annak megannyi jellemző részletéről – így például az egyszerre életmódbeli, bölcsészeti és politikai-retorikai ajánlatokat megfogalmazó Bicsérdi Béláról. De nevesítés nélkül említésre kerül a bicsérdizmus

hatása alá kerülő „*legnagyobb magyar költő*”, tudniillik Kosztolányi Dezső, illetve a Trianont követő irodalmi korszak talán legkomolyabb dilemmája: „*Ki most a legnagyobb, nem tudom. Mindég más a legnagyobb.*” (423.) Korábban vitán felül, vagy inkább viták viharában, Ady volt a legnagyobb, most meg Babits vagy Kosztolányi, vagy valaki más, mondjuk, Krúdy, vagy Kassák, vagy mindegyikük egyszerre, vagy egyikük sem kizárólagosan. Egy biztos: nem regényünk orvosnője fogja eldönteni az irodalomtörténet máig nyitott kérdéseit. Hiszen ő a „*doktor Brennerként*” őt megvizsgáló füüdőorvosból – a szépíró Csáth Gézából – is csak annyit lát, hogy „*neki a szeme se áll jól*”. (217.) Miként lelki vigaszért is talán a szakmai rokonság okán fordul éppen „*Csehov Antal orvoshoz*”, akinek elbeszéléseit olvasva viszont „*nagy szomorúságában nyomban elalszik*”. (213.) És jóval később is leginkább saját vidéki gyerekorvos mivoltának nehézségeit ismeri fel (a néven nem nevezett) Bródy Sándor darabjának, A TANÍTÓNŐ-nek az előadásán, ahol is a második felvonást sírva hagyja el, mondván: „*Mert az a szegény leány, az a tanítóné [sic!], kiről a darab is el lett nevezve, a faluban végi áldozatos munkáját, szociálista is és feminista is, pontosan, mint én...*” (477.) Könyvünk orvos hősnője, a szocializmus és a feminizmus mellett, elköteleződik továbbá a Freud-tanítvány Ferenczi Sándor módszerének is, mely határozott döntése persze kivívja egykori professzora sírig tartó haragját. És azon sem csodálkozhatunk, hogy a korszak kulturális ajánlatait habzsoló fiatal nő már a pályája kezdetén is – a maga jellegzetesen dilettáns módján – kacérkodott az irodalommal, a szépirodalmisággal. Merthogy amikor hősnőnk szépirodalmias eszközökkel túlfogalmazza a fűüdőkultúráról szóló beszámolóját, akkor az „*Erdély-részi Kárpát Egylet*” irodalmi titkára (egyfajta Otto Weiningerbe ojtott Gyulai Pál) közli vele: „*Kegyed nem irodalmi értékű mű megalkotására van leszerződötve, hanem tudományosra. Ugyanis a nők az irodalomba nem játszhatnak szerepet, minthogy nincs ilyesfajta ösztönük s a lángelme mirigyeik...*” Mely sarkos külső igazságot azután a naplószerű vallomás pedáns bensőségessége meg is erősíti: „*Mert én irodalmilag nagyon alacsony szinten állok, bár magyar irodalomból az érettségi vizsgálatig és azon is tiszta jeles eredményt kaptam. A baccalaureatuson Jókai Mór műveiből lettünk vizsgáztatva, valamint a Szabadságharc költészetéből.*” (166.) Szükségszerű lesz tehát, hogy

a szerzői mesterkedés árán végül meglelt irodalmi forma – a FEJTŐL S LÁBTÓL című fikatív naplószerűség – nem igazán áll köszönőviszonyban a (Jókai-prózát éppenséggel nem szívelő) Gyulai Pál által „*nemzeti klasszicizmusnak*” nevezett irodalmiságon túli tartalmakkal és minőségekkel.

Kötetünk utolsó oldalain kiderül, hogy mind ezt utólag írták a párhuzamos történetek hősei, a néhányszor közvetve, egyetlenegyszer pedig (az első világháború hadikórházának szolgálati ágán) közvetlenül érintkező „*kettő orvos*”, akik végül, épületes szándékuk szerint, azaz Van der Welde „*Házastársak elhidegülése*” című szakkönyvének orvosi utasítása nyomán nem külön hálószobákban, hanem immár végleg „*fejtől s lábtól*” alusznak egymással. A Pilinszky-verset idéző közös ágyban és külön párnán megfogyan a közös műfaj: mivel korábban, külön életükben, egyikük sem írt naplót, ezért most, egyesült életük nyugodt keretei között, egészen egyszerűen „*el fogják csak beszélni a múltat*”. (463.) Magyarán azt játsszák, hogy a megőrkített eseményekkel egyidejű naplóikat írják, noha valójában a távlatos utóidejűség éteri tisztaságú és tartósságú gyönyörökkel terhes állapotában fogalmaznak – a külön „*én*”-ek helyett a közös „*mi*” érzülete, sőt eszméje jegyében, ámde azért mégiscsak a „*kettő*” egyes szám első személyű, vallomásos elbeszélő megteremtésével, akik persze az írásmunka során, szakmai ártalomból következően, inkább tudálékosak lesznek, mint vallomásosak (szemben mondjuk Rakovszky Zsuzsa VS című regényének professzionálishan dilettáns, azon belül romantikusan szecessziós költő-elbeszélőjével). A közös érzületből fakadó s így kétszólalmúságában is egyszólalmú műfaji vállalkozás feltételezhető nyelvi-érzületi minősége: a szentimentalizmus, amely ugyanakkor sikeresen álcázza magát a már-már túlcserjedőn érzelmes utolsó fejezetekig vezető kopár prózai úton, azaz a regény túlságos szenvedélytel részletező kor- és történelemrajzában – ami leginkább Tompa Andreáról, az ő szerzői szándékáról árulkodik, mely határozott szándék alá rendelődik a „*kettő*” tudálékos elbeszélő stilizált nyelvi teljesítménye. És ezen a ponton érdemes tekintetbe venni az „*új idők szerinti* [...] *orthographia*” szempontjának utólagos megemlítését (484.) – azt a nyelvi tudatosságot tehát, amely végül is, megint csak a szerző saját nyelvi tudatosságára, több száz oldalon át következetesen kitarított, minden ízé-

ben stilizált nyelvi mutatványára hívja fel a figyelmet; többek között olyan apró részletekre is, mint például a regény eddigi kritikai fogadtatása során többek által kiemelt „kisdég” kifejezés gyakorisága.

És talán – a *delectatio operationis*szal egyenjogú *delectatio lectionis* érdekében – egy „kisdég” jobban is lehetett volna érzékeltetni az elbeszélők által megteremtett tudálékos szövegtérben az utolsó oldalak kocsonyás érzelmességének (poétikai értelemben is) szilárd alapját: az emberi érzelmeket és indulatokat, amelyeket viszont ezúttal, igaz ugyan, hogy csodálatra méltó művességgel, ámde már-már megbocsáthatatlan következetességgel elfedett Tompa Andrea regénybeszédének pasztell-historizmusa.

Bazsányi Sándor

II

A TEST POLITIKÁJA

Hangok, tanúk, szimbólumok

Tompa Andrea FEJTŐL S LÁBTÓL című regénye nem adja könnyen magát. Ahogy beleszokunk a nyelvzetébe, ahogy kezdjük kiismerni a szereplőket, egyre inkább érezhető, hogy ez egy megérinthatetlen könyv.¹ És akkor ezt a megérinthatetlenséget nem a kritikus elfogultság mondatja velem, hanem inkább a felismerés, hogy nehéz rajta fogást találni. Nem hibázik, nem tud hibázni, jórészt épp annak a két elbeszélő-főszereplőnek köszönhetően, akik elképesztő reflektáltsággal viszonyulnak saját életükhöz, szakmájukhoz, testükhöz, ahhoz a szubjektumhoz, amit önmaguként gondolnak az 1910–1920-as évek társadalmi, faji és nemi egyenlőtlenségekkel kibélelt Erdélyében.

¹ Lengyel Imre Zsolt írja *Műút*-kritikájában, hogy „a szöveg logikája felől voltaképpen abszurdnak látszana bizonyos mozzanatokot izolálni, és hibaként felmutatni”, mivel a regény narrációjára jellemző „elháríthatatlan és megokolhatatlan bizonytalanság, amely tökéletesen lehetetlenné teszi, hogy meghatározhassuk az egyes szövegrészek nézőpontját, és magyarázatot találjunk formadöntéseikre, tagadhatatlanul fásasztó és frusztráló olvasmánnyá teszi a regényt”. (A RÉSZEK LÁZADÁSA. *Műút*, 2013. 06. 22.) Zárójelben kérdezném: miért fásasztó és frusztráló az, ha a kritikus nem talál hibát, nem talál magyarázatot? Keressen akkor mást, és érezze jól magát.

Jóllehet a kritikák majd' mindegyike felveti az elbeszélői pozíció kérdését, szigorú hangon tépelődnek a napló, a memoár és a belső monológ modalitásairól, a kötetet nemigen tudja megérteni ez a fajta – a maga helyén természetesen jogos – kérdésselvetés. A beszélők diskurzusa olyan erővel áramlik a regényben, hogy elsodorva minden akadékoskodás, tagadólag reflektál minden felvetett beszédpozícióra (nem írunk naplót, nem tudok írni, minek beszélek, tudom, hogy semmi értelme stb.). Mivel azonban a század eleji Erdély ideológiákkal súlyosan terhelt történelmének szereplőiről beszélünk, mégsem érdektelen a fent nevezett kritikus vizsgálódás, amennyiben mégiscsak a kérdésben tett állásfoglalás felől lehetne meghatározni, hogy akkor történelmi regényről, fejlődésregényről, kettős naplóról vagy miről is lenne jelen esetben szó. Ha hasonló narrációs megoldásokat szeretnék keresni, leginkább Szvoren Edina megrögzött mesélői jutnának eszembe, ők is ugyanilyen megszállottsággal mondják, csak mondják a magukét, miközben diskurzusuk e lehetetlen beszédpozíció kibomlásaként érthető.

A kritikus méltatlankodás és a regény realizmusigényét óvatosan kezelő kritikai aggály háttérben olyan értelmező meglátás dolgozik, mely az elbeszélőket a tanú, a tanúság szerepkörében helyezné el. Mennyiben kezelhető ez a két figura az adott történelmi korszak tanújaként? Tekinthatók-e az akkori erdélyi értelmiség szószólóinak? Nyerne-e ezáltal valamilyen szimbolikus jelentőséget, megláthatjuk-e bennük a nagy általánost, az embert, az emberséget mint olyat, mely hasonló körülmények között ekképpen fog megnyilvánulni? Tudomány- és helytörténeti jártasságukat illetően ékes példái lehetnének a realista regények nagyszerű tanúinak, akiken átszűrődve, arcába kapja az olvasó a zeitgeistet. Ismernek minden kolozsvári utcát, tudják a város titkos zugainak rejtett életét, jártasak az egyetemi karrierizmus a mai olvasó számára is meghittien korrupció világában, miért ne lehetnének a kor értő és átérző tanúi?

Hát jobbára azért nem, jut nyugvópontra ebben a kérdésben a kritikus, mert ők maguk utasítják el ezt a szerepet (is). Tompa Andrea férfi és női elbeszélője ugyanis ezt a beszédpozíciót is hatalmas kétellyel kezeli. A női szövegben olvashatjuk a következőket: „*De honnét fogja*

egyáltalában az utókor azt megtudni, kérdem, hogy mi lett ebbe a világba. Mert ugye mitőlünk, tanúktól biza semmit.” (380. Kiem. tőlem: D. E.) Erre mintegy válaszként érkezik, jó pár oldallal később, a férfi helyzetértékelése: „Mert száz esztendő azért biztosan kell, hogy kimenjen minden harag s düh, s olyasmi. S főleg, hogy azokkal menjen ki, kik tanúskodtak, s szemükkel látták a nagy összerokadást s mindent, szomorúságot, haza vesztését.” (398. Kiem. tőlem: D. E.) Az egyik arra utal, hogy a tanúk szívszorítóan elfogultak, és képtelenek tárgyilagosan szemlélni saját koruk tragédiáit, a másik ezt erősíti meg azzal, hogy a szélsőséges érzelmek hatása alatt élő tanúk „pusztulása” teremthet olyan helyzetet, ahonnan egy tárgyilagosabb szemlélet, elfogulatlanabb értelmezés elkezdődhet. Közben annak ellenére, hogy kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek arra, hogy távol tartsák magukat a „chawwin” szemlélettől, mindketten a saját testükön érzik „a legnagyobb megcsonkítás” (320.) hatását, a vágás, az eltávolodás fojtogató gyászát. A férfi Trianon hatására dönt úgy, hogy lemond „szereleméről”, az „embervágásról”, és nem vesz többé a kezébe sebészkést, a nő pedig – mint a későbbiekből kiderül – megfogant magzatának elvesztése által közvetlenül saját testében éli meg a nagy csonkolást. (466.)

A fentiekből is kitűnően látszik, hogy Tompa Andrea könyve megfontoltan ódzkodik mindenféle ragacos szimbolikától, mely egyrészt a téma sokszoros ideológiai kisajátíttóságából fakadóan válik érthetőség, másrészt figuráinak erős reflektivitása (női hang) és az önértelemzés nehézsége (férfihang) teszi indokolhatóvá. Akkor mégis mit művel itt ez a két ember a távoli, egzotikus Erdélyben, amely a Monarchia idején amolyan feltérképezetlen vadonként őrződik meg, a Monarchia széthullásával pedig a senki földje kiüresített, kiüresedő trópusában ragadható meg? Amit róluk minden bizonnyal el lehet mondani, az az, hogy élni szeretnének, ám ez, mint a körülmények is jelzik, nem éppen kis feladat. Számos lemondással, óvatos lépéssel, véletlen találkozással és értetlenkedő ítéletekkel jár, és egyáltalán nincs garancia arra nézve, hogy vállalkozásuk sikerrel fog járni.

Én, test, szív – pátoszmentes viszonyok

Amikor Michel Foucault arról ír, hogy „milyen különféle módjai vannak annak, ahogyan az emberek a mi kultúránkban az önmagukról szóló tudást

kidolgozták”, a „gyakorlati ész egy-egy mátrixát” elemzi. Ezek közé tartoznak „az önmagaság technikái, melyek az egyén számára lehetővé teszik, hogy egyedül vagy mások segítségével a saját testén és lelkén, a saját gondolatain, viselkedésén és életmódján különböző műveleteket végezzen el, megváltoztassa önmagát, hogy ezáltal elérje a boldogság, a tisztaság, a bölcsesség vagy a halhatatlanság valamilyen állapotát”.² A görögység filozófiai gondolkodásának nyomait és változásait elemezve Foucault hangsúlyozza, hogy „az önmagunkkal való törődés az aktivitásként [...] értett lélekkel való törődés” (i. m. 352.), melyet a kereszténység a testről való lemondás alakzatává minősített, holott ez a sztoikus tradícióban leginkább az éthosz, egy személyre szabott etikai alapállás felelős kialakítását jelentette (i. m. 359.).

Az, amit Tompa Andrea szereplői csinálnak, legátütöbben az énnel való törődés etikája felől közelíthető meg. Jóllehet diskurzusaira erőteljesen rányomta bélyegét a keresztény szemléletmód (önvizsgálat, gyónás), a testre vonatkozó megjegyzéseik, megállapításaik, a saját test megfigyelésének (orvosi, személyes, vallási, nemzetiségi stb.) etikája mégis inkább az énnel való foglalatosság görög technikáit juttatja eszünkbe. Ezen éthosz kiforrottságának retorikai alakzata lehet az a többes szám első személy, az a furcsa „mi”, amely a regény utolsó fejezeteiben szólal meg, hogy az énnel való törődés közösségibb verziójára hívja fel a figyelmet. De erről majd később.

Talán elhamarkodottnak tűnhetett, amikor nemrég kijelentettem, hogy Tompa Andrea óvakodik mindenféle ragacos szimbolizmustól, hiszen kritikusan sem vesztették szem elől, mennyire hangsúlyos szerepet kap könyvében a test. Már-már amolyan világszervező erő, univerzális szimbólum képződik belőle, mellyel egyként értelmezhetővé válik az „emberanyag” orvosi szubsztanciája, a személyes lét materiális közege és a politikai és kulturális tér földrajzi térénuma. És akkor nem lehet-e ebbe beleragadni? Nem válik-e ez a szimbolika ragacsossá, túlon túl általánosítóvá, nem ragad-e bele a regény ebbe az oly sokszor nedvedző, élvező, váladékozó, fájó, átalakított, megvágott anyagba, mely ezáltal az emberi lét egységes

² Michel Foucault: AZ ÖNMAGASÁG TECHNIKÁI. Ford. Kicsák Lóránt. = Uő: NYELV A VÉGTELENEZ. Latin Betűk, Debrecen, 1999. 346.

és univerzális, totális és totalizáló Nagy Szimbólumává válik?

Röviden előrebocsátom: nem.

Mégpedig azért nem, mert a FEJTŐL S LÁBTÓL című regény a test iteratív alakzatának a könyve. És akkor máris azt kellene mondanom, hogy *testek*. Mert soha nem egy van, mindig legalább kettő, és a kettő már azonnal a megragadhatatlan sokaság alakzata, legyen szó akár ikrekről, akár férfiről és nőről, akár orvoslásról, akár szerelemről, akár háborúról. És jöhetnek a különbségek élvezetén hizlalt, késő modern, kritikai eszünk akár örülhet is ennek, mégsem oldódik meg ezáltal semmi, a legkevésbé sem, sőt, minden egyre nehezebb és áttekinthetlenebb lesz.

A regénybeli medika dolgozatának megírása, valamint szüleiével való vallási és kulturális elkülönbözéseinek elemzése közben így gondolkodik a testről: „*Minthogy minden élőknek teste van, mindenki máshogy filozofál róla. Sőt az emberiségnek s minden egyednek megvan a maga gondolata a testéről, s ez oly rengeteg s egymással harcban álló gondolat, hogy ilyesmiben eligazodni teljeséggel képtelenség.*” (36.) Az emberiségnek és az egyednek a maga testéről, hangsúlyozom. Anő eszmeffutatása nemcsak tudománytörténeti látélelet a huszadik század elejének orvoslásáról, amikor is a test medikalizációjának diskurzusa kezd gyökeret verni az eszmetörténetben, hanem a személyes test megérthetőségéről is sokat elárul. Az ilyesfajta kiszólások, melyek az orvostanhallgató szakmai kételyeit és felfedezéseit kísérik, azt hivatottak alátámasztani, hogy Tompa Andrea testírásának az a gondolat képezi középpontját, miszerint a test mindig legalább kettő (ikermotívum, férfi- és női hangváltakozása stb.), de ez a kettősség már mindig is a sokaság metaforája.

A kettő mint sokaság testi alakzata azonban sokat elárul a FEJTŐL S LÁBTÓL sajátos prózapoétikai megoldásairól is. Arra gondolok, hogy a sokféleség eszméjét kulcsmetaforaként működető prózának akkor is kapóra jön ez a szemléletmód, amikor az értelmezés sokféleségének eszméjét nem tematikusan, hanem strukturálisan szeretné működtetni. Nem szájbarágósan didaktikus, amikor kifejti, hanem megmutatja a nézetek, népek, fajok, testek, vallások és kultúrák elkülönböződését.

Vegyünk egy példát, ahol a test egyik émeletően szimbolikus szervével, a szívvel történik

valami hasonló a regény szövegében. Az erdélyiség, az erdélyi lét mibenlétével és trianoni megszécsésével többlet foglalkozó sebész diskurzusában olvashatók a következő sorok: „*A legnagyobb megcsönkítés esett meg, mi csak a magyarság testén eshet, hogy le legyünk vágva az édesanyáról, a mi hazánkról, s odadobva egy másik országnak. [...] De mi itten úgy hisszük, a szív itt maradt nálunk, az élő s dobogó szív mi volnánk, a többi odalett. Magyarországnak a dobogó szíve.*” (320.) Rögön nyilvánvaló, hogy a nemzettest súlyosan terhelt metaforájával van dolgunk ebben a gondolatban, ami ráadásul remek ürügy a sértett erdélyi öntudat borogatására egy olyan érték-különbség bevezetésével, mely szerint Erdélyhez kapcsolható mindaz az érték, ami a szív alakzatának pátoszához tartozik, a fennmaradó rész, a maradék értékesített, jelentéktelen és élettelen lett. A szív patetikus trópusában Erdélyhez kapcsolódik minden, ami élet és mélyérzés, vagyis érték. A többi meg egyszerűen csak „odalett”, nem lényeges, kifejezéstelen és élettől megfosztott reziduum.

Az egyébként is sokkal racionálisabb, tárgyilagossabb, kíméletlenebb önvizsgálatot végző női diskurzusban a következőket olvashatjuk az emberi testnek ugyanerről a szervéről, mely nem utolsósorban az élni vágyás, a szenvedélyes szerelem alakzata is egyben: „*lehet, szükséges volna levágjam a fejemet, hogy ne gondolkozzak többé ezeken a dolgokon, hanem mint az emberek, tegyek a testemmel s szívemmel. Holott a szív tudvalevőleg orvosi szempont szerint gondolkozásra alkalmatlan testrés, s érzésre is, az semmiféle világon nem csinál, csak pumpál. Már amíg pumpál.*” (249. k.) A férfi- és a női diskurzus nem csak ebben az esetben ellenpontoszza egymást, sokszor és sokféleképpen jelzi, hogy a nézőpontok végtelen sokasága nehezíti az énhez való etikai viszony kialakításának szubjektív feladatát. A két elbeszélő eltérő fogalomhasználata (szív mint nemzet-rész és mint testrész), a szívek alakzatainak ilyesfajta egymásra íródása azt viszi színre, ahogyan az orvosi nyelv belehasít az ártretorizált, metaforákkal terhelt szimbolikus nyelvhasználatba, ki is metszve belőle vagy legalábbis hatékonyan kioltva, semlegesítve annak minden pátoszáat. Ami legfeljebb olyan belátásokhoz vezetheti el az egyént, miszerint „[h]áború van, csók nuku”. (251.)

Ami, ha jobban megnézzük, egyáltalán nem elvetendő szempont Tompa Andrea kötetében.

Mármint ez a „csók nuku” felállítás. Az ember ég, szagosodik, váladékozik, összerándul, hideget kap, bizsereg s levedz (250.), a csók meg csak nem érkezik meg. Mert ha pontosan akarunk fogalmazni, a FEJTŐL S LÁBTÓL című regényben a csóknak eljövetele van, a találkozásoknak pedig a maguk, emberi fejjel fel nem mérhető és meg nem jósolható ideje.

És ez elég nagy baj, legalábbis a racionális létmagyarázatra (és csókra) szomjas medika szémszögéből nézve, aki – félretéve minden viccet – olyan hangon tud megszólalni, ahogy a magyar irodalomban nő talán még sosem. Igazságszeretete, a másik (nemi, faji, kulturális stb.) különbözőségét a legmesszebbmenőkig tisztelő hozzáállása egy olyan emancipált nő benyomását kelti, aki egy kicsit beszorult a magára (jobbára önvédelemből) kirotti racionális világszemléletbe. Külön élvezetes az a passzus, amikor saját testét rendeli ki tudományos megfigyelésekre a női szexualitás kérdéskörében: „A tudományos könyvek a clitoris és környéke tartozékait, azaz adherentiáit mind csak a vaginális nemi érzék előszobájának írják le, önmagában nem hordozván semmifajta kielégülés eszközlési lehetőséget. Azt kell egyelőre megállapítani, hogy bár a vaginális orgazmusról nincs tapasztalati ismeretem mint kutatónak, de viszont a clitoris dörszölése és ingerlése ugyanolyan hullámzó görbét ad, mint mely Van de Velde, Forel és más orvosi szakkönyvekben található a férfi kiejzés és kielégülés területén. Én a női nemi élet és orgasmus függvényeit, ahogy tudományosan meg van állapítva, rendszeresen és módszeresen fogom kutatni.” (140.) Ami annyit jelent, hogy a saját test orvosi célból való megfigyelése oda vezetett, hogy Freuddal, a női szexualitás korabeli, elhivatott, pszichoanalitikus mesterével ellentétben, ez a medika megpendíti a klitorális orgazmus lehetőségét, mely tudományosan mind az idáig „tiltva volt” a nőknek. Mármint az öncélú élvezet ilyesfajta „eszközlési lehetősége”. „Nyelvhasználatának túlhajtott tudományossága azonban minden kétséget kizáróan (és a humor sajátosan Tompa Andrea-s árnyalatával) jelzi a vállalkozás veszélyét és erkölcsi súlyát. „Azaz, félretéve az erkölcsi hanyatlásom okozta lelki furdalást, az O.N. tudományos művelésével kutatom majd az igazságot.” (140.)

Minden tudományos elhivatottság és racionalizáló igyekezet ellenére érdemes megfigyelni, hogyan fojtja el a női szöveg az onánia erkölcsileg aggályos aktusát az O.N. rövidítésben,

illetve ennek párjaként a férfidiskurzusban hogyan jelenik meg Trianon tabujának szintén elfojtott jelölője („Té-szindróma” [445.]). Ezek az elfojtott jelölők a szubjektumon belüli határ meghúzásának is a jelölői: igaz, hogy a zsidó medika neméhez, korához és a tudomány aktuális állásához képest messze jut el az igazság megtapasztalásában, a női élvezet, melynek oltárán tudományosan feláldozza testét, számára is olyan hatalmas elfojtás tárgya, melyet emberileg képtelen a kimondás gesztusában egész egyszerűen maga mögött tudni. Ugyanígy viszonyul a Brassó melletti fürdőorvos a „legnagyobb csomkolás” helyszínként választott város nevéhez, képtelen azt kimondani, holott ésszel fel tudja mérni saját viselkedésén a hatásait.³ Duetjük tehát a szemfüles olvasó számára nemcsak a felvetett témákban mellőzött szempontok felszínre hozásával nyújt felejthetetlen olvasói élményt, hanem ezzel egyidejűleg azzal is, ahogy (f)elfedik az elfojtott tartalmakat, ahogy hagyják működni diskurzusukban a tudattalan nyelvi gépezetét.

Feje tetejére állított világ

Ezek után nem hinném, hogy van a regénynek olyan olvasója, aki különösebben csodálkozik azon a prózapoétikai döntésen, melynek értelmében az elbeszélők szerelmi találkozása egy nehéz ikerszülés lebonyolítását követően, egy nővérszobában elhelyezett „keskeny, kiült kanapén” (301.) esik meg. A feje tetejére állított, háborús világban nem is igazán lenne más hely, ahol ez a két figura összejöhetne. Az pedig már a kinti világ zúrvarának találékony magánéleti alakzata, hogy a kanapé szűkösége miatt nem férnek el egymás mellett másképp, csak fejtől és lábtól. Mint ahogy a „keskeny, kiült ka-

³ A regény végi vonatút során hasonló sorsra jut a sebesz diskurzusában a „Budapest” jelölő, amivel kapcsolatban azt olvashatjuk: „Nevét is alig mondjuk, mint a halottnak, kire fájdalom emlékeznem.” (438.) Itt azonban az elfojtás épp ellenkező módon működik: a sokszoros ismétlésben mintegy szitokszóként hat a főváros nevének állandó, traumatikus visszatérése. Egyébként egészen döbbenetesek azok az oldalak, melyek az erdélyi orvos Budapesthez fűződő viszonyát egy olyan érzelmi libikókában ragadják meg, amit leginkább a „Hassliebe” szóval fejezhetnénk ki. A gyűlölt-szeretett város ezekben a sorokban az Apa elviselhetetlen figuráját idézi meg, az abjektált Apa, aki megveti és lenézi fiának minden önállósodási kísérletét.

napé” a szerelem, a találkozás agyonkoptatott irodalmi témájának fájdalmas, ironikus metaforájává olvasódik.

A férfi szólamából erre a mozzanatra nem is nagyon találunk reflexiót,⁴ míg a nő, aki mindig sokkal erőteljesebben reflektál saját pozíciójára, így foglalja össze a helyzetet: „*Fejtől s lábtól vagyunk egymás végiben, de nekem nyitva a szemem.*” (301.) Ő az, aki merészebben elemzi az ellentétekkel és különbségekkel átjárt emberi viszonyokat, míg a férfi többször beszél úgy magáról, mint akarattalan, sodródó és az apa erőszakos, hatalmi figurájának kiszolgáltatott emberről. Ez utóbbi olyan férfiképet sugall, mely összeütközésbe kerül az erős hím konvencionális férfiasságfogalmával, amit a fegyverhez, a lövéshez fűződő averziója, illetve a hímzéséhez, a tű ügyes használatához mint meglehetősen feminin gyakorlathoz való vonzódása (és az ebben lelt öröme) csak még jobban kiélezi. Megmosolyogtató azonban, hogy a korabeli tudományos kifejezések és nemi eltérések tanulmányozása közben azért kezd el újra kurvákhöz járni, hogy bebizonyítsa magának: rá nem vonatkoztatható az oly megbélyegző „*urning*” kifejezés.

Ha most kicsit távolabbról szemlélem a két elbeszélő önmagához való viszonyát, azt mondanám, a férfi sokkal bizonytalanabb az énhez való etikai viszony kialakítása során, mint a nagyobb reflektivitással rendelkező nő, nem is nagyon talál saját utat önmaga számára. Személyes etikája jobbára a természet(esség) metaforikájához kötődően értelmezhető: a tisztaság és az egyszerűség elve az, ami fürdőorvosként és minden dominanciára törekvést kerülő férfiként kényelmes életeszményt kínál számára. Amennyiben tehát a patriarchális világrend a férfihoz köti a reflexiót és a nőhöz a természetközelséget, úgy joggal mondhatjuk, hogy Tompa Andrea regénye felforgatja ezt a rendet, és a feje tetejére állítja a nemi szerepek ilyesfajta sztereotip leosztását.⁵

⁴ Leszámítva azt a jobbára lemondó összegzést, melyben megállapítja, hogy „[a]zért jó érzéssel tölt el, hogy lettek gyermekeink, kik nevünk viselik. Még ha a szülők széjjel is szóródtak minden irányba. Nekem ez volt az utolsó szép tiszta női szag, mit érezhettem, s nem került pénzembe”. (327.)

⁵ Különösen tanulságos ebből a szempontból a női diskurzus ama passzusa, mikor sebészi pontossággal

A regény címében is megjelenő „*fejtől s lábtól*” alakzat, valamint az ikermotívum a nemi szerepeknek ezt a felforgatottságát is jelzi, utalva ugyanakkor arra az egységre, melyet Tompa Andrea minden elkülönböződés és differenciáltság ellenére (illetve ezen túlmenően) is meg akar őrizni. Az ikermotívum nemcsak annak a különbségnek a felmutatásában kap szerepet, hogy mennyiben érvényesül másképp a súlyos nemi, faji előítéletekkel terhelt világban egy zsidó lány és annak ügyvéd fiútestvére, hanem későbbi egyesülésüket előrevetítve találkozásuk éjszakáján a fiatal sebésszel egy ikerpárt segítenek a világra, akik az ő nevüket kapják. Igaz, hogy nem tudunk neveket, mégis kiemelt fontosságúvá válik ez a gesztus, amennyiben az összetartozás eszméjét sugallja, mintegy a szereplők feje fölött, tőlük, sorsuktól és folyton el-elkanyarodó útvonalaitól függetlenül.

Tágasabb perspektívában szemlélve és különösen a regény zárófejezeteiben megszólaltatott „mi” elbeszélői hangja felől nézve, ezek a gondolatok nemcsak magánéleti, hanem a nyilvános szférában is a differenciális egység megteremtődésének alternatíváját vázolják fel. Tompa Andrea nem ad válaszokat, nem gyógyít sebeket, nem borogat sérelmeket, igaz, nem is lenne dolga ezt tenni. Ehelyett olyan értelmezési alternatívákat vázol, melyek a sokféleséget önmagaként (f)elismerő egység etikáját képezik meg. Ilyen perspektívából olvasható a regény végi „*régi nyítt lábbeli*” a közösségi lét, a személyes és a nyilvános közegben megteremtődő közösség gazdagon sokértelmű metaforájaként, mely nemcsak a szerelmi együttlét, hanem akár a gender- vagy épp a nemzetpolitika öndefinícióját is megkönnyítené. „*S ott sorakozik a sok leveletett holmi, mi már csak a kertbe hogy kijárni alkalmas, s mind úgy megnyílik, megszálesedik, már hátul is le lett taposva a kerge, s aztán mind egyforma lesz.*

méri fel saját nőiségét a tükörben. Az elidegenítő, harmadik személyű önszemlélet úgy hat, mint a szépség fogalmának saját testből való kimetszése és az ezzel járó fájdalommal való bátor szembenézés: „*A tükörben olyan hölgy képe látszódik, kinek se családja, se valami hozomány, se a nagy szépség s csinoság az arcán. Se egy sudár termet, fehér arc vagy valami karsú pengés orr s keskeny száj. Inkább széles az arc, nagy vastag ajak s a két szeme is kornyul lefelé, mintha mindég sírni akarna. Az orr, hát az orr, olyan erősebb féle. Nem hogy görbe volna, de nem csinos. Semmiképp.*” (304.)

S nem tudja az ember, melyik a férfi és melyik a nő cipője, mert olyan egy lábra való ez mind, nincsen már ennek meg a sexusa. S nem látszódik már az se őrajta, hogy melyik lehetett a drága úri cipő a városból, valamely szép üzletből, vagy csak oly falusi varga készítette, mert mind egyforma. S akkor hogy gazdag emberé volt, vagy szegényé, az is egyre megy, tiszta egyenlőség van. [...] az már a mindenkié, ki belép s megy vele, azé. Ez nekünk a cipőnk, miben nincs már enyém s tiéd, a mi kerti cipőnk. S akkor megy ki az ember a kertbe, a csoré lábára, mikor fel van már véve a régi nyútt lábbeli, csak hogy egy jó nagy levegőt szívjon be.” (479.) A múlt anyagát kitevő közös gondok kitaposott cipőjében állva a nemzet tudat is másképp szaglik, mondhatnám befejezőképpen. „S ütten már mi vagyunk megérkezve, mi...” (484.)

Darabos Emikő

BEVEZETÉS A NEHÉZIRODALOMBA

*Farkas Péter: Nehéz esők
Magvető, 2013. 156 oldal, 2490 Ft*

*„Menj a gödörtől már és vond el a jóhegyü kardot,
hadd ízleljem a vért és mondjak néked igaz szót.”*

*(Homérosz: ODÜSSZEA, XI. 95–96.
Devecseri Gábor fordítása)*

Farkas Péter legújabb alkotása nehéz könyv. Még címénél is nehezebb. Szövegei tömör tömbök, melyek további súlyokkal megpakolva húznak lefelé, hogy rájuk kapaszkodva végképp eltűnjünk a folyó kanyarulatában.

A NEHÉZ ESŐK nehéz, mert az öt számozott és egy lezáró részből álló viszonylag rövid szövegtest idézetekkel, széljegyzetekkel, ábrákkal, képekkel, utalásokkal, kereszthivatkozásokkal, QR-kódok sokaságával terhelődik meg. Ez utóbbiak egyfelől roppant korszerűek, további utalások tárházát: folyosóit, barlangjait, csarnokait nyitják meg, s általuk képek, filmrészletek és a mű címét inspiráló Bob Dylan-szám is közvetlenül befogadhatóvá válik. Farkas Péter intertextusokból, képekből, filmekből álló inter- és multimediális szövedéke még korábbi regényénél, a JOHANNÁ-nál is erőteljesebben tör egyfajta XXI. századi Gesamtkunstwerk létrehozására,

felmutatására, de ott a különböző művészetek, műalkotások összjátékát, egymásra hatását a nyelvi közeg közvetítésében, érzékiségében saját olvasói kompetenciánk mozgósításával fogadhattuk be, s csak a szerző honlapjára tévedők kaphattak pontos jegyzéket az utalások forrásáról és helyéről. A NEHÉZ ESŐK azonban nyílt kártyákkal játszik, inspirációinak, merítésének szinte mindegyik mozzanatát az olvasó elé tárja, ily módon eltörli az intertextualitás kétféle működéséből, észlelhetőségéből az egyiket, mégpedig azt, amelyre a befogadó műveltségének és emlékezetének függvényében aleatorikusan bukkan a szövegben, ezáltal játékká, szövegek közötti örömmé is formálva a befogadás folyamatát. E véletlenszerű, nem kötelező intertextusokon túl, Riffaterre felosztásában, a szövegek rendelkezhetnek azokkal a kötelező (szöveg)nyomokkal, amelyekbe mindenképpen bele kell botlanunk, s amelyek olyasféle befogadói, értelmezési zavart okoznak, melyek fel/megfejtése nélkül a mű ellenáll a „teljes” jelentésnek, megértésnek. Nos, jelen esetben ezekbe a műalkotásnyomokba nemhogy belebotlunk, de a röggökkel végighintett út alaposan ki van táblázva.

Farkas Péter eljárásából, számomra, több minden következik: egyfelől a szöveg nem igazán engedi meg a beleélő olvasást, hiszen léptenyomon lábjegyzetek, utalások, kiegészítések szakítják meg a prózát, így a történetek csakis megszakítottságok által, az olvasói pozíció és reflexiók folyamatos tudatosításával, szem előtt tartásával, (nem bennünk) előttünk bontakozhatnak. Természetesen nem ismeretlen mindez az irodalomban, s a szerző eljárásait az elidegenítő effektusok kortárs alakváltozataként is érthetjük, s az ábrázolt világ(ok), történetek tükrében mindez az eltávolítás, intellektuális távolságtartás erősen indokolt. Másfelől a szerző utalásai, QR-jai kódfejtésre készítetik a befogadót, utánaeredni minden feldobott nyomnak, kapcsolatnak, mivel igen hamar kiderül, hogy szó sincs blöffről, a legtöbb esetben a százlaknak, megidézett műveknek jelentése és jelentősége van e gépezetben, s valóban tovább mélyítik,

retegelik az öt rész hangulatát, értelmét. Ennek ellenére mégis kérdéses marad, hogy amennyit ez az utalásrendszer, ez az alkotó által komponált polifónia hozzátesz a képzetek pontosításához, a látvány élesítéséhez, a történetek hangoltságához, gondolati háttéréhez, az a többlétezés nem vész-e el a kódfejtés útvesztőiben, a hangsúlyok, arányok elbillenésében. A kódfejtés ráadásul mechanikus dolog, kitartást igényel, messzire is vezethet, de nem enged le a kirajzolt ösvényről, csakis nyomom követni lehet, lépéssel előtte járni, megelőzni nemigen. Az élményt inkább egy közepes escape-játékhoz hasonlítanám, ahol a kódok nem elég rafináltak és összetettek ahhoz, hogy a kiszabadulást saját kvalitásainknak köszönhessük. Farkas Péter e precíz jegyzetelt munkájában az alkotói oldal tárul fel: megmutatja a szerzőt ért történelmi, társadalmi, kulturális, művészi hatásokat, ezek egymásra vetülését, alkotói társítását, s láthatóvá válik a mindezeket művészi intencióba fogó műalkotás bontakozása, alakulása is. Az alkotót ért hatások nyomába eredve, amelyek között számos vizuális elem is szerepel, egyértelművé válik, hogy a szerző összehangolja (az övével) képzeletünket, közös alapot teremt a látványok, a terek (befogadói) belső vizualizációjához, s ezzel nemcsak az elbeszélői közeg övéhez (az elbeszélőéhez) közelítő alapállását, alaphangulatát, látványát teremt meg, hanem utal a nyelv láttató erejével szembeni bizalmatlanságára is, hiszen nem vállalkozik ekphrasziszokra, amelyek kép, megidézett látvány és imaginárius világ szoros egymásra játszását eredményeznék; a QR-kódok alatt látható képek azonban megőrzik függetlenségüket, nem helyettesítik, egészítik ki az imaginárius tájat, teret, csak ihlető forrásukat mutatják meg.

A NEHÉZ ESŐK nehéz mű, mert mind az öt rész, mind az öt történet végtelenül elidegenített, embertelen, ezt nem oldja fel a lírára hangolt zárórész sem. Az elbeszélések az ember (társas) magányát, magárahagyottságát, szélsőséges helyzetekre adott reakcióit ábrázolják. Mindezen persze nem lepődhetünk meg a NYOLC PERC, a KREATÚRA szenvedéstörténetei, Johanna élőhalott testének sötét toronyban senyvedtetett évtizedei után. A korábbi művek azonban – némileg leegyszerűsítően összegezve az életmű korábbi darabjait – a test kiszolgáltatottságára, a biológiai-fiziológiai folyamatoknak kitett emberi lény esendőségére, a létezésben kényszerűen cipelt magányára fókuszáltak. A NEHÉZ

ESŐK-ben a hangsúlyok elmozdulnak, az emberlenség, magárahagyottság jelei, okai tágabb kontextust kapnak, az egyes elbeszélések a történelmi folyamatok, ideológiai határhelyzetek, társadalmi elidegenedés egy-egy – nemcsak lehetséges, disztopikus, hanem dokumentumokra épített – végpontját mutatják. Olyan világokat, ahol a solitary játékmódban nincsenek segítők: se emberi, társadalmi, történelmi, se metafizikus erők. A korábban is jellemző elszigeteltség, a (pár)beszéd hiábavalóságának, értelmetlenségének érzékeltetése a NEHÉZ ESŐK-nek is alapállása, a fejezetek mottóiban feltett kérdések (where, what, who) válaszok nélkül maradnak. Az egyes történetek és szereplőik nem állnak kapcsolatban, fedésben egymással (egy, mondhatni véletlenszerű eset kivételével), magányos prózatómbölk, leginkább egyetlen cselekményegységre, egyetlen jelenetsorra épülnek, egyedül az utolsó, &-sel jelölt rész fogja össze az öt eltérő elbeszélést s fő motívumukat, a(z értelmetlen) halált. A számozott fejezetek azonban sok motívummal kapaszkodnak össze, s míg a fabula, tér-, idő-, sőt lét-dimenziók szintjén nem kötődnek egymáshoz, a minden variációban visszatérő motívumok, motívumvariációk, a széljegyzetek közös utalásrendszere a lehetséges jelentés-konstrukciók, metaforikus értelemtulajdonosítás közös vonulatát hozzák létre.

Az emberi alapképletek, alaptörténetek visszatérését, ismétlődését már a fejezeteket felvezető A HARD RAIN'S A-GONNA FALL című Bob Dylan-szöveg versszakainak kezdősorai is mutatják, Dylan verse ugyanis a LORD RANDAL című skót népballadára épül, amelynek változatai más népek balladahagyományában is jelen vannak, ilyen a ballada székely változata, A MEGÉTE-TETT JÁNOS is. Da hasonló vonulat rajzolható fel Homérosz ODÜSSZEÁ-ja, az azt Dublinba transzponáló Joyce és az ÖSSZEOMLÁS (FALLING DOWN) című film bolyongó hőseit, kalandjait és képeit egyaránt átémelő – és multiplikáló – NEHÉZ ESŐK közt. Természetesen nem véletlen, hogy a tragikus balladák sorából a mérgezés, a szép érzések meggyilkolásának motívumai kerülnek át a műbe, s az sem, ahogy erről még később szó lesz, hogy a nyugati civilizáció prototípusa, Odüsszeusz s az ő bolyongása, nyughatatlan kíváncsisága, szörnyekkel való küzdelme, avilágjárása idéződik meg a XXI. században.

A motívumok közül azonban az a megmerevedett angyal függ legerőteljesebben a művön,

amely a borítót is uralja. Klee festménye, az ANGELUS NOVUS (1920) Walter Benjamin A TÖRTÉNELEM FOGALMÁRÓL című írása nyomán vált ismertté. Ez az angyal, a történelem kikerekedett szemű, mindent látó, elszörnyedő angyala, kivilről, felülről szemlélve a történelem eseményeit, ismétlődő katasztrófáit, segíteni, ítélkezni immáron képtelen, viharban kifeszülő szárnyaival feltartóztatatlanul repül az értelmetlen jövő felé. Az ANGELUS NOVUS-hoz társított gondolatok kiemelkednek a német teoretikus téziseiből; Benjamin az események láttán megörökönödött, az idő viharán úrrá lenni és cselekedni képtelen angyalalakra sűrítette történelemmel kapcsolatos vízióját. A benjamini angyalnak mint sorsfordításra képtelen emberfeletti erőnek e szimbolikus alakját emeli át Farkas Péter a NEHÉZ ESŐK-be az angyal visszatérő ábrázolásával, s történeteivel mutat, erősít rá a történelem célélvőségének képtelenségére, a történelmi kataklizmák tanulság nélküli ismétlődésére, amelyet látszólag a technikai fejlődés haladásképzete ellensúlyoz. Farkas elbeszélései rendszerint a második világháborúhoz, a fasizmushoz és más, ez időben tenyésző szélsőséges ideológiákhoz, megtörtént esetekhez, a megmagyarázhatatlan, felfoghatatlan pusztítás képeihez érkeznek, mintegy a benjamini vízió igazolásaként. S talán e gondolati kör azzal zárható be, hogy Adorno is Benjaminnak erre az írására utalva tette ismert és kontextusából kiragadva híressé-hírhedtté vált kijelentését: „Minél totálisabb a társadalom, annál tárgyiasultabbá válik a szellem, s annál paradoxabbá válnak kísérletei, hogy megmenekedjék a tárgyiasulástól. Még a vég legszélsőségesebb tudata is ostoba fecsegéssé silányul. A kultúrkritika a kultúra és a barbárság dialektikájának végső fokával kerül szembe. Auschwitz után verset írni barbárság.” (Adorno: KULTÚRKRI- TIKA ÉS TÁRSADALOM.)

A szövegekben a néma, tétlen – a festményhez hasonlóan – sokszor két dimenzióba préselt angyalalak mutatkozik meg, bukkann fel, két karját (szárnyát) tehetetlenül kitérve, az esemé-

nyek szemtanúja- és – újabb jelentéssel bővülve – ártatlan áldozataként. A szellemi lényeknek ez az epifániája különböző (alak)változatokban tér vissza az egyes elbeszélésekben: a metróajtó „képkivágásában” himbálózó „drótozott, ragasztott csekélység” két alkalommal is megmutatkozik egy-egy szereplő számára. Elsa, a második világháború idején játszódó történet végén kishűgával, a porban ücsörgő „pufók, tollas angyalkával” együtt lóg a padlás gerendáin, „a két ablak között, mint egy angyal. A hibás üvegen bevágó kora reggeli napsugarak aranyporral szórták be a lassan himbálózó lány előrebukó fejét”. A térfigyelő kamerák felvételein rekonstruált küldetéses alak is az ANGELUS NOVUS tehetetlen pózába merevedik: „A zárószekvencia első képén a még mindig kitért karral, mintegy csodálkozva térdeplő Z-t láthatjuk. A körülötte lévő anyagoknak nincs súlya, tapintathatósága.” S végül, a zárófejezetben kihalászott gyereklány hullája is a már ismert pozícióban ábrázoltatik, talán legteljesebben idézve fel Benjaminnak a történelem sodrását szemlélő angyalát: „Ahogy ott lógott a víz fölött, alig érintve lábujjaival a vizet, mintha egy, a szárnyait éppen kitérni készülő angyal függött volna a kampón, csak éppen mozdulni nem tudott már a végtagjaira nehezítő víztömegetől. Hajfűrtjei csigákba tekeredve szétálltak, térd alá érő ruhája alól kilógó lábain megpikelyesedett a bőr. Száját eltátotta, és tágra nyílt szemével meredten a sodrás irányába bámult.”

A motívumok sorából a szerző által egyáltalán nem rejtegetett barlang-alagút képet szűk-sége még feltétlenül kiemelni, amely mindegyik szöveg meghatározó térformájaként bukkan fel. Az első rész metróalagútja és a negyedik rész – térfigyelő kamerák képkivágásai és a Doom című számítógépes játék pályái nyomán szerveződő – barlang-alagútrendszere pedig egészében e helyszínre, térfómára épül. Ehhez a motívumhoz kapcsolódik a szerző legtöbb képi utalása, Anselm Kiefer német képzőművész csarnokokat, perspektívikusan mélyülő tereket ábrázoló képei, melyeket rendszerint gerendák rendszere, hálója szabdal föl. Ezek az ember nélküli, a horizont felé szűkülő, elveszejtő terek egészítik ki, illusztrálják a történetek által leírt, megteremtett térképzeteket. Úgy gondolom, hogy a szerző jól ismert erős vizuális beállítottságán túl a mű téralakzatainak hangsúlyozása, ábrákkal (l. első és negyedik rész), kiegészítő képekkel, utalásokkal való ellátása, a jelenetek térbeliségének dominanciája a mű értelme-

zésének egyik kulcsa, ugyanis Farkas Péter terei és térkezelése túlmutatnak a térkomponens társadalomreprezentáló általánosabb konnotációin, s ontológiai aspektusokat sejtetnek, összhangban a mű egyéb komponenseivel. Rögtön az első részben, a metrókocsi ablakán felvillanó tükröképeket néző utas Platón barlang hasonlatát hívja elő, s a fejezetről fejezetre visszatérő motívum mindvégig felszínen tartja a látható, tapasztalható világ árnyék- és mimézisjellegének tételét. A téri dimenziók, világok tükröződése, árnyékszerű ismétlődése nemcsak a metró üvegablakain, a térfigyelő kamera monitorain, a belső tereket – kocsmákat, kórházakat – ellepő képernyőkön fedezhető fel, azt sejtetve, hogy az események bármelyik síkon, dimenzión – akár a történetekben elkészített rajzokon is – (meg)ismétlődhetnek; a fizikai és/vagy mentális metalepszisek akár tudatosulás, tudatosítás nélkül is megtehetőek, a létsíkok összeolvadhatnak, összecúsúszhatnak és szétválhatnak, s ez eredményezi az alakok szereptévesztését, zavarodottságát, eltévelyedését. A folyamatok reverzibilitását mutatja, hogy a szimulákrumok látványelemei, cselekvési sémái, reakciói, a szerepjáték lebűtített monofunkcionalitása bármikor visszacsapathatnak, és a valóságoknak vélt síkon válhatnak valóvá. Valós vérengzéssé.

A párhuzamos világok egymásra játszátásának másik terepe a pokol, alvilág, (nagy)városi lét mint földi pokol egymásba csúsztatása, mely az alvilágjárás, bolyongás motívumával egészül ki. Ugyanakkor a barlangok, öblös csarnokok megidézése nemcsak a platóni barlanghasonlat tükrözéseméletét lendíti játékba a szövegek értelmezésében, hanem olyan, a történetek világában valós helyeket is mutat, amelyekben ezek a zárt terek (padlások, üzlet alatti üregek, metrókocsik, alagutak, boltíves csarnokok, vermek) az emberi kilátástalanság, az értelmetlen áldozathozatal, a magányos alakokra záruló halál színterei, áldozati oltárai is egyben. Farkas tértapasztalata, térképzése ember és világ kapcsolatának végtelen elidegenedtségét, szertelenségét, magáramaradottságát, az egzisztenciális lehetőségek kipusztulását sugallja. Ezekben a terekben, mint a DOOM csupasz, sivár pályáin, az ember védtelen, kiszolgáltatott, megfigyelhető, monitorokon kimerevithető, térképbe, ábrába illeszthető puszta tárgyá, objektum-má vedlik. „És ahogyan korábban a rosszabbnál rosszabb hormonok, most a boldogság ömlött széjjel sejt-

jeiben, és járta be minden ízét. Mindebből azonban a rajta kívül eső világ semmit sem érzelt. Hiába szegződtek rá a távolból a legrafimáltabb optikák, azok csak az előbb térdre rogyó, tartását elvesztő test elmosódó körvonalú föltját érzékelték, a kétoldalt kissé csodálkozva kitért karokat, az elerőtlenedő ujjak közül kiforduló revolvert...”

A valóságosnak kezelt és virtuális terek kitöltése, használata leginkább a bolyongás tevékenységével írható le. A bolyongás mint cselekvés nem hozható közvetlenül kapcsolatba minden résszel, ám átvitt értelemben, ideológiai eltévelyedésként, életeket kioltó téveszmeként mégis minden fejezethez odaérhető. A tér bejárása mint kognitív tevékenység, a világ tapasztalati felmérése épp a felrajzolt hatástörténeti ívek által kap jelentőséget Farkas művében. Az ókor nagy utazójának, kalandozójának és hazatérőjének történetére rímelő későbbi változatok léttapasztalatai az ember világban és térben betöltött és betölthető egzisztenciájának egyre szűkülő lehetőségeiről árulkodnak. Az istenekkel közvetlen, élénk, mondhatni, mindennapos kapcsolatban álló görög hős az emberi megismerés halandók számára megadatott végpontjain (például szirének, alvilágjárás) is túljut, miközben behajózza az akkor ismert univerzum teljességét. Az ULYSSES ehhez viszonyítva a századfordulós nagyváros forgatagában próbálja hazajuttatni hőseit, a mitológiai szigetvilágot a város nyüzsgése és térbeli-társadalmi labirintusa váltja fel, amelyben a városi flâneur, a modernitás jellegzetes alakja próbál boldogulni, miközben gyaloglásának tempója, a látottak artikulálása szoros összefüggésben áll a szöveg formálódásával, retorikájával. A szomj, az ismeretek és a hazatérés vágya már meghatározó, de nem reménytelen. A Farkas Péter által megidézett ÖSSZEOMLÁS című film bolyongása azonban már időt felszámoló, eszelős kóválygás egy metropolis külső kerületében, ahol Odüsszeusz szörnyei ember(iség)pusztító alakban öltenek új alakokat. A hazatérés vágya és lehetősége eleve téveszme, a feleségét, gyermekét rég elvesztő, zavarodott ember önbíráskodásává torzul.

Ezt az alakot írja újra Farkas háromszor ismétlődő történetvariációba, az egész nyugati civilizáció zsákutcáit, határhelyezeteit, elidegenített gépezeteit végigjárva. A három alakváltozat egyformán reménytelen, gépies fásultsággal merül el a városi dzsungelben; a mindennapok „normális” menetét felrúgó, escape-módba

kapcsoló férfiak bolyongásának megsokszorozásával az ötödik rész egyértelműen elveti a történet egyéni sorsra hangolhatóságát, a világban kódorgó, eltévedt, létsíkokat szétválasztani képtelen, téveszméktől gyötört ember parabolájává válik. A szöveg ennek megfelelően metalepsziszekkel él, mozaikdarabokból formálódik, nagy részben Homérosz, Joyce és az ÖSSZEOMLÁS szövegdarabjaiból, perspektívát nyitva ezáltal a civilizáció – kultúra, művészet – folyamára, stációira. S az orvos-Teiresziás szájából elhangzik az emberiség diagnózisa, mely minden történelmi szerepvállalás, szabad akarat hiábavalóságát, az emberi cselekvés értelmetlenségét adja útmutatóul: „*Nem bírod a zavaros beszédet? Minden zavart szül, ami megszólal. Hát ne figyelj oda. Haladj az úton, úgysem kerülheted el, miképpen az sem kerül el téged. Csupán tanúja vagy a szerepnek, ami sem a tiéd, sem másé. Egyszerűen ott van. Magadra veszed vagy sem, mit sem változtat a dolgok folyásán. Amint ezt belátod, megérkeztél, anélkül, hogy elindultál volna.*” Ugyanakkor a vendégszövegek helyenként ellenpontosozzák is a jelen állapotát, a hiány ürességét növelendő, a többször is felbukkanó borosüveg címkéjén látható táj például egy régi, idilli, elveszett világ felsejlése, amikor természet, szépség és harmónia még megadatott az emberiség számára. De az elbeszélés alakjai már csak értetlenül merednek ezekre.

A Városból, a civilizáció (roncsai) felől folyón érkező hullákat a hullahalász khároni alakja gyűjti össze az utolsó rész fémesen hidegre, ködösre hangolt eseményeiben. A sors és történet nélküli, elmosódott arcú testeket – némi obulusért – megváltják, vagy a hullahalász visszengedi őket a történelem folyójának örök áramába. Ám mintha ez a khároni szerep is értelmetlenné válna, az arc – ami a személyiséggé válás záloga a nyugati kultúrában – és ezáltal történet nélküli embereknek még pénzen való kiváltása sem adja vissza történetüket, s a hullahalász hiába ült „*hát estéknként a verem bejáratához, és önhatalmúlag kreálni kezdte a történeteket. Az öregemberét, a tornacipősét, az úri dámáét, a gyereklányét, a piros kabátosét és mindahányét, aki a veremig érkezett. Tudta, soha nem juthat egyetlen történet végére sem, és ha a végére jutna is, nem adhat ő a másíknak semmit sem, mert az ember csak magának adhat történetet. És mégiscsak csinálta tovább, ahogy a tér és az idő csinálta tovább, a sodrás és a halál*”. Hiába tehát. Ám azt is hiába tudjuk, hogy Kharón-hullahalász-történetmondó szavai akár

szerzői önreflexióként is érthetők, s azt is, hogy épp ezért, a történelem, kultúra, civilizáció elkeserítő, hiábavaló jelen állapotának megmutatása végett idézi meg művészi, irodalmi, filozófiai, történelmi tapasztalatainak sorát. Ezeket talán mind érteni véljük, de nem elsősorban a felvonultatott intertextusok, QR-okba kódolt hiperhivatkozások miatt és által, hanem Farkas Péter metszően pontos, letisztult, de mégis plasztikus, érzékeinket rendre megpendítő, szép prózanyelve miatt, amely némileg árnyékba kerül az utalásrendszer hálója mögött. Pedig ahogyan ő írja, bőrünkön érezzük az esőcseppek súlyát, lábunkban az út, a bolyongás ólmát és a végső hazatérés hirtelen leereszkedő kódós vakságát.

Visy Beatrix

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Kis János: *Az összetorlódtott idő. Politikai írások, 1992–2013*
Kalligram, Pozsony, 2013. 631 oldal, 3900 Ft

I

EZZÉ LETT...

Ha lenne olyan díj, amely „az év könyve” nevet viselné, akkor én a 2013-as esztendőre ezt a kötetet javasolnám. És ha ezt nagyon röviden alá kellene támasztanom, akkor valami ilyesmit mondanék: Kis János kötete a jelenlegi társadalmi állapotaink és az ehhez vezető út páratlan elméleti igénnyel kidolgozott, éles szemű diagnózisa. E hatás eléréséhez a szerző bizonyos írásokat enyhén aktualizált, másokat változtatlanul közölt. Az alábbiakban a könyv csomópontjain fogok végigmenni, az alapvető elismerés után sokat vitatkozva vele.

A rendszerváltás elmélete

A rendszerváltás nemzetközi irodalmában is az egyik legjelentősebb hozzászólás Kis Jánostól származik. A REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT című dolgozata először 1993 őszén jelent meg a *Világosság* és 1995-ben a *Constellations* című folyó-

iratban, majd egy átdolgozás után 1997-ben újra napvilágot látott a *Kritikában*. A mostani kötet számára Kis János újra átdolgozta a szöveget. Ebből már lehet látni, hogy a szerző a magyarázatot alapvetően ma is helytállóan tekinti. Csak sejthetjük, hogy a dolgozat általános kiindulópontja Jürgen Habermas egyik, 1990-ben tett híres megállapításától próbált elrugaszkodni: „*A bepótló forradalom nem vet új fényt a régi problémáinkra, a fal ledöntése ugyanis a rendszer-specifikusan létrehozott problémáink közül egyetlenegyét sem tud megoldani.*”¹ Kis János ezt nem akarta annyiban hagyni, nem akarta elismerni, hogy a közép-kelet-európai átalakulássorozatnak ne lett volna újdonságkaraktere. Ennek meghatározása érdekében Timothy Garton Ash egyik terminológiai javaslatára támaszkodott, a „refolúció” fogalmára. „*Tehát reform vagy revolúció? [...] Ash szellemes paradoxona szerint mind a kettő: Kelet-Európában refolúció zajlott 1989–1990-ben. A változások hordereje forradalmi, menete reformokon át vezet. Úgy gondolom, ez a szöfordulat rávilágít a megoldandó problémára, de a megoldást nem tárja elénk.*”² Kis János a probléma ilyen terminológiai betakarása helyett fogalmi magyarázatot próbál kidolgozni. Elemzéseit így összegzi: „*A rendszerváltás sajátos típusa a gyors társadalmi átalakulásnak. A forradalomra hasonlít abban, hogy menet közben megtörik a régi hatalom legitimitása, s ezzel ingatag, kiszámíthatatlan politikai helyzet keletkezik. A reformokra hasonlít abban, hogy a legitimitási űr nem jár együtt a hatalom szétesésével; a legalitás folytonossága nem szakad meg. A helyzetet az teszi kezelhetővé, hogy a politikai szereplők kölcsönösen elfogadható játékszabályok kialakítására törekcsenek. Minden fél úgy cselekszik, mintha a hatalom legitim volna, mintha a törvények és rendelkezések érvényesek volnának, mintha a régi parlamenttől kapott szentesítés alkalmas volna az új rendszer kialakított szabályainak kötelező erejű törvénné változtatására.*”³ A háttérben álló kérdés most már világosan megfogalmazható: hogy volt lehetséges egy ilyen nagy változás különösebb felfordulás nélkül? Kis János joggal gondolta úgy, hogy a rendszerváltás az egykori demokratikus ellenzék programját valósította meg, hiszen ennek meghatározó képviselői mindig is elutasították a reform és a forradalom alternatíváját: „*Mi magunk nem voltunk sem reformerek, sem forradalmárok. [...] Tisztaban voltunk vele, hogy a mi korunk Magyarországon nem forradalmi kor, hogy itt nem lesz új rádió ostroma, nem*

lesz új Corvin köz, új Tűzoltó utca. De nem voltunk reformerek sem, legalábbis abban az értelemben, ahogy a kor a reformerséget értette. A nyolcvanas évek Magyarországon az számított reformernek, aki – elfogadva a politizálás felülről kijelölt játékszabályait – a hatalmon levőket igyekezett a változások elfogadására rávenni.”⁴ Vagyis a demokratikus ellenzék tagjai már mindig is a reformoknál többet, de a forradalomnál kevesebbet szerettek volna elérni. E tanulmány átdolgozásából és a környező írásokból arra következtethetünk, hogy néhány kérdésben Kis János időközben megváltoztatta a véleményét. Az még talán csak felületes terminológiai változtatás, hogy most már kimondottan kerül a „rendszerváltás” kifejezését, helyette inkább „demokratikus átmenetről” beszél. „*Milyen fogalmakkal írható le a demokratikus átmenet? Tanulmányom ezzel a kérdéssel foglalkozik.*” (18.) Egyelőre nem lehet látni, hogy ennek a módosításnak van-e bármiféle súlya, ezért nézük inkább a súlyosabb átrendezéseket. – (1) Kis Jánosnak most már alapvető problémái vannak a „refolúció” fogalmával, már nem tekinti tartalmi értelmezésre felszólító metaforának. Most így foglalja össze a „refolúció” leírását: „*[Ash] úgy fogalmazott, hogy a folyamat magában foglalja a »még uralkodó kommunista pártok felvilágosult kisebbsége (de csak egy kisebbsége) által önként és el-tökélten végrehajtott reform erős és lényeges elemét«, ám ugyanakkor az események kibontakozása »nem annyira 1968-ra, a prágai tavaszra, mint inkább 1848-ra, a népek tavaszára emlékeztet.«.*” (Uo.) Kis most már nem produktív metaforát lát maga előtt: „*A refolúcióként leírt folyamatok [...] a reformok családjába tartoznak, ha kielégítik, és a forradalmak közé, ha megsértik a jogi folytonosságot.*” (21.) Így nincs olyan átalakulási minta sem, amely a reform és a forradalom között helyezkedne el. „*Ha egy történelmi jelenség egyszerre mutatja a reform és a forradalom vonásait, akkor el kell tudni dönteni, hogy végső soron a reformok vagy a forradalmak családjába tartozik-e, még ha atipikus esetként is.*” (19.)⁵ Ebből már az is következik, hogy az 1989-es demokratikus átmenet nem a transzformáció egy új típusát képviseli, hanem reform és forradalom összefonódását. „*Az egykorú szemlélőnek úgy tűnt [és itt Kis saját korábbi koncepciójára gondol], a kelet-közép-európai demokratikus átmenetekkel a nagyszabású történelmi változások új típusa jelent meg: a »refolúció« ezt az újdonságot írta volna körül. Most viszont azt találjuk, hogy nincs benne semmi új. Végére is a történelem számos pél-*

dával szolgál arra, hogy a forradalmi válságon nagyszabású reformokkal lettek úrrá, és arra is bőven van példa, hogy a forradalmi folyamatot épp egy kétségbeesett reformkísérlet gyorsította föl.” (21. Kiemelések tőlem: W. J.) Ezzel a tanulmánynak elveszett a habermasi koncepcióval polemizáló aspektusa. (Pedig ebben Habermasnak – nagy valószínűséggel – nem volt igaza, mint ahogy abban sem, hogy az átalakulások semmit sem jelentettek a nyugati baloldal számára. Gondoljunk csak a Marxhoz való viszony teljes megzavarására.)⁶ – (2) Kis János korábban úgy gondolta, hogy a rendszerváltás egyik fontos körülménye vagy inkább feltétele volt a lakosság széles körű passzivitása. „A politikai aréna háromnegyed éven át nyitva állt bármely új erő előtt, amely be akart törni oda.”⁷ Könnyen létrejöhett volna valamiféle káosz, a feltételek állandó újraalakítása; kezelhetetlenné válhatott volna az átmenet, és a felfordulás állandósulhatott volna. Persze voltak olyan csoportok, amelyek erre törekedtek, de ők rendre a perifériára szorultak.⁸ „Ez csak azért volt lehetséges, mert a magyar társadalom mobilizációs hajlandósága rendkívül gyengének bizonyult. A népszavazási kampány két hónapját leszámítva nagy tömegek nem vettek részt a rendszerváltás cselekvő alakításában. Létezett politikai közvélemény, s annak hullámváza döntően befolyásolta a hatalmon lévő és a hatalomba betörő elit közötti erőviszonyokat. De az átalakítás küzdelmeit ez a közvélemény az elitekre hagyta [...]”⁹ Számomra ez sokáig plauzibilis hipotézisnek tűnt, amivel sok mindent meg lehetett magyarázni. (Többek között az 1990. októberi taxissztrájkot, amelyben az emberek – úgy véltem – az átmenetben való passzivitásukat kompenzálták.) Most viszont Kis János szakít ezzel a hipotézissel. „A legenda, mely szerint a nép közömbös szemlélője maradt az eseményeknek, hamis leírást ad egy valós tényről: arról, hogy a rendszerváltáshoz [...] gyöngye mobilizáció is elegendő volt. A gyöngye mobilizálódásnak pedig meglették a hosszabb távú következményei. Utólag, amikor az új rend kiépülése zajlott, s amikor érzékelhetővé váltak az átmenet költségei, a megrázkódtatásokat elszenvedő emberek valóban kezdték úgy látni, hogy a rendszerváltás a fejük fölött egyezkedő »elit« belügye, amihez nekik semmi közük.” (112.) Mintha csak egy apró elmozdulásról lenne szó: most a közvélemény is aktív szereplővé válik. „Ha ezt [elfogadjuk], akkor kimondhatjuk, hogy március 15-e és június 16-a közt, június 16-a és november 26-a közt, november 26-a és a következő március 15-e közt a

közvélemény folyamatosan radikalizálódott.” (112.) De ha ezt el is fogadjuk, akkor sürgős magyarázatra szorulna, hogy egy kis időbeli csúszás után miért érezték az emberek úgy, hogy minden a „fejük fölött” zajlott. – (3) Kis János a rendszerváltás lényegét alapvetően az új törvényi feltételek megteremtésében látja. Már a reformot is és a forradalmat is alapvetően a jog folytonosságaként, illetve megszakítottóságaként értelmezte. A rendszerváltás leírása így kimondottan jogfilozófiai perspektívában történik, és az átmenet az alkotmányozás kérdéseit tolja előtérbe. Ez a megközelítés nem csak a REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT című tanulmányt jellemzi, de a könyv egészében – ha lehet – még markánsabb lesz. Ez egy magától értetődő premiszavává válik, miközben az alátámasztásáról szinte szó sem esik. E gondolat alátámasztásával Andrew Arato egyik tanulmányában találkozhatunk.¹⁰ Eszerint egy új alkotmányjogi keret tudná csak biztosítani a rendszerváltás összes problémájának megoldását. (1) A sokáig tartó gazdasági etatizmus után sürgősen szükség lenne egy alkotmányjogi keretre, amely a kormány és a parlament napi gazdaságpolitikai döntéseit transzcendálni tudná. (2) Az intézmények csak akkor tudják az etnikai-világnézeti különbségekre épülő társadalmi egyenlőtlenségeket felfogni, ha alkotmányjogilag rögzítve vannak. (3) A szuverén törvényhozó hatalmat – főleg egy forradalmi periódus után – csak alkotmányos védőmechanizmusokkal lehet korlátban tartani.¹¹ E premissza elfogadását Kis János alapvető elméleti érdeklődése alapján korántsem lehetett egyértelműen prognosztizálni. A marxizmus elhagyását követően őt alapvetően az emberi jogok kérdése kezdte el foglalkoztatni.¹² Innen kétféle irányba lehetett továbblépni: egyrészt a civil társadalmi szerveződések elmélete, másrészt az alkotmányjogi perspektíva felé. Az 1987-es TÁRSADALMI SZERZŐDÉS még inkább a civil társadalom szempontjait tolja előtérbe. „Társadalmi szerződés nélkül nem lesz nemzeti felemelkedés. [...] Az egyezséghez azonban partnerek szükségesek. Ez a hatalom harminc éven át mindent megtett, hogy egyetlen érdekcsoport, egyetlen véleményalkotó kör se válhasson a partnerévé. Most a politikai bizonytalanság óráiban, ha akarna, se lenne kívül tárgyalnia. [...] A politika kulcskérdése ma az, hogy a hallgatóságos közmegegyezés felmondását követi-e a nyílt társadalmi szerződés sürgetése. Nem elég zúgolódni a rossz

politika következményei miatt – követelni kell egy másik politikát.¹³ Ennek a perspektívának a nyolcvanas évek végén megvolt a maga plauzibilitása; nem is beszélve arról, hogy a maga fonákján egy hallatlanul fontos gondolatot mondott ki: a gazdasági reformtörekvések kritikai potenciálja *nem lesz* elégséges a rendszer megbuktatásához.

A legitimitási válság

A REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT című tanulmány eredeti változatának végén Kis János ezt írta: „Ha ezt a megközelítést elfogadjuk, ebből mindjárt következik, hogy az új rendszer megszilárdulása nincs eleve biztosítva. Ehhez az szükséges, hogy [...] a feltételek a kritikus időszakban végig fennmaradjanak. Egy részük maradandónak látszik, más részük 1990 óta fokozatosan erodálódik. Mi lesz a folyamat végkimenetele?”¹⁴ A rendszerváltás után, két egymást követő évben Kis János a *Magyar Hírlap* karácsonyi számaiban drámai hangú cikkeket publikált.¹⁵ Még ma is hihetetlennek tűnik, hogy az első demokratikusan megválasztott kormány működésének második, illetve harmadik évében attól kellett félni, hogy talán már a '94-es választásokra nem is kerül sor. A második cikk egyenesen ezzel a mondattal kezdődik: „Magyarországon ma sokan félnek.” (253.) Ezeknek a félelmeknek az alapja a legitimitás hiánya. Kis János mindkét tanulmányban elmondja, hogy a magyarországi demokratikus átmenetből hiányzott a „legitimáló pillanat”, vagyis a demokratikus átmenetnek nem volt egyetlen olyan eseménye, amelyet a rendszerváltás szimbolikus aktusának lehetne tekinteni. „A harmadik köztársaság létrehozásának nincs olyan pillanata, melylyel a mai politika minden mértékadó szereplője fenntartás nélkül azonosulna. A sarkalatos törvények és alkotmánymódosítások, melyek az új, demokratikus rendet megalapozták, nagyrészt az MSZMP és társzervezetei, illetve az Ellenzéki Kerekasztalt alkotó szervezetek közötti [...] tárgyalásokon születtek meg. Csakhogy a háromoldalú megállapodást az EKA pártjainak egy része [...] nem írta alá. [...] De az egyezséget azok sem vállalják maradéktalanul, akik az ellenzék részéről aláírták.” (240. k.) Majd később: „Nincs olyan közös alkotmányozó cselekmény, mely minden fél számára kétségbevonhatatlanul érvényes volna, s mint össznemzeti vállalkozás, betölthetné a legitimáló kezdet szerepét.” (269.) A REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT című tanulmány átdolgozott változatából azt sejthetjük, hogy Kis János egy

bizonyos időbeli távolságból az Ellenzéki Kerekasztal működését tekintve ilyen „legitimáló kezdetnek”. Mindenesetre most úgy érezzük, hogy ezekben az alkalmi (és később nem módosított) írásokban egy nagyszabású elméleti koncepció kezd körvonalazódni (amelyet még akkor is találónak érzünk, ha a kiindulópont már elvesztette a maga érvényességét). A téma végül is a posztkommunista átmenet utáni politikai diskurzus sajátossága. – (1) A billegő legitimitás hatására a politikai vita az elvi kérdések felé sodródik. „Ahol a rendszer legitimitása vitatott, ott a politikai versengés nem a több vagy kevesebb hatalomért folyik, hanem a hatalom természetéért. A politikai nézeteltérések bármikor végső eszmei ellentétekké élesedhetnek, az eszmei konfliktusok bármikor politikai csatákba torkollhatnak, a gyakorlatias kompromisszumok tere beszűkül. Ez a helyzet a mai Magyarországon.” (239.) Ennek hátterében egy nagyon határozott probléma állt: miközben a gazdasági átmenetet elodázták,¹⁶ alapvetően szimbolikus kérdésekről folyt a vita, amiknek persze hallatlanul nagy jelentőségük volt. Egy másik megfogalmazásban már érezhető egy ellentetés is: a parlamentbe bekerült filoszok vették el a vitát ilyen irányba, ahelyett, hogy a sürgető gazdasági nehézségekkel foglalkoztak volna. Ezeket a vitákat Kis időnként „túlideologizálnak” is nevezte. „De az ideológiai kérdések nem azért kapnak ekkora hangsúlyt, mert filoszokból lett politikai kontárok a parlamentben is a történelemórájukat akarják folytatni. Az ideológiai vitákat a legitimációs bizonytalanság gerjeszti.” (248. Kiemelés tőlem: W. J.)¹⁷ – (2) Az állandóan az alapokról folyó politikai viták szükségképpen a politikai diskurzus eldurvulásához vezetnek. „Minél jobban eldurvul a küzdelem, annál gyorsabb a demokratikus rend erkölcsi kopása.” (244.) Ezt a mondatot meg is fordíthatjuk: minél ingatagabb a demokratikus rend, annál jobban eldurvul a politikai diskurzus. Az 1994-es választásokra előretekintve írta Kis János: „Az MDF megízente [1993 karácsonján vagyunk], hogy szerinte miről fog szólni a választási küzdelem: arról, hogy visszatér-e a pufajkás diktatúrája. Ezért hajszolták keresztül alkotmányjogilag vitatható igazságtételi törvényüket, ezért erőltetik az ugyancsak aggályos ügnyöktörvényt, ezért szeretnék a közelgő hónapokban sortűzpereket rendezni, ezért szónokolnak arról, hogy Varsó »elesett«, de Budapest még »áll«. Ha ez a taktika sikerrel jár, a politikai ellentétek tovább éleződnek.” (261.) Ma már talán nem is emlékszünk ezekre az esemé-

nyekre; de az ellentétek állandóan tovább mérgeződtek, a tartósan pályán lévő politikusok megaláztatásai és frusztrációi egyre nőttek. Létrejöttek a tartós vesztesek, majd az abszolút vesztesek, akiknek a hatalomba való visszakerülése a háborút emelte normálállapottá.¹⁸ Illuzórikusnak bizonyultak azok a remények, hogy a demokrácia tanulása során a politikai diskurzusok civilizálódni fognak. – (3) Az állandóan az alapokról folyó viták és a konfliktusok túlélézése a közvélemény számára tisztító volt; s ez a tapasztalat hozzájárult annak a meggyőződésnek a kialakulásához, hogy a demokrácia olyan nyílt küzdelem, amelyben minden fél a maga önző érdekeinek érvényesítésére törekszik. Ezt a küzdelmet a politikusok a közvélemény felé való fordulás populizmusával próbálták kompenzálni. Most a populizmusnak csak a következő értelmére fogok támaszkodni: „Populistának szokás nevezni azokat, akik minden szociális követelést felkarolnak, akár teljesíthető, akár nem. Ebben az értelemben populisták azok, akik egyszerre akarják a költségvetési hiány mérséklését, a veszteséges bányák és kohók működésben tartását [stb. stb.].” (245.) A gyenge legitimitáció mellett a politika – attól való félelmében, hogy elveszti a társadalommal való kapcsolatát, felelőtlen ígéretésekbe, majd osztogatásba kezd. – Kis János nem sokkal az 1994-es választások után a fenti problémák kiküszöbölésére egy új alkotmányozási folyamatot javasolt. (Az MSZP–SZDSZ koalíció rendelkezett is az ehhez szükséges fölhatalmazással).¹⁹ „A rendszerváltás alkotmánya nem csak a szerkezeti tisztaságot és – helyenként – a szöveg kellő világosságát nélkülözi. Komolyabb fogyatékosága a megkérdőjelezhetetlen tekintély hiánya. A maradó alkotmányszövegekre az utókor úgy tekinthet vissza, mint alapító jelentőségű, közös nemzeti vállalkozás gyümölcszeire.” (270.) Ez az alkotmányozás elmaradt; 2003-ban aztán Kis János már óvatosabban fogalmaz: „Alkotmányunk végleges, mert alapstruktúrája végleges. Ugyanakkor azt állítom, hogy véglegesítésre szorul. Ez paradoxonnak tűnik. Miért kellene véglegesíteni azt, ami máris végleges?” (278.) Az ily módon megnyitott perspektívát most nem akarom követni, csak azt szeretném kimondani, hogy a fenti problémákat egy új alkotmány nem tudta volna megoldani. És így ezek a problémák nem is a legitimitáshiányra épültek. (Szerintem most már Kis János is így gondolja.) És a bajok leírását mégis találnak érezzük; nézzük meg – még egyszer az elemzés

szerkezetét. Az első két pont a politikai elit belső működésére vonatkozik, de egy külső perspektívából tekintve. A harmadik pont mintegy kompenzálni próbálná az első két pontra vonatkozó elégedetlenséget. Mintha az üzenet a következő lenne: hagyjatok csak minket harcolni, cserébe mindent megteszünk értetek. Ez az ajánlat vezetett a társadalom és a politika igazi megosztásához. Mintha a politikai elit is tudná, hogy nem a közvéleményt valóban érdeklő kérdések megoldásával foglalkozik. (A populizmusmal ezt szeretné kivásárolni.) Ezt a kérdést Hannah Arendt társadalmi kérdésnek nevezte. „*Azt a valóságot, mely [a] modern képzetnek megfelel, a tizennyolcadik századtól társadalmi kérdésnek nevezzük, bár találébb és egyszerűbb volna a szegénység létezésének nevezni.*”²⁰ Arendt bizonytalankodik az elnevezéssel; de tulajdonképpen azt kellene mondani, hogy a XVIII. századtól a gazdaság számított a valóság konstituensének, ezért az emberek a forradalmaktól elsősorban a „szegénység” kérdésének megoldását várták. „*A szegénység több a nélkülözésnél, az állandó hiány és a heveny nyomor állapota, melynek gyalázata embertelenítő erejében van; a szegénység alávaló, mert testiük abszolút kényszerének szolgáltatja ki az embereket [...].*”²¹ Ez szokta végzetébe kergetni a forradalmakat, vagyis a terrorba való átcsapásba. Most is ez volt a mély elégedetlenség kiváltó oka. Nem volt teljesen alaptalan az a benyomás, hogy a kilencvenes évek első felében a kormányzó elit ennek a kérdésnek nem is akart nekiállni, húzta-halasztotta. Aztán 1993-ban Kornai János a *Közgazdasági Szemle* hasábjain publikált egy alapvető cikket, amely a „transzformációs visszaesés” szükségességét bizonyította: „*Mindenki számított arra, hogy az átmenet sokféle nehézséggel jár majd együtt, de a termelésnek ezt a nagyméretű visszaesését csak néhány közgazdász jósolta meg előre.*”²² Nem tudom, nem emlékszem rá. „*Nem készítették fel erre a jelenségre a közvéleményt a poszt-szocialista régióban az új pártok, a vezető politikusok és az új demokratikus kormányok. Nem található a súlyos recesszióra vonatkozó prognózis az átmenet programját felvázoló első elméleti írásokban sem.*”²³ Ebből származott a kilencvenes években útjára induló nagy elégedetlenség; a tehetetlenkedés és az elmérgesedett diskusziók miatti ellenszenv másodlagosnak tekinthető.²⁴ (Habár az igaz, hogy ez az ellenségeskedés hovatovább még a gazdasági átmenetet is veszélyeztette. Erre vonatkozó aggodalmakról számol be Kor-

nai a cikk végén: „A kieleződő politikai küzdelmek idején fennáll az a veszély, hogy a kormányon lévő politikus hosszabb távon káros, de rövid távon népszerű intézkedéseket szorgalmazzon. Hasonlóképpen fennáll az a veszély is, hogy az ellenzéki politikus felelőtlen ígéretekkel próbálja elfordítani a kormánytól a közvéleményt.”²⁵ Ebben a malomban őrlődött a posztkommunista átmenet politikája. Most nézzük mindennek a belső oldalát: a szegénységre vonatkozó tapasztalatok sokszor súlyos belső konfliktusok alakjában jelentek meg. Ezeket Richard B. Freeman így írta le: „Sok munkás – elsősorban a nehézipar nagy állami üzemeiben dolgozó férfiak – a piacgazdaságba való átmenet nagy vesztese. Ők a jobb élet reményében segítettek megbuktatni a kommunista diktatúrát, és most a piacgazdaságban sötét jövőnek nézhetnek elébe.”²⁶ Az emberek így skizofrén tudattal néztek a piacgazdaságba való átmenet elé: egyrészt úgy gondolták, hogy ebben a rendszer – általuk is elősegített megbuktatása – tetőződik be, másrészt az államtól védelmet reméltek az átmenettel szemben.²⁷ Ezeknek a skizofrén elvárásoknak a politika – még ha jól végezte volna is a maga dolgát – aligha felelhetett volna meg.

Az ügynökkérdés és a múltfeldolgozás

Kis János elméleti írásainak és publicisztikáinak egyik legfontosabb témája az ügynökkérdés. „A »belső elhárítás« a nyitvántartottak, a megfigyelés alatt állók egyéni pályafutását jelentős módon befolyásolta, többek között az elhelyezkedés vagy a szakmai-munkahelyi ranglétrán történő előrelépés megakadályozásával. A korszak során a besüggők és a besüggöttak tábora százezres nagyságrá nőtt el.”²⁸ Nagyon érdekes a hírszerző osztály története,²⁹ de talán még ennél is érdekesebb az elrejtés sokkal kacifántosabb története. Az elhárítás nemcsak speciális feladatokat látott el, hanem ugyanakkor titokban is kellett tartania magát. A demokratikus ellenzék már a maga létezésével föllebbentette a fátylat. Kis János írja: „E tanulmány szerzője az egykori megfigyelték közé tartozik.” (343.) A demokratikus ellenzék első tette az volt, hogy előcsalogatta rejtekeiből a belső elhárítást, és mindenki számára láthatóvá tette.³⁰ Pontosabban: mindenki azért csak közvetlenül a rendszerváltás körül ismerkedhetett meg vele. A Nagy Imre-temetés kapcsán a belső elhárítás mozgósítása minden gátat átszakított, ekkor már nem számítottak a rejtőzködés szempontjai. „Bevetették a belügy III/1-es, III/2-es, II/3-as csoportfőnök-

ségeinek fedett ügynökeit – nem ám csak azért, hogy jogsértő eszközökkel gyűjtsenek információkat az előkészületekről, hanem azért, hogy hamis információkat terjesszenek, újságcikket írassanak, az Egyesült Államok budapesti követének, a brit sajtóattasénak, Király Bélának és más emigránsoknak [...]. Mai napig alig van ismeretünk arról, milyen szerepet játszott a titkosrendőrség a független szervezetek megalkakulása és a szabadon választott Országgyűlés összehívása közötti időszakban.” (79.)³¹ De most nem az események föltárása a dolgunk, hanem egy elvi álláspont kialakítása az ügynökökkel szemben. Ehhez elég a rendszerváltás egy minimalista értelmezése: ez jelentse a diktatúrából a demokráciába való átmenetet. A diktatúra elmúlt, de a diktatúra titkosrendőrségének dolgozói itt élnek velünk. A diktatúra, ha nem is totálisan, de viszonylag erősen integrált volt: az emberek nagyon nagy része együttműködött. Nézzük korosztályok szerint: az általános iskolások szinte teljes létszámban kisdobosok és úttörők voltak, a középiskolások a KISZ építőtáboraiiban töltötték a nyarukat, és a hetvenes évek elején a felnőtt lakosság kb. egytizede párttag volt. Tudjuk azt is, hogy május elsején óriási tömegek vonultak fel, az emberek virsliit ettek és integettek.³² Az ügynökök a többi együttműködőtől csak egyvalamiben különböztek: titokban végezték a munkájukat, és így rejtve maradtak. Kis János először 1993-ban teszi föl a kérdést: „Mit kezdjünk a volt ügynökökkel?” Egyelőre azt lehet látni (a 90-es évek elején vagyunk), hogy az ügynökkérdés kezelése az elhallgatás és a politikai zsarolás között ingadozik.³³ Kis János 1993-ban a megoldáshoz a következő principiumot javasolja: a közvetve vagy közvetlenül megválasztott képviselők és vezetők ügynöki múltját fel kell tárni. Ebben az összefüggésben beszélhetünk a „tájékozott állampolgári döntéshez való jogról”. Ha megválasztunk valakit valamilyen pozícióba, akkor jogunk van ismerni a múltjának azokat az epizódjait, amelyek az adott pozíció betöltése szempontjából fontosak (lehetnek). A fentiekben említett jog „annyit követel meg, hogy a volt hálózati személyeket döntés elé állítsák: vagy csendben visszavonulnak, vagy vállalják, hogy múltjuk titkos részére fény derül. Ami ezen túlmegy, az már nem szükséges az állampolgárok információhoz való jogának biztosításához [...]” (340.) Kis János elsődlegesen törvényi szabályozásra gondol; a térségben ekkor már megszűntek a titkosrendőrséggel kapcsolatos törvények, és az

MDF is elkészítette a maga tervezetét. (És voltak veszélyes is: a Németh-kormány működése alatt óriási iratmegsemmisítésekre került sor, elképzelhető, hogy így egyesek örökre megúszták a leleplezést, és az is előfordult, hogy a hatóságok egy más célból kikényszerített aláírást beszervezési nyilatkozatként értelmeztek.) De a törvény csak nem akart megszületni, így következtek a spontán leleplezések.³⁴ Láthatjuk, hogy a fenti gondolatmenet kiválóan illeszkedik Medgyessy Péter lebukásához, amelyre csak jó tíz évvel később, 2002. június 18-án került sor.³⁵ Kis János másnap írta meg a cikkét, MEDGYESSYNEK MENNIE KELL címmel. A vélemény követi az eddigi érvelési stratégiát. „A választónak minden adathoz joga van, melynek birtokában eldöntheti, hogy a választott tisztásra pályázó ember méltó-e a bizalmára. Az, hogy valaki a kémelhárítás konspirált tisztje volt, ilyen adat. Azt hiszem, a kémelhárítói múlt erkölcsileg és politikailag jobban védhető, mint a kádári restauráció félkatonai szervezetében való részvétel. Igen, jobb lett volna a köztársaságnak, ha nem egy volt karhatalmista [Horn Gyula] vezeti az országot 1994 és 1998 között. De senki nem mondhatja, hogy Horn félrevezette a választókat. Megválasztották múltjának ismeretében. Medgyessy azonban úgy akart miniszterelnök lenni, hogy elhallgatja azt, amit a választónak tudnia kell róla.” (564.) Nem fogom földidézni a huzavonát: Medgyessy majd csak két év múlva, az európai parlamenti választások után mond le. Kis János egy újabb cikkében azt is érzékelteti, hogy a politikai vitakultúra így mély morális válságba került. Egyrészt a vita tovább mérgesedett: most már mítoszok és ellenmítoszok állnak szemben egymással. „A Fidesz-mítosz szerint az állampárt politikai célja mindvégig egyeduralmának és az ország külső függőségének fenntartása volt. A szocialista ellenmítosz szerint, amikor Medgyessy Péter a kémelhárítás tisztje lett, akkor az MSZMP reformerői már a nemzet érdekét és csakis a nemzet érdekét szolgálták.” (572.) Másrészt így az ügynöktörvény revíziója csapdába került: ha most a kormány napirendre tűznél, az olyan lenne, mintha bosszúhadjáratot indítana: miután a miniszterelnök lelepleződött, álljunk neki kitergetni a másik oldal szennyesét is. Az már a visszafogottság jele volt, hogy így nem jelent meg az ügynöktörvény a kormányprogramban. (Uo.) Harmadrészt a közvélemény ekkor lemondott az ügynökök megítéléséről, mintegy belenyugodott abba, hogy ez a politikai harcok belügyévé vált. A Medgyes-

sy-ügy kapcsán végeztek közvélemény-kutatásokat, amelyek azt mutatták, hogy a választók nem kívánták a miniszterelnök távozását. Kis János 2002-es sorai azt sugallják, hogy itt tört meg a harmadik köztársaság morális tartása. A küzdelem eldőlt: a politika végleg különvált a társadalomtól, és ezzel együtt a politikai ütközetek kíméletlen csatává radikalizálódtak. De az ügynökkérdés kapcsán mintha Kis János elmélete is korlátokba ütközne: milyen viszonyt alakítsunk ki a sport, a művészi vagy a tudományos élet ügynökeivel szemben? Először is azt mondhatjuk, hogy a közvéleményt ez nem érdekli, sőt külsődleges, politikai küzdelmek áldozatait látja bennük, és így sajnálja őket. Szabó István filmrendező besúgóí múltja 2006-ban került napvilágra; és ő maga azzal védekezett, hogy csak olyan információkat szállított, amelyeket semmire sem lehetett használni. Erre írja Kis János: „Aki jelentéseket írt, még ha ártalmatlannak is, részese volt a megfélemlítés gépezetének. És nem sejtette, nem tett-e nagyobb szolgálatot is. Nem sejtette, hogy nem zsarolják meg a társát, akiről azt írta, hogy nagy lábon él, hogy nem vágja-e el a filmkészítés lehetőségétől egy másik társát, akiről azt írta, hogy nézeti zavarosak, személyisége komolytalan.” (373.)³⁶ De itt mintha egy kicsit túl nagyot ugrottunk volna: az ügynök, aki később politikai karrierre készül, és a választóit tájékoztatja a maga múltjáról, már egy morális vétkét vallja be: mégpedig azt, hogy valamikor visszaélt az őt körülvevő emberek bizalmával.³⁷ Ezt ugyan a választói megbocsáthatják, mondván, ha már beismerte, biztosan nem fogja megtenni másodszer. De az alapvető etikai vétség megmarad. Azt lehet talán mondani, hogy ez a vétség nem büntetőjogi kategória, és ha az is lenne, már elavult volna. De most jöhet a fenti érv: semelyik jelentésről nem lehet azt mondani, hogy ártalmatlan volt; a jelentések hatásai kalkulálhatatlanok voltak. S itt már nem a bizalmal való visszaélés jelenik meg fölroható cselekedetként, hanem egy embertelen rendszer fönntartásában való aktív (és ráadásul rejtőzködő) közreműködés. Ez olyan körülmény, amely nemcsak a politikusokra, hanem mindenkire vonatkozik. De ehhez elsősorban talán nem is törvényekre van szükség, hanem az elmult rendszer általános-diskurzív tematizálására. Általában ezt szokás múltfeldolgozásnak nevezni; ez a folyamat tulajdonképpen egy újfajta közösségi identitás megteremtésére szolgál.

Visszatekintve már látjuk, hogy ez fontos szerepet játszott a Kádár-rendszer megbuktatásában; a Kádár-rendszernek volt ugyanis egy láthatatlanná tett, letagadott kiindulópontja, az 1956-os forradalom. Ezt a kiindulópontot még sikerült átvilágítani; a múlt rendszer fenntartásában való közreműködés morális elítélését már nem sikerült elérni, és a rendszer általános problematizálása még ennél is nehezebb feladatnak bizonyult.

A jelenlegi helyzet történelmi magyarázata

Kis János 2007 karácsonyán publikálta az *Élet és Irodalomban* Az ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ című tanulmányát, amelyet a jelen könyv aktualizált formában közöl. A kötetben elsősorban erre a tanulmányra hárul a jelenlegi situáció értelmezése. „Az 1990. évi választások működésbe hozták a harmadik köztársaság alkotmányos gépezetét. A 2010. évi választások szabad kezet adtak a gépezet szétveréséhez.” (121.) És tudjuk: a szétverésben nem volt sem tévovázás, sem kímélet. A kilencvenes évek elejének fogalmaival azt mondhatnánk, hogy az 1989–90-ben elkezdett rendszerváltás 2010-ben elkezdett visszafelé pörögni. „Hogyan kerülhetett sor a köztársaság lerombolására húsz évvel a létrehozása után? Önként kímálkozik a baloldalon sokakat vonz egy egyszerű válasz. Ami 2010 májusa után történt, csupán betetőzte a jobboldal két évtizedes törekvéseit. Amikor kormányon volt, a jobboldal mindig az ellenzék marginalizálására, amikor ellenzékbe szorult, mindig a kormány megbénítására törekedett. Önmagát mindig is az ország természetesen vezetőjének, a baloldalt mindig is hatalombitorlók gyülekezetének tekintette, az 1989-es alkotmánnyal sohasem azonosult.” (Uo.) De ennél Kis János most egy átfogóbb koncepció kidolgozására törekszik. Már a kilencvenes évek legelején született írások egyik meghatározó motívuma az volt, hogy a válságot alapjában véve az együttműködés játékszabályainak felrúgása okozza. Ez a kép tágul most ki történeti összefüggéssé: a jobb- és a baloldal százéves háborújává. Egy ilyen hosszú háború azt feltételezi, hogy egyik oldal sem tudta magához asszimilálni a másikat. Ez szinte képtelenségnek tűnik; egy ilyen hosszú küzdelemben a felek megismerik egymást, ki-ki a másik eszközeivel próbálja legyőzni azt, a másik fél repertoárjába tartozó egy-két elemről belátja, hogy az neki is hasznos, a legalapvetőbb értékeket mindenki nek tisztelben kell tartania stb. De erre mind

nem került sor, és erre Kis János kétféle magyarázatot is kínál. *Egyrészt* itt olyan különböző elemekről van szó, amelyek tartalmilag nem integrálhatók egységes egészzé. „A kétféle múlt nem egységesíthető egyazon politikai közösség közös hagyományává. A két világháború közti tekintélyuralmi rezsim az 1918/19-es forradalmak elleni harcra alapozta létjogosultságát. A II. világháború utáni totalitárius rezsim a »Horthy-fasizmus« elleni harcra. Nem lehetséges politikai közösség olyan erők között, melyeknek identitása a másikkal való totális harchoz kötődik.” (125.) A másik érv tisztán formai: „Idejüket múlt politikai világgépek akkor tudnak sikeresen ellenállni a demokratikus verseny korrigáló hatásának, ha [mindkét] oldal látásmódja anakronisztikus. Az egymást tagadó anakronizmusok meg is erősíthetik egymást.” (124.)³⁸ Igen, ezekről az anakronizmusokról lehet azt mondani, hogy a Medgyessy-ügy kapcsán szilárdultak meg, és öltöttek mitikus formát. – Mindenesetre azt már láthatjuk, hogy Kis János egyszerre szeretné leírni az elmúlt száz év bal-jobb és jobb-bal kilengéseit és az 1990 utáni politikai oszcillációt. Azt sugallva, hogy az előbbi, mint szélesebb kontextus, meg is magyarázza az utóbbit. Ennek a magyarázatnak az a premisszája, hogy a két oldal jelentése nem változott: a baloldal az első világháború utáni bolsevik baloldalt, a jobboldal pedig a két világháború közötti „úri középosztály” eszmerendszerét jelenti. De hogy értelmezhetnénk ebben az összefüggésben magát a rendszerváltást? Mintha azt kellene mondanunk, hogy semmi nem történt, mert ugyanaz a szembenállás folytatódott, de ezt Kis János biztosan nem szeretné állítani. Akkor viszont valami olyasmit kellene mondanunk, hogy a rendszerváltás a „jobb-” és a „baloldal” fogalmának átértelmezésére tett nagyszabású kísérletet. Ez a nagyszabású, de sikertelen kísérlet az MDF és az SZDSZ szembenállásában öltött testet; aztán megint jöttek a hagyományos jobboldali és baloldali pártok. (Azt is mondhatnánk, hogy a rendszerváltás korának azok a pártjai tudtak fennmaradni, amelyek a hagyományos pozíciókat szállták meg.) Így viszont aligha lehetne átmenetet teremteni az egykori MDF és a húsz évvel későbbi Fidesz között. Kis János viszont valószínűleg erről is nehezen mondana le, mert a Fidesszel szembeni ellenvetések nagy része a kilencvenes évek első felében az MDF-fel szembeni küzdelemből származik. – Ha csak a rendszerváltás utáni időszak áttekintésére szo-

rítkozunk, akkor azt mondhatjuk, hogy ezt a Horthy-korszak és a Kádár-rendszer szakadatlan, de egyre éleződő küzdelme jellemezte. „Egyszóval abból indulok ki, hogy a rendszerváltást követő húsz évben két anakronizmus viaskodott egymással és tartotta egyszersmind életben egymást: a Horthy-korszakba visszavágyó jobboldali és a Kádár-korszakról leválni nem tudó baloldali gondolkodásé.” (124.) És ebből az anakronizmusból nem sikerült ki-keveredni a harmadik köztársaság teljes történelme során.³⁹ „Nem valamiféle történelmi végzet-re kell magyarázatot keresni. A köztársaság bukása nem volt elkerülhetetlen. Fennállásának húsz éve során számos alkalom kínálkozott a tanulásra. Nem volt megírva a csillagokban, hogy valamennyi kudarcral végződjön.” (160.) A harmadik köztársaság megbukott, de ennek valóban e történelmi szembenállás elmérgesedése lenne az oka? Igaz-e az anakronizmus tétele? És egyáltalán: mit kezdünk a történelmi magyarázattal?⁴⁰ – Nemrég egy cikkében Vásárhelyi Mária azt állította, hogy a mostani Orbán-kormány nem is annyira a Horthy-korszak érték- és eszmévilágát idézi fel, hanem inkább a Kádár-kor mentalitására támaszkodik. „A kormánypárti horthysta maszlag ma csak azon szavazórétleg identitásának karbantartását szolgálja, amelynek tagjai mindig is jobboldali vagy szélsőjobboldali szavazók voltak, a többség számára a Horthy-korszak mint értékvilág már semmit nem jelent, jöszövel azt sem tudják, hogy mikor volt. Orbán széles körű elfogadottságának titka sokkal inkább kereshető a kádári kisember sikeres megszólításában és a lecsúszástól rettegő középosztály rendszerellenes attitűdjének, szociális önzésének felerősítésében, mint a horthysta hagyomány újjáélesztésében. Ezeknek az attitűdöknek a mozgósításához és rendszerré szerveződéséhez szolgál rendkívül hatékonyan kötő habarcsként a nacionalista retorika.”⁴¹ Tény, hogy ez a tézis meglepő, és mégis van egy bizonyos evidenciája: a Kádár-kor valóban közelebb áll hozzánk, a rá jellemző mentalitás jelenléte valószínűbb. De mégsem olyan könnyű belenyugodni a nacionalizmus ilyen marginalizálásába. Nézzük meg a másik oldalt: mit mondanánk arra, ha valaki azt állítaná, hogy itt egyszerűen a Horthy-korszak örökségének fölmelegítéséről van szó. Az úri középosztály, a népnemzeti mentalitás, az urambátyámvilág, a köznapivá vált antiszemitizmus határozna meg a mindennapjainkat. Ezzel szemben is meg lehetne fogalmazni bizonyos ellenvetéseket. Charles Taylor a kilencvenes évek közepén egy alapvető jelen-

tőségű tanulmányban arra mutatott rá, hogy nem a nacionalizmus maga, hanem a modern állam hoz létre egységes nyelvet és egységes kultúrát. Így tehát nem a nacionalizmus érzése vagy politikai mozgalma kényszeríti ki a homogenitást, hanem inkább ez a homogenitás jelenik meg a felszínen mint nacionalizmus.⁴² De ezt a megjelenést is bizonyos körülmények alakítják: „A nacionalizmus azon emberek érthető érzelmi felindulása, akik zavarba ejtő társadalmi és gazdasági újításoktól szenvednek – különösen nehéz időkben. [...] Ha az embereknek jobban menne a soruk, akkor az ilyen szélsőségek és veszélyes demagógiák aligha hatnának rájuk.”⁴³ Vagyis az állam nyelvi és kulturális egységesítő tevékenysége teremti meg annak feltételét, hogy az emberekben létrejöhessen a nacionalista attitűdök és érzelmi fel-lángolások. Taylor szerint az egységesedés és a bajok együttesen hozzák létre a nacionalizmust. Ha ezt általánosítjuk, akkor kimondhatjuk, hogy a nacionalizmus mindig konkrét politikai-társadalmi körülmények hatására jön létre, így azt nem lehet független változóként kezelni és történelmi tényezőként értelmezni. Vagyis a jelenlegi helyzetre specifikálva: a rendszerváltás utáni nacionalizmus nem a Horthy-korból származik, hanem a rendszerváltás nyomán létrejövő politikai-társadalmi körülmények eredménye. És ugyanezt lehet elmondani a „kádári reminiscenciákról” és a Kádár-kor továbbélő sikeres mentalitásairól.⁴⁴ Ezzel, azt gondolom, igazoltam a történelmi megközelítés korlátait, és azt javaslom, hogy a jelenlegi helyzet leírására használjuk a korai kordiagnosztikai forrásokban szereplő társadalomelméleti fogalmiságot. *Első rész:* A rendszerváltás utáni helyzet elemzésével foglalkozó dolgozatokból tudjuk, hogy a kilencvenes évek első felében három nagy konfliktuscsoport keletkezett a magyar társadalomban: a politikai küzdelmek éleződése, a társadalom és a politika közötti szakadék kitágulása, valamint a populizmus.⁴⁵ Hogy lehetne bemutatni az Orbán-rezsim működését ezek szerint a szempontok szerint? (1) Az Orbán-rezsim alatt minden belső választóvonal éles szakadékká vált. A politika szembeállította egymással az időseket és a fiatalokat, a szegényeket és a jómódúakat, a diákokat és a foci-szurkolókat stb. Ezeket a feszültségeket aztán a politika a demokratikus intézmények fölszámolásával és kiüresítésével próbálta láthatatlanná tenni. A média ezt a világot tükrözi vissza – szépen és hibátlanul. (2)

Nem kell törődni azzal (mert úgysem lehet elene tenni), hogy a közvélemény korruptnak tartja a politikusokat; sokkal inkább teljesen szabadjára kell engedni a korrupciót, és ezt a politikusok autoriter nimbuszának kiépítésével kell kompenzálni. Hátha sikerül. (3) A populizmust pedig újra kell definiálni: a teljesen szabadjára engedett belső korrupciós osztogatáson túlmenően már sok elosztanivaló nem marad.⁴⁶

Az Orbán-rezsim újítása ezen a téren: a kompenzáció kompenzációja. Egy erőteljes propagandagépezet működésbe lendítésével és a nemzeti-nacionalista retorika együttes és kombinált alkalmazásával próbálják fölfogni a lecsúszástól féltő emberek szorongásait. *Második rész:* A mostani politika az eddigi befejezetlen műtfeldolgozást félresöpri, a legitimitását is megkérdőjelezi, és helyette egy másik földolgozatlan múlt-hoz próbál visszamenni, az úri Magyarországhoz és Trianonhoz. De nem is igazi műtfeldolgozásra törekszik, hanem anakronisztikus alakzatok életre keltésével a politikai mobilizálásra törekszik. – Ha a történeti magyarázatokat kapcsoljuk,⁴⁷ akkor nagyjából ehhez az eredményhez jutunk. „*Jó okunk van [arra], hogy igyekezzünk megérteni, miért bukhatott el [a harmadik köztársaság] két évtized múltán. S a megértés egyik lényeges feltétele, hogy a vig esztendő [1989] valóságos történetét ne hagyjuk kitérőlni a kollektív emlékezetből, ám ugyanakkor romantikus mítoszokkal se helyettesítsük.*” (107.) És történeti magyarázatokkal se.

Jegyzetek

1. Lásd Jürgen Habermas: NACHHOLENDE REVOLUTION. Suhrkamp Verlag, 1990. 179. Nem sokkal korábban a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban a híres történész, Joachim Fest, „*visszafelé pörgő*” forradalomról beszélt.
2. Kis János: REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT. HÁROM HIPOTÉZIS A RENDSZERVÁLTÁS TERMÉSZETRAJZÁRÓL. *Világosság*, 1993/10. 6.
3. Uo. 18.
4. BESZÉLŐ ÖSSZKIADÁS, I. AB-Beszélő, 1992. 5. Voltak persze tiltott témák vagy diskurzusok, melyek közül ezek voltak a legfontosabbak: (1) nem volt szabad beszélni a határon túl élő magyarok helyzetéről és ennek tükröképeként a belföldi kisebbségek jogairól és asszimilációjáról; (2) az egypártrendszerrel és (3)

Magyarországnak a keleti katonai és gazdasági szövetségbe való tartozásáról. (Ennek következményeként az itt állomásozó szovjet katonákról, a hadgyakorlatokról stb.) De a másik oldalon elsősorban az újságokban egyre több kritikus téma jelent meg: (1) az áruellátás zavarai, az életkörülmények elfogadhatatlansága, (2) a környezettel és az erőforrásokkal való pazarló, a jövőre tekintettel nem lévő bánásmód; (3) az emberi méltóság sérülései, az emberi élet iránti tisztelet hiánya.

5. Ennél egy kicsit gyengébbnek tűnik az az érv, amely a „*refolúció*” fogalma mögött egy túlzottan szűk tapasztalatot sejt. „*Húsz év távlatából visszatekintve Garton Ash már nem is a lengyel és a magyar drámát kezeli az 1989. évi demokratikus átmenetek paradigmájaként, hanem a csehszlovákiát. Kulcsszava most a »bársonyos forradalom«. Ez a kifejezés más hangulatú, mint a refolúció, de elmosódottabb is egyben. Ezért azt hiszem, messzebbre jutunk, ha a »refolúció« fogalmi újításából indulunk ki, és megvizsgáljuk, hogy legalább a lengyel és a magyar történetet jól írja-e le. Véleményem szerint nem.*” (19.)

6. Mint ismeretes, többéves csend után Jacques Derrida próbálta elsőként újra feldolgozni a marxizmust. Könyve hamarosan megjelent magyarul is MARX KÍSÉRTETEI címmel. Jelenkor, 1993.

7. Kis János: REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT, 17.

8. Ehhez kapcsolódva Kis János megemlékezik Krassó György pártjáról, a Magyar Október Pártról, amely nem is akart a centrumba kerülni, eleve a marginalitást választotta. I. m. 20., 26. jegyzet. Krassó 1991 februárjában halt meg, a *Beszélő* című folyóirat 1992. október 17-én közölt róla szép megemlékező cikket.

9. Kis János: REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT, 17.

10. Kis mind az eredeti, mind a végleges változatban elmondja, hogy Arato elemzései nagy hatást gyakoroltak rá.

11. Andrew Arato: BRUCH ODER KONTINUITÄT? VERFASSUNGSDEBATTE IN DEN NEUEN DEMOKRATIEN. *Transit*, 1995. 9. szám. 6–7.

12. 1987-ben jelent meg a Párizsi Magyar Füzetek sorozatában a VANNAK-E EMBERI JOGAINK? című könyve.

13. Kis János–Kőszeg Ferenc–Solt Otília: TÁRSADALMI SZERZŐDÉS. A POLITIKAI KIBONTAKOZÁS FELTÉTELEI. = BESZÉLŐ ÖSSZKIADÁS, III. 756.

14. Kis János: REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT, 19.

15. Ebben az időben Frankfurtban, illetve Bambergben éltem, még nem volt internet; karácsonyra hazaérkezve ezek a cikkek mindig valóságos sokkhatást gyakoroltak rám.

16. Lásd Petschnig Mária Zita: ÖRÖKSÉGTŐL ÖRÖKSÉGIG. A MAGYAR GAZDASÁG 1990–1994. Osiris, 1994.

17. „*Aki azzal huncog, hogy neki ezekben a vitákban nincs is álláspontja, aki azt üzeni, hogy ezekkel a vitákkal felesleges foglalkozni, mert úgymond csak az árak, a bérek, az adók és a foglalkoztatás mutatói érdekesek, maga is hozzájárul a társadalom és a politikai intézmények közötti veszedelmes elidegenedéshez.*” (248. k.) Igen, de ez valószínűleg

természetes reakció volt; és ma már azt is lehet látni, hogy tradíciót teremtett: a politikán kívül álló politikai illúzióját.

18. Lásd ehhez a következő esszéhez írt utószómat: Hans Magnus Enzensberger: SZÖRNYŰSÉGES FÉRFIAK (KÍSÉRELET A RADIKÁLIS VESZTESÉRL). *Nagyvilág*, 2012/1–2. 120–126.

19. „A most hivatalba lépett kormány megfelelő többséggel rendelkezik az új alkotmány elfogadásához. Ennyi azonban nem elég. A majdani alkotmány tekintélye nem lehet nagyobb a jelenleginél, ha csak a kormánypártok támogatását élvezi.” (270.)

20. Hannah Arendt: A FORRADALOM. Európa, 1991. 78.

21. Uo. „Ennek a szükségszerűségnek a parancsára sietett a sokaság a francia forradalom segítségére, ez inspirálta, ez hajszolta előre, majd kergette végzetébe, mert ez a sokaság a szegények sokasága volt.” Uo.

22. Kornai János: TRANSZFORMÁCIÓS VISSZAÉS: EGY ÁLTALÁNOS JELENSÉG VIZSGÁLATA A MAGYAR FEJLŐDÉS PÉLDÁJÁN. = Uő: ÚTKERESÉS. Századvég, 1983. 168.

23. Uo. 168., 4. jegyzet. Kornai egyetlen szerzőként az 1968 óta már Ausztriában élő egykori Kalecki-tanítványt, Kazimierz Laskit említi.

24. Mindenesetre az is sejthető, hogy ekkor indult útjára egy masszív értelmiségellenes tradíció, amely alapvető beállítottságbeli változásra utal. A kommunizmus idején a tanulás és a tudás (ha nem is anyagiilag), de igen nagy megbecsülésnek örvendett. És ez most – az egyetlen tanuló létszámának hirtelen fölfutásával együtt, de valószínűleg nem annak hatására – gyors hanyatlásnak indult.

25. Kornai János: ÚTKERESÉS, 207.

26. Richard V. Freeman: POSTKOMMUNISTISCHE SCHIZOPHRENIE. *Transit*, 1993. 6. szám, 25.

27. Uo. „Keleten a munkások, sokkal inkább, mint a nyugati kollégáik, üdvözlik az olyan intézkedéseket, amelyek a bevételi különbségek mérséklésére, a bér- és az árellenőrzésre, a piaci mechanizmusok korlátozására irányulnak.” Uo.

28. Valuch Tibor: HÉTKÖZNAPI ÉLET KÁDÁR JÁNOS KORÁBAN. Corvina, 2006. 176.

29. A kezdeti évekhez lásd Palasik Mária: A HÍRSZERZŐ OSZTÁLY SZERVEZETE ÉS ÁLLOMÁNYA (1956–1962). *Betekintő*, 2011/2.

30. Nem sokkal a *Beszélő* első számának megjelenése (1981) előtt készült el Bereményi Géza FRONTÁTVONULÁS című monodrámája. Az ebben szereplő Sas elvtárs nyilvánvalóan az elhárításnak dolgozott. Sas elvtársnak még doktori címe is van, gojzervárott cipőt visel, hófehér inget, kőkemény ingallért és ptytyós nyakkendő. Kicsit rossz a névmemóriája, bajban van az idegen szavakkal, de munkájában a hízelgés elsődleges szerepet kap. Mintha az ellenfeleinek drukkolna. A fölöttese, Karvaly elvtárs viszont olyan ember hírében áll, aki nem ismeri a kegyelmet.

31. Vágvolgyi B. András így írja le Bakos Kálmán, a III-as osztály „különleges munkatársának” egy napját: „A külső elhárítás, a III/2 anyagait olvasva készült a saj-

tóterv finalizálására. A »Kanaszta« fn. játszmában »Stinkaktusz« fn. kapcsolat információkat juttathat a CIA-központba. »Ulli« fn. játszmában »Sávosfü« fn. tmb. szóban tájékoztatja a nyugatnémet BND munkatársát. »Póker« játszmában »Varjúháj« az angoloknak »Passziánsz«-ban. »Kutyatej« az olaszoknak, »Snapszli«-ban »Koráll« a franciáknak juttat el számukra értékes operatív információkat. [...] »Én egész népemot fogom, nem középiskolás fokon – manipulálni – gondolta Bakos Kálmán a költővel, [és] szívtott egy utolsót a vicces füstszűrőjű Eve-ből [...]» Vágvolgyi B. András: 1989. TŰZJÁTÉK. Nyitott Könyvműhely, 2009. 244.

32. Lásd Weiss János: A MŰLT EMLÉKEZETE. Kalligram, Pozsony, 2013. 249.

33. A tanulmányhoz készült két, 2013-ban írt jegyzetben Kis János ezt írja: (1) „1991-ben Antall József zárt borítékban akarta átadni Torgyán Józsefnek a személyével kapcsolatos politikai feddhetetlenségi vizsgálat iratát. Torgyán a borítékot nem volt hajlandó átvenni. Elterjedt, hogy a benne lévő dokumentum szerint Sztámári Lajos néven III/3-as ügynök volt.” (2) „1993-ban az MDF alelnökét, az Antall-lal ekkor már nyíltan szembeálló Csurka Istvánt próbálták ügynökműltjának feltárással ellehetelténi. Csurka »Átvilágítás« című írásában elismerte, hogy Raszputyin néven beszervezték, de tagadta, hogy érdemi jelentéseket írt volna.” (327.)

34. „A demokratikus köztársaság tizenöt évén át nem volt képes megbirkózni a régi rend elnyomó apparátusának hagyatékával. A halogatás, a mellébeszélés, a zavaros háttéralkuk ingoványos talajra vitték a politikai kitérőket. Egyre mélyebbre süllyedünk az ügynökbetrányokban.” (343.)

35. A történetet ismerjük: a magyar Országgyűlés 2002. május 27-én Medgyessy Pétert választotta meg miniszterelnökének. Kb. három héttel hivatalba lépése után, 2002 júniusában egy napilap közölte a D-209-es kódszámú ügynök (szigorúan titkos tisz) kártonját, akiről azt is kiderítette, hogy Medgyessy Pétert takarja.

36. „És egyáltalán nem lehetett benne biztos, hogy ha a tartótisztje valaki mástól már tudta egy harmadik társáról, hogy az lehaazárulózta Kádárt, akkor ez ő is nyugodt lélekkel beveheti a jelentésébe. Ilyenkor került oda az irat margójára, hogy »az információ ellenőrzött, megbízható.«” (373.)

37. Gondoljunk Novák Dezső esetére; róla 2004-ben derült ki, hogy 1967 és 1981 között írt jelentéseket csapattársairól. (Miközben már 1972 óta edző volt.) Ő volt a még világszínvonalú magyar labdarúgás egyik legjobb szabadrúgás- és legrafináltabb tizenegyeslövője.

38. Ezt Kis János így támasztja alá: „Az egyik fél korszerűtlen nézetek által inspirált viselkedésmódja igazolhatja a másik oldallal legrosszabb várakozásait, kiváltoa azt a viselkedést, mely viszont az ő balsejtelméit erősíti meg. Ilyen körülmények közt bármerre forduljon a választók sokasága, mindeműtt idejüket múlt konstrukciókba ütközik.” (124.)

39. „Kétségtelen, a polarizálódásra adott válaszok nem voltak szimmetrikusak. A jobboldal megint kezdett úgy viselkedni, mintha természetes joga volna az ország vezetésére. [...] A baloldal [viszont] sohasem vonta kétségbe a jobboldali kormányok legitimitását, és nem tett kísérletet a közös alkotmány kisajátítására.” (192.)

40. Számomra nem egészen érthető, hogy a konfliktusok éleződése – egy történelmi koncepcióvá transzformálva – miért és hogyan lépett elő a politika és a társadalom egymástól való elidegenedésével szemben. Ez nyitott ugyanis teret a populizmus számára. Itt most mintha a társadalom maga is megosztott lenne, és belesimulna vagy az egyik, vagy a másik párt mögé. Másként fogalmazva, most a politikai irányzatok mögött a társadalmi mentalitás bizonyos trendjei húzódnak meg. Ez minden részletében élesen ellentmond annak a szép leírásnak, amelyet Kis János annak az előítéletnek a cáfolataként ír le, hogy a magyar választópolgár nem híve sem a kapitalizmusnak, sem a demokráciának, sem a szabadságjogoknak. „Ezt a közhelyet olyan sokszor és sokfelől ismételték, hogy hajlamosak vagyunk fontolgatás nélkül hitelt adni neki.” (123.) Ebben az esetben szerinte legalább három kérdés nyitva marad. (a) „Aki szerint a magyarok úgy általában előnyben részesítik a paternalista államot a piaccal szemben, annak meg kell magyarázni, miért választotta több millió magyar a magánnyugdíjpénztárat 1997–98-ban, és miért nehezményezte a közvélemény nagyobb része a magánnyugdíjpénztárak visszaállamosítását 2011-ben. (b) Aki szerint az országlakosok számára közömbös, hogy Magyarországon jogállam van-e, meg kell magyaráznia, hogy miért kifogásolta a többség 2010 végén az Alkotmánybíróság jogköreinek csorbítását.” (c) „Aki szerint a választók nem értékelik demokratikus jogaikat, meg kell magyaráznia, miért utasította el 2012 tavaszán a megkérdezettek nyolcvan százaléka a választójog gyakorlásának előzetes regisztrációhoz kötését.” (123.)

41. Vásárhelyi Mária: A HOMO KADÁRICUS RENESZÁNSZA. *Élet és Irodalom*, 2013. december 20. 8.

42. Taylor itt Ernest Gellner *NATIONS AND NATIONALISM* című könyvére támaszkodik. Ithaca & London, 1983.

43. Charles Taylor: NATIONALISMUS UND MODERNE. *Transit*, 1995. 9. szám, 177.

44. Vásárhelyi Mária: A HOMO KADÁRICUS RENESZÁNSZA.

45. A politikusok kedvezőtlen megítélését nem tartanám a Kádár-rendszer örökségének, ha ennek a megítélésnek legalább viszonylag konkrét referenciája van: „A demokratikus politikai rendszer letéteményeseinek – az országgyűlés, a politikai pártok, a politikusok – működése már az első években súlyos kiábrándulást okozott. Húsz év eltelte után pedig tíz emberből kilenc vélekedik úgy, hogy a rendszerváltás valódi nyertesei a politikusok voltak, és négy ember közül három szerint Magyarország egyik legsúlyosabb problémáját a korrupciós politikai elit jelenti.” Uo. Aztán az utolsó mondatban mintha Vásárhelyi Mária is indokoltan tartaná ezt a véleményt: „Az egymást követő politikai botrányok és ezek következményeinek

külisége a demokratikus politika teljes devalválódásához vezetett.” Uo.

46. A nem ortodox gazdaságpolitikáról ebben az összefüggésben egyetlen szót sem szeretnék szólni, de a problémát egy találó idézettel mégis jeleznem kell: „Orwell megbékéltve nyugtózhatodt sírjában, a szavak Magyarországon is már régen elvesztették értelmüket. [...] Az, hogy a magyar gazdaság a legversenyképesebb, azt jelenti, hogy egyre csúszik lefelé, hogy minket irigyel és utánoz Európa, azt, hogy mindenhol elborzadva nézik, mi folyik nálunk.” Bruck András: *A JEL. Élet és Irodalom*, 2013. december 20. 4.

47. A történelmi magyarázatok (és ezzel együtt a mentalitástörténet alakzatai) a Fidesz retorikájában mitikus-ideologikus szerepet kaptak: ebből a szempontból érdekes lenne elemezni „az elmúlt húsz év” topozát.

Weiss János

II

A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG URALKODÓ ESZMÉI

Hollandia első liberális köztársasága régebbi némileg, mint a magyar. 1653-tól 1672-ig, tehát nagyjából húsz évig létezett, amikor Johan de Witt főpensionárius vezetése alatt egy *Stadhouder*, azaz uralkodó nélküli állam jött létre. Széles körű vallásszabadságot biztosított, felvirágoztatta a korai kapitalista kereskedelmet és ipart, a holland gyarmatbirodalom mesés bevételeiből biztosította a jólétet polgárai számára. Igaz, ideológiája nem volt valami kifinomult: az utilitarizmus eszméi – amelyek oly biztos erkölcsi alapot adtak később minden modern társadalomban azoknak, akik saját gyarapodásukat a közjóval indokolták – még csak szárnyaikat bontogatták ebben az időben, Hobbes filozófiájában. A holland liberális köztársaság saját fennmaradásának igazolásához ezért egyszerűbb mintához fordult, a mindenki által jól ismert neoplatonikushoz: a javak emanációtana azt állította, hogy a kereskedelem bevételeiből mindenki részesedik, a jólét kiárad, és átjárja a társadalom egészét. A tengerparti kereskedővárosok gyarapodása az egyesült tartományok egészére kisugárzik, minden polgár élvezheti gyümölcseit. Ez volt Hollandia arany korszaka, egész későbbi történetét meghatározó anyagi és kulturális tőke halmozódott fel. De az ideológia mégis csak ideológia maradt: az aranykornak voltak vesztesei.

Johan de Wittet a népharag váltotta le posztjáról, amikor Hágában járt 1672. augusztus 20-án. Testvérét látogatta meg, a lázongó város börtönzött be. A királpárti prédikátorok által fellázított tömeg mindkettejüket kirángatta a börtönépületből, a kíséretük, amelynek a főpenzionárius biztonságának szavatolása lett volna a feladata, nem merete felvenni a harcot. A téren a testvéreket agyonverték, testüket egy állványra akasztották, megcsonkították, egyes testrészeiket a tömeg megsütötte és megette.

Ennek fényében senki nem állíthatja, hogy az első magyar liberális demokrácia vezetőivel, ideológusaival és értelmiségével ne bánt volna visszafogottan a társadalom. Minden más összehasonlításban azonban úgy tűnik, kifejezetten méltánytalan a megítélésük. Léteznek Magyarországon olyan (politikai) mozgalmak és értelmiségiek, akik nem abban a keretben gondolják el az emancipatorikus politikai elkötelezettséget, mint a szabadságjogok kivívói, de többnyire ezek is adósak maradnak a magyar liberalizmus lényegi kritikájával. Keresve sem találhatnánk jobb alkalmat az adósság lerovására, mint Kis János politikai szövegeinek gyűjteménye, amelyet a Kalligram kiadó adott ki a harmadik köztársaság idején és annak felszámolása alatt született írásaiból. Kritikánk szándéka szerint lényegi, de méltányos. Az olvasó elnézését kérve azt is előre bocsátjuk, ez a kritika korántsem pártatlan. A kritikus elkötelezett, még azt is mondhatnám, ideológiailag meghatározott. Mindazonáltal nem pártos: noha politikai kérdésekről van szó, az alább részletezett okokból azt nem tekinti a pártok magánügyének, és nem is érdeklődik egyetlen párt (jelenlegi vagy jövőbeli, valós vagy fiktív) támogatása iránt sem.

Kis János minden kétséget kizáróan a magyar történelem egy (immár lezárult) korszakának az egyik legjelentősebb politikai gondolkodója. Azt is mondhatjuk, bizonyos kérdésekben az európai politikai gondolkodás meghatározó gondolkodója. Az, hogy megítélésem szerint nem minden vonatkozásban az, annak tudható be, hogy végső soron nem volt képes univerzálissá tágítani azokat a különös tanulságokat, amelyeket a magyarországi vagy tágabban a kelet-európai rendszerváltozásból levont. Mondhatnánk azt, hogy ez nem is lehetett feladata, hiszen politikai és nem politikafilozófiai szövegek gyűjteményéről van szó. Azonban megíté-

lésem szerint az általános tanulságok levonása más, ennél lényegibb akadályba ütközik: Kis János szövegeiben a magyar liberalizmus harcait csak honi ellenfeleivel vívja, nem mond semmi újat a liberalizmusról általában. És legfőképpen nem sok újat mond a liberalizmusnak mint olyannak. A magam részéről rendkívül fájjalom ezt a hiányosságot, nem mintha azt gondolnám, hogy a magyar kontextus bármiben is különleges lenne, hanem mert azt gondolom, minden lokális kontextus kell, hogy tartogasson tanulságokat az univerzális fogalmak számára, ellenkező esetben a fogalom lokális alkalmazása pusztá alkalmazás marad: valami előre adottnak készárúként való átvétele.

A minimális program

A könyv és annak alapvető narratívája a rendszerváltással kezdődik. A politikai konfiguráció Kis János megfogalmazásában háromoldallú rendszerként írható le: a hatalom pártállami birtokosaival szemben egyrészt a magyar történelem paternalista hagyományaihoz kapcsolódó jobboldal és egy a magyar hagyományokban sohasem létezett liberális demokrácia állt szemben.

Jegyezzük meg zárójelben, hogy e felsorolás, bár jól fedi a harmadik köztársaság mindenkorai pártpolitikai szcénáját, korántsem biztos, hogy számot tud adni minden tényezőről. Nem mintha Kis János ne látta más eszmetörténeti instanciákat e korszakban, de szerepüket nem tartja meghatározónak. Legalább még két jobboldali ideológiai törekvést említ, mint amely módosította a korszak közjogi gondolkodását: egy konzervatív liberális tradícióhoz való csatlakozást elsősorban Antall Józsefnél és az MDF egy része esetében (ami a parlamentáris modell mellett döntött az elnöki rendszer ellenében) és az Alkotmánybíróság döntéseinek a második vatikáni zsinat ideológiája általi befolyásoltságát. A hármas minta azonban nem csupán a rendszerváltozás kiindulópozícióját jellemzi a szövegben, hanem valójában a legfontosabb értelmezési keretnek mutatkozik. Még a harmadik köztársaság bukásának történeti okait kutató AZ ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ is ezt követi. Ez a minden heurisztikus ereje mellett leegyszerűsítőnek tűnő interpretáció jól mutatja a hazai liberalizmus önképét: a progresszió egyedüli letéteményeseként áll szemben a múlt két avittas formájával. Meg sem említ azonban más jobboldali irány-

zatokat, amelyek legalább 2006 után kifejezetten nagy hatásúknak mutatkoznak, és már az LMP megjelenésekor kaptak némi képviselőket is, például a *Kommentár* körére gondolok itt. Ezek a konzervatív-liberális körök sok tekintetben sokkal modernebbnek mutatkoznak, mint a nagy átlagban mégiscsak a természetjogra és a klasszikus közgazdaságtanra építő liberalizmus. Ugyanígy hiányzik a jobboldal képéből a *Szombat* neoliberális értelmisége. Mivel a magyar írók középnemzedékét például nagymértékben ezek határozzák meg (és nem a klaszszikus liberalizmus, mint 1989 előtt), ez nem csupán néhány fiatal történész értelmiségi világgképét jellemzi. Ezenkívül hiányzik az új szélsőjobboldal is, ami semmiképpen nem nevezhető „csurkistának”, márpedig ezek a szövegek csak azzal számolnak. Mivel a radikális baloldali mozgalmak csak 2010 után találták meg a hangjukat, ezek elhanyagolását nem tartom indokolhatatlannak. Általában véve: Kis János implicit módon tagadni látszik azt a szerintem nyilvánvaló tény, hogy 2006 elsősorban a magyar jobboldal teljes transzformációját hozta, és az minden értelemben átvette a kezdeményezést a politika világában, nem „keleti”, nem is „paternalista”, hanem európai és transzatlanti sémákhoz illeszkedik, amellyel szemben a klaszszikus magyar liberalizmus minden tekintetben lépéshátrányban van, társpartjai és eszmei rokonai Európában is marginálisak. Az, hogy pártpolitikai szinten egy opportunistá formáció birtokolja a hatalmat, amely csak részben mutatja a jobboldali progresszió e jegeit, inkább múlt esetlegességnek, mintsem a kétosztatú történelem fátumának tűnik. De itt bezárjuk ezt a zárójelet, Kis János politikai gondolkodásának nem a hiányait próbáljuk felsorolni, hanem lényegi pontjait kritika alá vonni.

A kérdés, hogy miként lehetséges tárgyalásos úton nem folytonos átmenetet képezni egy diktatórikus jog- és szokásrendszerből egy demokratikusba. Kis János minden tekintetben meghatározó írása szerint ez a társadalmi változás merőben új formája, nem reform, nem forradalom, sőt nem is a kettő ötvözete („refolúció”). Valami, ami még soha sehol nem történt meg: tárgyalásos rendszerváltás. Ez a szöveg (REFORM ÉS FORRADALOM KÖZT) kétségkívül az egyik legalapvetőbb, ami a rendszerváltásról való tudásunkat mindmáig konstituálja. Általában véve

a teljes közép-kelet-európai történelmet sokkal kevésbé értenénk nélküle.

A háromoldalú tárgyalások elvi és praktikus okoknak köszönhetően egy „minimális program” mellett kötelezik el magukat: olyan alkotmányt hoznak létre, amely biztosítja a szabad választások jogi kereteit, de nem dönt semmi olyan kérdésben, amely a választások után létrejövő állam képviselői szerveinek lehetne feladata. „Az ellenzék elvetette a kommunista forradalmárok erőszak kultuszát és utópiakergetését; minimális célokat tűzött maga elé – az emberi jogok, a polgári és politikai szabadságok érvényesítését –, és arra igyekezett rászorítani a hatalom birtokosait, hogy viselkedjenek úgy, mintha hinnének is az általuk is aláírt nemzetközi emberjogi egyezmények erkölcsi elveiben.” (58.)

A minimális program eredménye egy vértelen, tárgyalásos rendszerváltás, ami rövid távon Magyarországot a térség vezető államává tette. A magyar liberalizmus mindenestül magáévá tette a minimális programot, és később bármiféle fenyegetését a természet rendjébe történő beavatkozásként értékelte. Noha csak a szerződésnek egy minimális formája volt, a liberális közvélemény foggal-körömmel ragaszkodott hozzá, és lényegében csak hozzá. Hosszú távú következményei nem szükségszerűen, mégis viszonylag közvetlenül vezethetők le belőle.

Első és legnyilvánvalóbb következménye, hogy a magyar liberalizmus elsősorban *közjogi* kérdésekkel foglalkozott, azaz szinte kizárólagos céljaként a hatalomgyakorlás és annak ellenzéki kontrollja megfelelő kereteinek kialakítását tekintette. A fékek és ellensúlyok rendszerének védelme, amelyet elsősorban az amúgy felelősségét tekintve bizonytalan státusú („paternalista”) Alkotmánybíróság jelentett, a parlamentáris rendszer szemben a paternalista elnöki vagy felsőházas rendszerrel, még a koronás címer, illetve később a korona szimbolikus helyének kérdése is mind-mind a közjogi „ügyek” sorába illeszkedik. (Szintén zárójelben jegyzem meg, hogy úgy tűnik, mindaddig, amíg az „ügyeket” e sémában sikerült politikailag kommunikálnia – „tematizálnia” – a liberálisoknak, az azokat illető vitákat rendre meg is nyerték. Közjogi kérdésekben nehéz volt velük versenybe szállni, ezért aztán később nem is itt indított támadást a jobboldal, hanem kerülő úton jutott vissza a liberális alkotmány eltörléséhez, még

csak valódi vitát sem mert arról kezdeményezni, hanem egyszerűen „kommunista maradványnak” hazudta.) Ez az elkötelezettsége odáig ment, hogy még olyan kérdéseket is közjogi módon próbált meg kezelni, amelyek például ösztársadalmi múltfeldolgozást igényelnének. Kis János maga is kénytelen felvenni a harcot például a „gyűlöletbeszéd” tiltásával.

Második következménye, hogy az, ami először forma volt, lassan tartalomává vált. Noha a „politika” fogalma egyébként is hajlamos teljesen kiüresedni egy liberális demokráciában (erről lesz alkalmunk beszélni a demokrácia fogalma kapcsán), a magyar változatban ezt nagymértékben elősegítette a fenti megfontolás a „kommunista” forradalmak „utópiakergetéséről”. A liberalizmus e változata gyakorlatilag semmi mást nem kívánt garantálni, mint a közömböség értelmében vett szabadságot, azaz azt a formát, amely mindenki számára jogegyenlőséget és vélemény szabadságot biztosít. Szántszándékkal megtartóztatta magát bármiféle tartalom, bármiféle eszme vagy életmód melletti elkötelezettségtől, annak érdekében, hogy a formát abszolútízzálja. Csak hogy Hegel filozófiai diszkvalifikálását itt kamatostul kell megfizetni. Nincs forma tartalom nélkül, a forma valaminek a tartalma, valaminek, ami kialakítja a formát. Nincs liberális demokrácia önmagában, mert ha így lenne, akkor a formát ért támadás esetén semmi máshoz nem tudunk kapni, mint ahhoz az állításhoz, hogy ez a forma a természettől való. Márpedig ez nem így van, és ezt végső soron mi magunk is tudjuk: Magyarország közjogi formája történeti esetlegesség, és alapos indoklással ugyanúgy megváltoztatható, mint bármi más jogi forma. Természetesen a hangsúly itt az alapos indokláson van, de ez igaz fordítva is: a liberalizmusnak is meg kellene indokolnia a hozzá való ragaszkodását, ehelyett rendre az „európai értékekre” hivatkozik. De hát mik azok az európai értékek? Talán csak nem valamiféle tartalom, újra? Esmék, utópiák, tervek, kulturális totalitások, amelyekről mind ez idáig a liberalizmus szót sem akart ejteni.

Kétségkívül igaz, hogy Kis János nem (vagy nem minden esetben) az európai fősodorra hivatkozik, amikor a közjogi formát védelmezi. Elsődleges érve mellette az erőszak fékezése vagy kordában tartása, a másik (politikai párt) megsemmisítésének lehetetlenné vagy legalábbis szükségtelessé tételé. Azaz egy újabb formá-

lis mozzanat lenne az 1989 utáni közjogi rend elégséges alapja. Nem világos azonban, hogy ez alapján miért ne lehetne visszahozni valamiféle diktatúrát (vagy arra hasonlító dolgot), amely legalább ilyen jól vagy pedig sokkal hatásosabban képes fékezni a pártok közötti erőszakot. Nem a szavakkal próbálok itt játszani: arra szeretnék rámutatni, hogy végső lépésben mégiscsak valamiféle tartalmi indoklását kellene nyújtani a közjogi formának. Ez a liberalizmusban minden bizonnyal az lenne, ami a nyolcvanas években a társadalmi szerződésért folytatott harc alapja volt: az emberi jogok nyilatkozata. Azaz a természetjog modern formája.

Nem pusztán a rendszerváltást illető történelmi kérdésről van itt szó, hanem egy mintáról, amely megrögzött mítoszként mindmáig uralja a liberális közgondolkodást. Marx pedig nem véletlenül figyelmeztet arra, hogy az ismétlődő minták másodsor már sokkal inkább hasonlítanak bohózatra, mint tragédiára. A minimális program a rendszerváltás sajátosságai által kikényszerített esetlegesség, mégis úgy tűnik, ez az esetlegesség szinte szükségszerűséggé változik a magyar liberalizmusban és Kis János politikai gondolkodásának nagy részében is. A negyedik köztársaság létrehozatalának imperatívusza így változik ma a harmadik restaurációjának követelésévé: létre kell hozni a köztársaság formális minimumát, majd a liberális köztársaság visszaállítását után a pártok szabad versenyében eldőlnék a vitás kérdések. Ez a modell egyrészt azon a legjobb esetben is semmi által nem igazolt (rosszabb esetben a tények által cáfol) elven alapul, hogy a (demokratikus) forma előzetes instituílása létrehozza magát a demokratikus gondolkodást. Másrészt azon a történeti tényen, amit a rendszerváltás lényegének gondolnak: a szabad választások és a parlamentáris liberalizmus intézményrendszerének megteremtésén. Ez az ötlet láthatóan rendkívül kevésbé ragadja meg 2014-ben a választópolgárokat, de ez egyáltalán nem látszik zavarni a magyar liberalizmust: csinálja, amit eddig, biztosít mindenkit, hogy biztosítani fogja a politikai szabad versenyt, hogy „normális” európai államként létezhesünk.

El kell azonban mondani, hogy minden „Európához” való fellebbezés azon a hamis képen alapul, hogy az európai „fősodor” politikai modellje a mindenki által elfogadott liberális demokrácia. Ez így nem igaz. A legminimálisabb

módon is (tehát anélkül, hogy vele szemben itt és most elköteleződjenk) azt kell mondanunk, hogy az európai liberális demokrácia eredmény, nem kiindulópont. Olyan társadalmi vitáknak az eredménye, amelyekről a magyar társadalom a harmadik köztársaság történetének nagy részében jobbra még csak nem is hallott, nem-hogy gyakorolt volna. A közjogi keretek liberalizmusát Európában át- meg átszövik a politikai gyakorlatok közvetlen demokratikus és olyan képviselői formái, amelyek a pártok szabad versenyéhez képest más síkban, azt csak részszerűen metszve szerveződnek meg, a tömegtüntetésektől a szakszervezeteken át az alternatív mozgalmakig, sőt a „szélsőségekig”. Mindezek folyamatosan vitatják és formálják a demokrácia kereteit, korántsem fogadják azt el problémátlanul. Európa retentó messze van attól, hogy a liberális demokráciát természeti törvénynek tekintse.

A magyar liberális politikai gondolkodás alapjai azonban természetjogiak, nem pedig interszubjektívek. Habermasszal szólva nem a kommunikatív, hanem a stratégiai cselekvés paradigmájába illeszkednek. Ennélfogva magukat az alapokat kivonja a demokratikus (interszubjektív) megfontolás hatóköre alól, azokat természetes univerzáléknak tekinti. Ha erősen akarok fogalmazni: demokráciaképe alapjaiban nem demokratikus. (És ismét zárójelben: részben ezért válnak védtelenné olyan egyébként antidemokratikus retorikai [politikai] eljárásokkal szemben, amelyek a liberális szókincs kifordítására épülnek. „Fajvédőnek” nevezni azt, aki a romák társadalmi kirekesztettsége ellenében emeli fel a szavát, nem pusztán ostoba tudatlanság. Valójában a jogegyenlőség védelme a társadalmi osztályok „alatt” élőkkel szemben nem elégséges, itt egy alapvetőbb jogra hivatkozik a liberális gondolkodó – Kis János is –, az emberi méltóságához való jogra, ami pedig még abban az esetben is, amikor alkotmányos jog [ez ma, 2014-ben már nem egyértelmű], az emberi jogokra megy vissza. Mivel a liberális gondolkodó stratégiája végig arra irányult, hogy a saját diskurzusának tartalmi elemeit elfedje vagy eltüntesse, mintha érzélete pusztán formális lenne, ezért itt bajba kerül: a jogegyenlőség elve alapján valóban nem tüntethetne ki különös csoportérdeket az általánossal szemben, az alapvetőbb elvekre pedig hitvallása szerint nem hivatkozhat, mert azok tartalmiak.

Más kérdés, hogy hiába is hivatkozna, mert mi sem érdeklí kevésbé antidemokratikus „vitapartnerét”, mint az emberi jogok, de ez nem változtat az eredményen: az alapvető jogok kikerültek az interszubjektív megfontolás alól, és erre éppen a „tudatlan” szélsőjobboldali diskurzus hívja fel a figyelmet.)

Utolsó megjegyzésként, lényegében Kis János könyvétől függetlenül: a liberális demokrácia természettőlvalóságának e hamis képzeete okozta végül, hogy „Európa” emblémává vált a magyar „vulgárliberalizmusban”. Érinthetetlen végső menedékké, ahová fellebbezni lehet. Az én véleményem, hogy akkor válunk majd európaivá, ha azt nem kész mérceként fogadjuk el, hanem saját tevékenységünk eredményeként: Európát mi, európaiak hozzuk létre.

A demokrácia fogalma

A demokrácia fogalmának értelmezhetősége ma kérdéses. Nem csak Magyarországon. A hidegháború kétosztatú világában volt valamiféle mindenki által elfogadott értelme annak, ha valaki demokráciát követelt, vagy ha azt a szovjet rendszerű államkapitalizmussal állította szembe. Ma azonban nem kell szélsőségesnek lenni ahhoz, hogy valaki a „demokratikus” államokat szembesítse a napi gyakorlatokkal, Guantanamo-tól az NSA-n át a Franciaországban élő romák hazatoloncolásáig. Csak az nem veszi észre a demokrácia fogalmának devalválódását, aki nem akarja. A demokratikus államokat nem demokratikus gyakorlattal vádolni ma szimpla közhely. A minap a *9gag* ironikus portál közölt egy internetes mémet, amely egy M1A2 típusú amerikai harckocsit ábrázolt, alatta felirattal: „70 tonna demokrácia”. A *comment feed*-ben parázs vita alakult ki arról, vajon a harckocsi súlya csakugyan 70 tonna-e. Senki nem kezdeményezett vitát arról, vajon igaza van-e a demokráciával kapcsolatban a képek, az ironikus állítást mindenki értette és ismerte: az Egyesült Államok szavakban demokráciát visz az elnyomott népeknek, valójában tankokat.

Mindezek ellenére az utcára vonuló tömegek Kairótól Kijevig, Budapesttől Tuzláig demokráciát követelnek. Azaz nem mondhatjuk, hogy semmiféle értelme ne lenne a szónak. Sőt, a lehető legkonkrétabb értelme van, a lehető legadekvátábban fejezi ki a tömeg követelését: „*semmit rólunk nélkülünk!*”. Azonban senkinek nem jutna az eszébe az utcán azt kiabálni: „parla-

mentáris törvényhozást!” A demokrácia itt valami mást jelent, nem a szabad választásokat és a parlamentarizmust. Nem ezt követeli a nép, még akkor sem, amikor valóban követelhetné. A magyar parlamentarizmus nevetséges ope-retté vált, politikai *bonvivant*-okkal, akik semmiféle felelősséggel nem látszanak rendelkezni, és díszletellenzékkel, amely hiába is rendelkezik felelősségtudattal, a Parlament ma esélyt sem ad annak kibontakoztatására. A választási kampányban mégsem ennek kritikáját helyezi előtérbe a maradék ellenzéki kommunikáció. Ez az én szememben azt mutatja, hogy van a „demokráciának” egy „populáris” jelentése, amely semmiképpen nem azonos a „liberális demokrácia” leghétköznapibb zsurnalisztikai jelentésével: a demokratikus „világrend” állami berendezkedésével.

Kis János távol tartja magát a populáris értelemről, de nem fogadja el a zsurnalisztikai értelmet sem, politikafilozófusként viselkedik politikai szövegében: definiálja a demokrácia fogalmát. *GONDOLATOK A DEMOKRÁCIÁRÓL* című, *AZ ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ-HÖZ FÜZÖTT FÜGGELÉKE* végzi el a feladatot. „*A rendszerváltás egyszerre két feladattal szembesítette a magyar társadalmat. Egyfelől létre kellett hozni a demokratikus köztársaság intézményeit. Másfelől ki kellett alakítani az intézmények fölötti ellenőrzésért vívott harc résztvevőit – a politikai pártok és választóközönségük – közti bizalmi viszonyt, mely biztosítja a tisztességes hatalmi verseny folytonosságát, és egyszersmind korlátok között tartja a politikai küzdelmeket.*” (167.) Kis János értelmezésében e második feladat megoldatlansága miatt bukkott el a demokratikus köztársaság. Ezt az állítást nem vitatjuk. A harmadik köztársaság politikai élete (amennyiben „politikán” „az intézmények fölötti ellenőrzésért vívott harcot” értjük) valóban nélkülözte a pártok közötti bizalmat. Mindazonáltal határozott szándékunk kérdőre vonni előfeltevéseit.

Mi ugyanis az ára a populáris értelemről láthatóan eltérő definíciónak? Az, hogy a demokrácia fogalma elveszti evidens kapcsolatát a népfelsséggel.

Amikor az utca népe vagy bármilyen közvetlen demokrácián alapuló tömeg a demokráciát követeli, akkor nem azt kéri, hogy a pártok végre harcoljanak békés eszközökkel az intézmények feletti hatalomért. Azt követeli, hogy ő maga gyakorolhassa a hatalmat (képviselői révén vagy közvetlenül), hogy a pártok vagy a hatalom más

gyakorlóit ne ellenükben, hanem értük kormányozzának, és az ő egyetértésükkel. Nem vitatom, hogy ennek része kell, hogy legyen a pártok közötti „hatalmi harc” békés és nem egymás megsemmisítésére törő elrendezése, de a tömeg mégsem ezt követeli. Követelésére a pártpolitikai harcok harmonikus közjogi berendezése *nem válasz*. A liberális demokrácia nem felel a tömeg szavára, és a szó emez erős értelmében *nem felelős* a népek. 2006 utcára vonuló tömege az én szememben semmiképpen nem volt a társadalom egészének nevében fellépő tömeg. De bármennyire is különös, sőt egyedi érdekek megjelenítője volt, követeléseinek legitimitását az a pusztta tény hozta létre, hogy azt állította, a politikai elit nem viselkedik felelősen, és valóban: követelésére semmilyen választ nem kapott. Hacsak a felelősség elhárítását nem tekintjük annak.

De ha eltekintünk is a demokrácia ilyen definíciója (az intézmények feletti ellenőrzésért folytatott pártharc békés mederben tartása) és a demokrácia követelése közötti eltéréstől, akkor is merészen, sőt vakon leegyszerűsítő az a nézet, hogy a társadalmi konfliktusokat a pártok közötti harc szabályozása képes lenne kezelni.

Először is azt feltételezi a demokrácia ilyen, a politikai konfliktusokat a pártpolitika szintjére korlátozó nézőpont, hogy a pártok valóban *reprezentálni* képesek a társadalmat. Ez az én nézetem szerint elvileg is lehetetlen, de az bizonyosnak tűnik, hogy a harmadik Magyar Köztársaságban százezrek éltek érdekeik bármiféle politikai képviselése nélkül, Baranya, Heves, Szabolcs mindenkitől elzárt gettófalvaiban, Budapest, Miskolc vagy Mátészalka városi *shum*-jaiban. Ráadásul Kis János maga is látja ezt a problémát, amikor az összes párt tétlenségét (beleértve az SZDSZ-t, amelyhez mégiscsak elég szoros szálak fűzik) kárhóztatja a roma kilakoltatások esetében. A szavazási hajlandóság kétségbeejtően alacsony volta pedig mutatja, hogy még azok, akiknek lehetősége volt rá, se feltétlenül érezték, hogy a pártok képviselni lennének képesek érdekeiket.

Másodsor ez a demokráciafogalom azt feltételezi, hogy a társadalom tagjai *cébracionálisan* viselkednek, amikor érdekeiknek megfelelő pártot választanak. Kis János (és természetesen nem csak Kis János) demokráciafogalmában ennek talán legszélsőségesebb példája a demokrácia és a piac működése közötti analógia.

„A pártok elsősorban azzal szolgálják a közjót, hogy megküzdjenek egymással. A kisebbség bevonása a törvényhozásba, a törvényhozó hatalom kormányoldalra és ellenzéki oldalra osztása nem csupán békés és kiszámítható mederbe tereli, egyszersmind a védhetőbb kormánypolitika és a tájékozottabb választói döntések szolgálatába fogja a minden politikai hatalom természetéhez elkerülhetetlenül hozzá tartozó hatalmi küzdelmeket. Nem csak a politikai stabilitás, a jó kormányzás is azt kívánja, hogy a hatalmi küzdelem ne tűnjön el a törvényhozás működéséből. Önként kínálkozik a párhuzam a jól megalkotott piac működésével, ahogy azt Adam Smith leírja: mindenki saját hasznát és csakis azt nézi, a termelés és a csere folyamatai mégis a lehető legnagyobb közhasznot eredményezik.” (166.)

Nem, nem adódik önként a párhuzam. Minden párhuzamhoz szükség van konstituáló tudatra. Ráadásul egyetlen metafora sem ártatlan, de ez a metafora különösen kompromittálódott. Kedvem lenne végigkérdezni, vajon hogyan is gondolható el ez a párhuzam, például mit jelent egy párt haszna, ami párhuzamba lenne állítható egy vállalat hasznával, hogyan is kellene maximalizálnia profitját, mi lenne a beruházás megfelelője, mely béreket kellene csökkentenie, hogy továbbra is versenyképes maradjon, egyszóval hogy mit is jelent a klaszszikus *equilibrium* a pártpolitika vonatkozásában. (Mert azt persze fel sem tételezem, hogy a párhuzam Kis János szerint máshol lenne: a piaci csere absztrakt és fetisizált világában.) Mindezt nem teszem, hanem csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a gazdaság klasszikus elmélete azt feltételezi, hogy a gazdaság szubjektumai mindenestül racionális lények, akik így minden esetben anyagi érdekeiknek megfelelően cselekszenek. Noha vannak olyan kortárs makroökonomiai elméletek, amelyek ezt is vitatják, az talán elmondható, hogy lényegében a gazdaság a társadalomtudományok által vizsgált utolsó olyan terület, ahol ez a feltételezés nem szül azonnal teoretikus felháborodást. Nem azt akarom mondani, hogy a társadalmi szubjektumok feltétlenül irracionálisak lennének, hanem hogy racionalitásuk nem feltétlenül anyagi érdekeik megfontolásában áll, és biztosan nem merül ki ebben. Nietzsche és Freud érintetlenül hagyta a közgazdaságtant. Persze még ennél is furcsább, hogy Marx is.

Harmadszor azt feltételezi ez a demokráciafogalom, hogy a parlamentáris demokrácia for-

mája önmagában elégséges a demokratikus társadalmi cselekvés biztosítására. Hogy a társadalmi szubjektumok egyrészt beérik azzal, hogy a választási szavazatok által beleszólnak a hatalmi harcba, másrészt hogy adekvátan tekintik azokat a kérdéseket, amelyek ebben a hatalmi harcban felmerülhetnek, harmadszor, hogy maguk is ehhez igazítják cselekvéseiket, maguk is demokratikus normákat tesznek magukévá. Nem tudom, ez miért lenne a „papírforma” (124.), de a történelmi tapasztalatok nemigen igazolják. Legfeljebb talán az lehetne megkockáztatható, hogy ahol több száz éves hagyománya van a parlamentarizmusnak, ott kialakultak annak megfelelő társadalmi cselekvésmin-ták is. 1672-ben még Hollandiában sem voltak ilyenek.

A demokrácia fogalmának ezek a visszásságai új értelmezésért kiáltanak. A társadalmi tömegnek, amikor közvetlenül nyilvánul meg, nem artikulálatlan üvöltés a hangja: követeléseai vannak. A legfontosabb követelése, hogy ő maga gyakorolja a hatalmat. Én ezt nevezem demokráciának, a tömeg uralmának (egy képviseleti rendszerben is: követeli, hogy képviselői neki felelősek legyenek). Erre a követelésre semmilyen értelemben nem válasz a pártok közötti harc „demokratikus” szabályozása. Vagyis az a demokráciafogalom, amelyet a hazai liberalizmus használ, nem válaszol a tömeg demokráciaigényére (követelésére), és ez legitímálja még azokat a mozgalmakat is, amelyek *per se* nem lennének demokratikusak (2006 tömege). Azt követelik, hogy a képviselet nekik felelős legyen, de a képviselet nem felel nekik semmit. Ha magának kellene valamiféle demokráciafogalmat definiálni, az mindenképpen egy *nem reprezentációs, nem célracionális és nem formális, ugyanakkor felelős* demokrácia fogalma lenne. Ettől itt eltekintek. Csupán annyit állítok, hogy a harmadik köztársaság liberális gondolatának demokráciafelfogása *ezt* a kritériumot nem teljesíti.

Miközben azt gondolom, hogy a rendszer-váltás a magyar történelem eddig legszerencsésebb húsz évét hozta létre – amely nem mellesleg egybeesik az én személyes életem fiatal-ságával, a gondoltszabadság mára szinte ismeretlen lehetőségeivel, a mitikus politikai gondolkodás nevétségessé válásával és így tovább –, létrehozott olyan társadalmi feszültségeket is, amelyek demokráciafogalmának elég-

telenségéből fakadnak. Mert a harmadik köz-társaság a liberális gondolat nevében született, és mindvégig az is határozta meg. Ezzel tehát azt állítom: nem ott támadtak az őt megszüntető feszültségek, ahol Kis János diagnosztizálta azokat, hanem magában a liberális gondolat szívében.

Túl a láthatatlan kézen

Ezek után talán nem meglepő, hogy számomra a könyv legérdekesebb részei azok, amelyek túllépnek a demokrácia láthatatlan kezének elméletén, amely szerint a közjogi rendszer megfelelő kialakítása automatikusan létrehozza a demokratikus társadalmat. Érdekes módon ezekben a részletekben a könyv egyáltalán nem szűkölködik. Kis János meggyőzően érvel (A SODRÓDÁS ELLEN) amellett, hogy a roma kisebbség felzárkóztatása nem történhet meg a gazdasági dereguláció kontextusában, mert a mélyszegénységben élő roma lakosság nem válhat potenciális munkaerővé tanulatlansága miatt. (479.) Hiába minősíti máshol „populista viselkedésnek” azt a jelenséget, hogy a nép nem képes értékelni a kapitalista berendezkedés jótéményeit, amelyet a közösség egészének elhozta, kicsinyes egyéni törekvései miatt, amelyek az éhezést nem tekintik tartható áldozatnak a köz oltárán; itt a konkrét esetben mégis tökéletesen tisztán látja a probléma jellegét, és semmiféle „szabad” munkaerőpiaci előfeltevés nem befolyásolja ítéletét. E kérdést illető írásaiból egyértelmű, hogy nem csupán a mélyszegénység, illetve a cigányság kriminalizálását utasítja el, hanem azt a hazai baloldalon sem ismeretlen eljárást sem, amivel a (strukturális) munkanélküliséget moralizálva ítélik meg. Kis János nem habozik a hazai liberalizmussal sem vitába szállni olyan kérdésekben, ahol belátása mást állít. De valójában sok helyen magával a gazdasági liberalizmussal is vitába száll, ha kulturális liberalizmusa arra szorítja.

Mindazonáltal számomra legérdekesebb fejtegetései nem ebben a témában születtek, hanem meglepő módon egy mára lényegtelennek tűnő napi politikai kérdésben: a sortűzperek

kapcsán írt szövegében. Ez a szöveg a TÖPRENGÉS AZ IDŐRŐL című fejezet nyitódarabja, és ez a cím kétségkívül sokatmondó esetében. Kis János töprengései az időről olyan joghermeneutikai szituáció feloldására vállalkoznak, amely a személy büntethetőségének határait feszegeti. Mellesleg azonban alapjaiban gondolják át a politikai szubjektumnak azt a képét, amelyet fenntebb a demokráciafogalom kapcsán elemeztem.

A sortűzperek elkövetőinek jogi felelősségre vonhatósága itt az életidő tényébe ütközik. A racionális szubjektum döntéseinek következménye élettörténetében kontextualizálódik. A felelősségre vonás kit is kellene, hogy célozzon? Azt a személyt, aki a tetteket elkövette, vagy pedig azt, aki végigélte életét, és esetleg egészen más személlyé vált? Itt hangsúlyosan nem a felelősség relativizálásáról vagy elmismásolásáról van szó, éppen ellenkezőleg: a személy iránti felelősség totalizációjáról, amely azt nem engedi egyetlen nézőpontból megítélni. Nyilvánvalóan ugyanilyen fontos, hogy ez az élet egy hozzá képest külső világdíőbe is illeszkedik: egyrészt a főbűnösök már halottak, anélkül, hogy felelősségre vonásuk valaha is lehetővé vált volna, másrészt a felelősségre vonás akarása elhalt a társadalomban, részben az erőszakosan hatalomra jutott rezsim konszolidációja, részben az idő múlása okán. A jogi felelősségre vonás itt egyszerűen nem mutatkozik hatékony eszköznek. Igazán tanulságos lenne megvizsgálni e konklúzió általánosíthatóságának határait. Melyek azok a tettek, amelyek ellenállnak a külső és belső idő kontextusának? Mi kell ahhoz, hogy a felelősségre vonás elmaradása ne váljon traumává egy társadalom emlékezetében? Az időről szóló töprengések végül a társadalmi cselekvés (itt: múltfeldolgozás) kérdéseire vezetnek, azaz túllépnek a liberális demokrácia láthatatlan kezének feltételezésén: a jogi keretek nem képesek minden esetben és feltételek nélkül demokratizálni egy társadalmat, éppen ellenkezőleg, néha bármilyen szabatosan megfogalmazott jogi környezet csupán a bosszú eszközeként tud funkcionálni.

Bagi Zsolt

KOVÁCS ÁKOS

1943–2014

Hosszú betegsége és fájdalmas halála nemcsak szeretteinek és barátainak – akik közé magunkat is soroljuk – súlyos veszteség, hanem a szó szoros értelmében a magyar társadalomnak. Ritkán fordul elő, hogy egy életmű – szerzője távozásának pillanatában – még aktuálisabbnak látszik, mint keletkezése idején. Kovács Ákos kikutatott történetei folytatódnak, s ugyancsak igényelnék az ő újabb kutatásait és kommentárjait. Ha egy szóval akarnánk összefoglalni, hogy ki volt ez a makacsul mindig saját útját járó ember, azt mondhatnánk, hogy a magyar önismeret nagy tudósa.

Irodalmárnak indult, s ez mindig is nyomot hagyott művein, amelyekben témáinak írói-költői reflexióit soha nem mulasztotta el számba venni. (Tandori Dezsőnek nemcsak híve, hanem bibliográfusa is volt.) Aztán néprajzot tanult a 70-es évek első felében, amikor ez a tudomány lassan túljutott a hagyományos folklorisztikán, s Kovács Ákos ki- és felhasználta az átalakulást. Komoly része volt a magyar néprajz kutatási területeinek, témáinak megújításában. A hatvani múzeum igazgatójaként 1973-tól egy évtizedig – eltávolításáig – elég szabadságot élvezett ahhoz, hogy meghökkentő, odáig szinte elképzelhetetlen témákat illesszen egymás mellé, mutasson be sorozatban, egymás után. A hatvani múzeum gyorsan kultikus hely lett, ahol a magyar avantgarde, neoavantgarde, valamint különös néprajzi témák bemutatói váltották egymást. A radikális eklektika, a tudományközi kiállításstratégia nevében készült kiállításai lenyűgözték a kortárs látogatókat, akik számára felszabadító és felkavaró élményt jelentett, ahogyan a kánon és a marginális kultúra/művészet dimenziói egymásra mutattak, egymást értelmezték. Korniss Dezső és Swierkiewicz Róbert közé egy 1919-es falusi fénykép került, Jakovits József szobrait a szöveges falvédők követték, Keserü Ilonát Nagy Imre kötélverő mesterrel párosította, a magyar gyékényesek után Veszelszky Béla következett, Jeney Zoltán-ősbemutatót szervezett.

A XIX. századi lövészegyletek céltáblái, a Kossuth-kultusz olajnyomatokban elbeszélve, a magyarországi szöveges falvédők a XIX–XX. században, a madárijesztők, a világháborús emlékművek, a kortárs budapesti graffitik, a pestisemlékek, temetési szokások, testművészet, országúti haláljelleg. Kovács Ákos ilyesmikkel foglalkozott, múzeumában vagy videoösszeiben, múzeumi füzetekben és korai egyéb publikációiban ezeket mutatta be. Jól látható az elektrifikálón érdekes témák hevenyészett katalógusából, hogy nem valamiféle szigorúan körülhatárolt elméleti előfeltevés vezette, hanem gyakorlati múzeumi emberként nagy szerepe lehetett választásaiban a bemutathatóságnak,

a képnek. Ugyanakkor világos az érdeklődés iránya. Kovács Ákost kutatóként a marginális műfajok izgatták, amelyek nem illeszthetők be a magasművészet rendjébe – még azok népi forrásaként vagy leágazásaként sem. Továbbá – sok modern folkloristához hasonlóan – kitágította a néprajz területét: a városi néprajz és a ma születő népi szokások is érdekelték. Magyarországon Kovács Ákos volt talán az első azok közül, akik a kortárs világ interpretációját magától értetődően tekintették a néprajzi kutatás részének, s ma, amikor a Néprajzi Múzeum MaDok-programjára okkal tekintünk büszke érdeklődéssel, tudnunk kell, hogy nélküle mindez talán másképp, esetleg szegényebben lett volna csak lehetséges.

A tehetséges és szenvedélyes embereknek néha a véletlen is segítőtársává szegődik. Amikor befejezte kutatásait a magyar tetoválásokról, s megjelent a *Forrás* emlékezetes tematikus száma, a TETOVÁLÓK ÉS TETOVÁLTAK (1987/3.), jó sorsa összehozta egy szentpétervári – akkor még leningrádi – belügyessel, akinek hatalmas gyűjteménye volt a szovjet elítéltek tetoválásából. (Fényképezni nem fényképezhetett, ezért emlékezetből lerajzolta.) Kovács Ákos feleségével, Sztrés Erzsébettel földolgozta és rendszerezte ezt az anyagot. Ebből született TETOVÁLT SZTÁLIN című 1989-es könyvük. A szerencse továbbra is kitarott: az *Ogonyok* egyetlen fényképe alapján megkeresték és megtalálták azt a zseniális fotóst, a cseljabinszki Szergej Vasziljevvet, aki – mint kiderült – fantasztikus fényképek ezreit készítette a börtöntetoválásokról, a bűnözők tetovált testéről. A továbbfejlesztett és tömörített változat, kiegészítve az e képekből készült válogatással, lett AZ OROSZ TOLVAJVILÁG ÉS MŰVÉSZETE (1994). Nemcsak a testdíszítés népszokásának egy sajátos változatát tárták fel, tipologizálták kódjait (kitekintve az elítéltek költészetére, dalaira, gúnyrajzaira, hiedelmeire és hierarchiájára), hanem lidérces bepillantást is nyújtottak a szovjet társadalom mélyvilágába. Alighanem ez adta a mintát későbbi jelentős műveihez, amelyeknek témái – anélkül, hogy megközelítésmódja vesztett volna tudományos szoliditásából – a velőnkbe vágó aktualitás értékével gazdagodtak.

Kovács Ákos magyar történelmet írt – tűzijátékokban elbeszélve. JÁTÉK A TŰZZEL. FEJEZETEK A MAGYAR TŰZIJÁTÉKOK ÉS DÍSZKIVILÁGÍTÁSOK XV–XX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL című könyve (2001) azt firtatta, hogy miket és miként ünnepeltünk a zivataros évszázadokban. KÉT KÖRKÉP című kötetében (1997) a panorámák divatjának magyar példáit mutatta be (a Gárdonyi Géza tervezte POKOL-körképet és Feszty Árpád művét, A MAGYAROK BEJÖVETELÉ-t), mely utóbbi már szoros összefüggésben állt kikristályosodó nagy kérdésével, a felülről bevezetett szokások, politikai kultuszok, vallások és mitológiák, megtervezett emlékezés módok, hamis vagy légből kapott tradíciók problémájával, mely főművéhez, A KITALÁLT HAGYOMÁNY című magisztrális tanulmánygyűjteményhez (2006) vezetett.

Kovács Ákos nem kapcsolódott közvetlenül Eric Hobsbawm 1983-as klasszikus esszéjéhez, a THE INVENTED TRADITION-hez, munkája szigo-

rúan történeti – azt is mondhatnánk: hihetetlenül izgalmasan mikro-históriai –, az elméleti kérdések nem foglalkoztatták. Mégis, vállalkozása azok mellett a nagy mikrohistorikusok mellett, akik a történelmi kutatást az etnográfiai perspektívával kombinálták (Emmanuel Le Roy Ladurie, Carlo Ginzburg, Robert Darnton), nyilvánvalóan a Hobsbawm kezdeményezte modern nacionalizmuskritika áramlatához illeszkedett, e kutatásokkal volt párhuzamos.

A zsinóros magyar viselet, az ősi magyar bogrács (paprikás hús), „*a magyar bánat zokogó hangszere*”, a tárogató – mai formájában, ma ismert hangszerével –, a szittya–hun–magyar kontinuitás, a turulmadár délibábos fölélesztése: mind-mind XIX. századi invenció, amiképpen Pusztaszer kultusza is. Ahogy amaz – az első nemzetgyűlés, a magyar államalapítás szent helyeként – a történeti források között hapax legomenon (egyedül Anonymus említi, és soha senki nem talált rá bizonyítékot), úgy az új kenyér ünnepének – ceremoniális átadásának – sincs nyoma a paraszti élet szertartásrendjében. Nem história, csak historizmus. Nem hagyomány, csak kitalált hagyomány.

Így jöttek létre mesterművei az Árpád-, az új kenyér- és a tárogatókultusról, melyekben a minuciózus gonddal végzett mikrofilológiai kutatások nyomán feltárult az irányított emlékezetpolitika, amely képes túlélni egykori érdekeit és céljait, mindig újrahasznosítható, s ősiséget színélve egyként kiszolgálja a Ferenc József-, a Horthy-, a Rákosi-, a Kádár-korszakot is, s eljut a jelenkorba. A parvenü kitalált hagyomány az idők folyamán sokak számára valóságos eredettörténetként tűnik fel, s egy nagy felvilágosítónak, mint amilyen Kovács Ákos volt, kell tisztáznia lépésről lépésre, a lehető legaprólékosabban, hogy ez az őseredet mennyire új, mennyire banális és talmi. Mikro-históriáit pompásan beszélte el, és remekül mutatta be, fénykép-dokumentációja maga is megvilágító erejű volt.

Kovács Ákos kérelmelhetetlenül ment a maga útján, de elég magányosan. Nem vett részt a kortárs társadalomtudomány átváltozásában, amelynek keretében a néprajztudomány megtanulta elfogadni az antropológiát, a mindennapi élet szociológiáját, a *visual studies*t, majd ezeket a módszertanokat együtt használni. Úgy látszik, mindezekre szinte ösztönösen talált rá, témái által vezetettve, nem pedig metodológiai vitákban. A léptékváltások mestere volt, kezdve egy addig nemcsak feltáratlan, de értelmezetlen terület kutatási terepként való értelmezésétől a módszertani eklekticizmus tudatos használatáig. Beláthatatlanul jobban érdekelte a terepmunka összes dimenziója, mint az angol és német szövegek kulturális transzferében való részvétel. Hosszú évek után, új nemzedékek tőle fogják majd megtanulni, hogy a kitalált hagyomány miért lehet társadalmi valósággá, s miként esett meg Magyarországon, hogy az önismeret a képzelet foglya lett.

György Péter–Radnóti Sándor

Kérjük kedves olvasóinkat,
hogy aki adójának 1%-ával támogatni tudja
a *Holmi* fennmaradását,
ezt írja az ajánlószelvényre:
Vörösmarty Társaság
Adószám: 19008305-1-41

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
Sólyom László volt köztársasági elnök és a MOL
támogatásával jelenik meg

nka

Nemzeti Kulturális Alap

